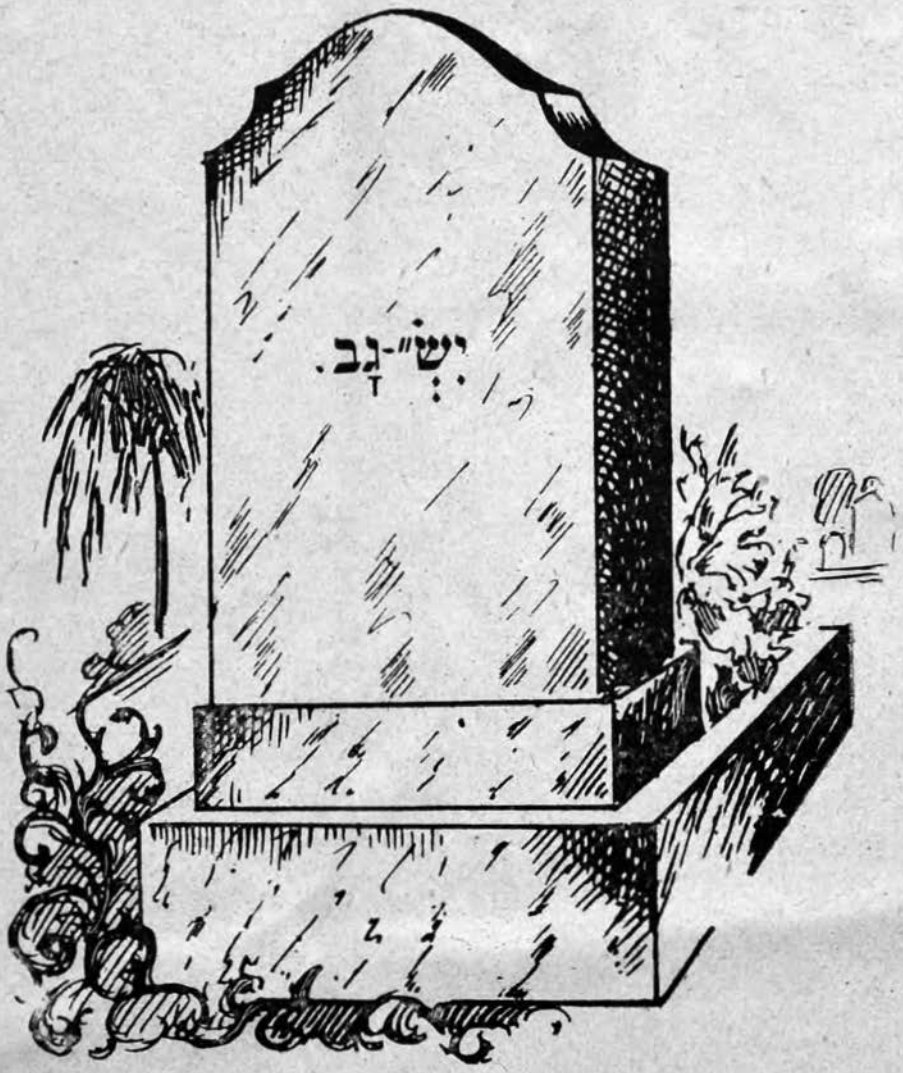
mtatkki
Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az Europeana felhasználói szabályzatát.

מס׳ פריתו של

Főtisztelendő

Dr. GOLDBERGER IZIDOR

és felesége

hagyatéka

Tata

Auschwitz

ÉVKÖNYV.

KIADJA

AZ IZR. MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT

SZERKESZTI

BÁNÓCZI JÓZSEF.

1911.

BUDAPEST.

1911.

AZ IZR. MAGYAR

IRODALMI TÁRSULAT

KIADVÁNYAI.

XXXIII.

ÉVKÖNYV.

1911.

BUDAPEST.

1911.

ÉVKÖNYV.

KIADJA

AZ IZR. MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

SZERKESZTI

BÁNÓCZI JÓZSEF.

1911.

BUDAPEST.

1911.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

I.

IRODALMI MUNKÁLATOK.

ó-korban varázskörükbe vonzották, Bacher Vilmos már zsenge gyermekkorban vette fel korán ébredő szellemébe és azóta, vagyis egész életén át, a biblia légkörében él. Bibliai egyéniség jellemére és szellemére nézve épúgy, mint tudására és munkásságára nézve. Az «ó-testamentom»-nak az egyetemeken és egyéb főiskolákon több száz tanszéke van, főkép Németországban, Angliában és Amerikában, melyek megható szeretettel csüngnek a zsidó prófétákon és melyekben mai napig a biblia a nép könyve. Se szeri, se száma a népszerű és tudományos iratoknak és műveknek, melyeket a hivatásos bibliatudósok évente közrebocsátanak, de azért e «bibliai országok»-ban sincs ma «írástudó», ki Bacherrel az összes bibliai tudományok ismeretében vetekedhetnék.

Bacher Vilmosnak a bibliára vonatkozó tudományos munkásságáról alább szólunk, itt azonban azt kell konstatálnunk, hogy kommentárt sem az egész bibliára, sem egyes könyveire nem tett közzé. Megvan saját szentírásmagyarázata, hiszen 33 év óta Mózes öt könyvén kívül az összes bibliai iratokat előadta, sőt többször is, magyarázatai azonban csupán egyes kiválóbb tanítványai jegyzeteiben kerültek mások kezeibe. De azért megvan Bacher exegézise a biblia minden egyes szavára a magyar bibliafordításban. A fordítás anyagát egyesek, többnyire Bacher tanítványai szolgáltatták, de a szerkesztést a szentírásmagyarázat szempontjából tisztán Bacher végezte. A fordítás az exegézis legrégibb és egyszersmind legrövidebb formája és ebben a formában birjuk Bacher felfogását az egész szent szöveg értelmezésére vonat-

kozólag. Bacher bibliai munkássága mind külső terjedelemre, mind belső becsre nézve kiállja ugyan a versenyt a legkiválóbb exegéták munkásságával, legjelentősebb alkotásának mégis másokkal egyetemben a magyar bibliát tartjuk. A bibliafordítás kérdése a mult század negyvenes évei óta foglalkoztatta a hazai zsidóság egyházi és világi fejeit, közöttük mint elsőt Lőw Lipótot. Két nemzedéknek minden igyekezete hiábavaló volt és e felekezeti és nemzeti szempontból egyaránt elsőrendű fontossággal biró mű ma sem volna meg Bacher Vilmos tudománya és tekintélye nélkül. A szellemi és anyagi épitő köveket papjaink és világi vezéreink szolgáltatták — hála és köszönet érte — de az épitőmester Bacher volt. Túlzás nélkül állítható, hogy vallási életünkre soha mű oly mély és állandó hatást nem gyakorolt, mint az Izraelita-Magyar Irodalmi Társulat által kiadott Szentírás, melynek szellemi atyja első sorban Bacher Vilmos és második sorban — ezt ez Évkönyv szerkesztője ellenére is ki kell mondanom — *Bánóczi József*, kinek tiszta magyarsága — a betűről betűre való hűséges átültetés korlátai között — köszönhető. Az új alkotás méltatásába nem bocsátkozunk, csupán azt emeljük ki, hogy az első magyar biblia, amely a héber eredetiből folyt és hogy megfelel annak az ősi zsidó követelménynek, hogy a biblia köznyelven beszéljen. Hű, de minden régieskedés nélkül.

Közvetlenül a magyar zsidóságot szolgálta Bacher azzal, hogy Bánóczi Józseffel együtt megvalósította *Simon József* eszméjét egy a magyar zsidóság tudo-

mányának és közügyeinek szentelt organum életbehivására vonatkozólag. Az anyagi eszközöket Simon József egymaga teremtette elő — Francia- és Németországban külön egyesületek tartják fenn a Revue-t, illetőleg a Monatsschriften-t — de Bacher és Bánóczi nélkül a Magyar-Zsidó Szemle, amely most a XXVIII. évfolyamba lép, nem létesülhetett volna. Hét évig (1884—1890) szerkesztették ezt a folyóiratot, az elsőt, amely a zsidó tudományt magyar nyelven megszólaltatta és a magyar irodalom törzsébe új ágat plántált. Tőlük származik a folyóirat szelleme és berendezése és ők nevelték a magyar zsidó irodalom ifjabb nemzedékét, vagy, mint a szerkesztők bucsújukban magukat kifejezték: «hogy folyóiratunk számos új tehetségnek nyújtott alkalmat megnyilvánulásra, fejlődésre és úgyszólván maga nevelte magának, de ez által a magyar zsidóságnak is, irodalmi munkásait» (VII. köt., 577. lap).

Éppen 20 esztendeje, hogy ugyanabban a bucsúszóban a szerkesztők még a következőt írták: «Sajnálattal említjük azt is, hogy az «Irodalmi vállalat», melyet ismételten megindítani kisérlettünk és melylyel kapcsolatban a hazai zsidóság egy régi óhajának, a szentírásfordításnak is kellett létesülnie, nem talált azon részvételre, melytől tervünk megvalósulása függött. Vajha mások jobb sikerrel karolnák fel e szent és mind sürgősebbé váló ügyet.» Ez az óhaj teljesült: a Szemle vállalta az örökséget. Dr. *Mezey Ferenc* és még valaki, kinek nevét e helyen már nem is merem még egyszer leírni, az Izraelita-Magyar Irodalmi Társulat keretében törekedtek a fenti célo-

kat megvalósítani, de nem «másokkal», hanem ugyancsak Bacher Vilmossal. Az Irodalmi Társulatot nem Bacher alkotta, de feladatait ő körvonalozta. A megirandó és azóta meg is írt művek eszméje, valamint a kitűzött pályakérdések többsége tőle ered. Mások érdemeinek kisebbítése nélkül mondható, hogy jórészt Bacher szaktudásának és széles műveltségének köszönhető, hogy az IMIT. sem a hazai, sem a külföldi hasonló társulatok mögött nem maradt el, sőt a legtöbbet felül is multa. Bacher az IMIT. keretében oly, részben meg is valósult feladatokat tűzött ki, melyekre a német zsidó irodalmi társulat kebelében vagy csak később, vagy még egyáltalában nem került a sor. Egyébiránt sok eszmét ugyancsak Bacher szolgáltatott az említett német társulatnak is. Ritka önmegtagadást tanúsított az ügy érdekében a Társulat alakulásakor és a Társulat életrekelte óta az őt minden téren jellemző önzetlenséggel vállalkozott minden munkára és tisztségre, melyre felszólították: szerkesztő, bizottsági elnök és végül társelnök. Jelenleg a bibliafordítás reviziója mellett mások közreműködésével az IMIT. ifjúsági bibliáján dolgozik, amely mű már előrehaladott stádiumban van és befejezése közel időre várható.

Nem oly szembeötlő, de hatásaiban époly jelentős, ha nem jelentősebb, az a csendes tevékenység, melyet Bacher Vilmos 33 év óta, mint a biblia tanítómestere kifejt. Az országos rabbiképzőintézeten ennek alapítása óta birtokosa a bibliai tanszéknek, az egyetlennek, melyet a zsidóság tisztán a biblia számára felállított. Egyforma művészettel tradálja a

bibliát a bölcsészethallgatóknak és a gimnazistáknak, nagyon sokat tudván, keveset is tud mondani. Ezen tulajdonságánál fogva majdnem két évtizedig teljes sikerrel tanította a szentirást kezdő fokon is a pesti izr. hitközség Talmud Tórájában. Ezt az intézetet újra szervezte és oly szilárd alapra fektette, hogy ezen ma is változatlanul tovább működhetik. A Lőwyféle bibliai alapítvány vizsgarendjének tervezetét szintén ő készítette. Hazánkban az első, ki a bibliát és összes segédtudományait fejedelmi módon uralja és e széles tudását a tanítás szolgálatába állította. Nincs is nálunk senki, aki a bibliatanításban hasonló eredményeket ért volna el és valósággal iskolát teremtett: az egész országban, jórészt régi körökben is Bacher módszere szerint tanítják a bibliát. A szabatos fordítás és az egyszerű magyarázat általános meghonosodása körül az érdem oroszlánrésze őt illeti. Előadása tömött és a tárgy lényegére irányuló, úgy gondolkozván, hogy a tanulónak a legjobb éppen elég jó és hogy a híg ismeretek felvétele a tanulónak nem kerül kevesebb fáradságba, mint a színtiszta velős ismereteké. A rabbiszemináriumba fennállása óta kerek számban 700 tanuló járt, kik közül éppen 100 tett rabbivizsgát. Valamennyi tanult Bachernél és nem hiszem, hogy akadna közöttük egy is, aki nem gondol szeretettel e minden szigorú követelései mellett minden időben és minden körülmények között jóságos mesterére. A kinyilatkoztatáskor a tóra minden szava — mondja poetikusan a talmud — 70 nyelvre oszlott, a Bacher szava tanítványai ajkai által 100 nyelvre oszlott, melyek mind terjesztették

és terjesztik a biblia ismeretét. Az elmék fejlesztése mellett Bacher Vilmos a sziveket is képezte, tudtán kívül puszta példája által. Époly nevelő, mint amilyen tanító. A magánemberről nem szólunk, de azt nem hallgathatjuk el, hogy a Rabbiképzőn rövid vezetése alatt már is létesült egy menza és hogy az internátus felállítása jelentékeny lépéssel haladt előre. Ez a nagy ügy most a legjobb kezekben van.

Miután Bacher Vilmos hazai tevékenységét nagy vonásokban ecseteltük, rátérünk ama munkásságának ismertetésére, amely az egész tudományos világnak szól. Iratainak bibliográfiája, melyet 60-ik születésnapja alkalmából közzétettem,* 611 számot mutat, melyek közül 45 önálló mű (midőn ezt írom, napvilágot látott a 46. és az év folyamán a többi dolgozat száma jelentékenyen szaporodott). Az időszaki sajtó organumai, melyekbe Bacher dolgozott, 47-re rúgnak, az ó- és újvilág e körbe vágó legtekintélyesebb szakfolyóiratai. Ezekből Bacher dolgozatai zárjelben adott számának sorrendjében kiemeljük a következőket: Revue des Études Juives (Paris, 97), Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums (Breslau, 61), Jewisch Quarterly Review (London, 58), Zeitschrift der Deutsch-Morgenländischen Gesellschaft (Leipzig, 35), Magyar-Zsidó Szemle (33), Deutsche Literaturzeitung (Berlin, 33), Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft (Giessen, 30), Theologische Literaturzeitung (Göttingen,

* Magyar Zsidó Szemle XXVII. 40—81 és Bibliographie der Schriften Wilhelm Bachers (Frankfurt am Main 1910).

27), Zeitschrift für Hebräische Bibliographie (Frankfurt am Main, 15). A göttingai Tudományos Akadémia közlönyében, az ismert «Göttingische Gelehrte Anzeigen»-ben, az amerikai «Hebraica»-ban, héber és olasz folyóiratokban szintén jelentek meg tőle dolgozatok, a bécsi császári Akadémia és a párisi École des Hautes Études pedig egész munkákat adtak ki, melyek Bachertől erednek. Bacher tudományos tárgyilagosságát a keresztény theológiai világ annyira becsüli, hogy kifejezetten felekezeti organumok, mint pl. a nevezett Theol. Literaturzeitung, amely a német protestantizmus első irodalmi ujsága, és mások munkatársul kérték fel, mire zsidónál a németek közt azelőtt nem volt példa. Bacher nemcsak szakíró, hanem szépíró is és számos czikket írt napi és hetilapokba, közöttük van a Pester Lloyd, Neue Freie Presse, Allgemeine Zeitung (München) stb., továbbá több magyar és angol lap.

Nagy azoknak a gyűjtő munkáknak a száma, melyekbe Bacher dolgozott, nem kevésbbé azoké, melyeket a szerzők kérésére átnézett. Mindig kész másoknak és másokért dolgozni, akár ismeretlen kezdőknek is. Sok neves tudós, különösen német, keresett és talált nála felvilágosítást a zsidó irodalommal kapcsolatban álló kérdésekben: az utolsó fórum Bacher. Legnevezetesebb munkássága e téren a Jewish Encyclopedia 12 terjedelmes és díszes kötetből álló mű reviziója, ami a szaktudomány szempontjából tisztán reá volt bízva. Emellett egyik szerkesztője volt és kereken 100 cikket, közöttük egész tudományágakat felölelőket írt belé. Nagyon szerették volna a

német kiadás szerkesztésére megnyerni. Ha vállalkozik, ma meg is lenne. A berlini «Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums» egyik vezetője. Több tervet dolgozott ki már számára, közöttük a Maimuni emlékművét. A kéziratos régi héber műveket publikáló «Mekicé Nirdámim» nevű egyletnek szintén egyik vezetője, szellemi és anyagi ügyeit hathatósan előmozdítja.

«Bacher dolgozatai magyar, német, héber, francia, angol és olasz nyelven jelentek meg, de ő maga csak az első három nyelven ír, franciául csupán kivételesen, a Revue des Études Juives németből fordíttatja le a dolgozatait. Bacher produktivitása vetekedik a tudományos világ legelső képviselőinek produktivitásával és sokan, közöttük oly termékeny szakíró, mint néhai Kayserling Mayer, csodálkoztak már azon, hogy honnan veszi a leiráshoz szükséges időt. Nem indiszkréció, ha elárulom, hogy a fizikai lehetőség részben azon alapszik, hogy Bacher mindjárt tisztába ír. Akár egész könyv, akár értekezés, akár más egyéb, az mind első kidolgozás; brouillon, konceptus s más ily dolgok nincsenek. Töprengés és kisérletezés szintén nincs, minden problémát mindjárt az elején ott fog meg, hol más a végén. Örökös munkakedv, kiapadhatatlan munkaerő, egész tudás — Bacher félig semmit sem tud — és vasemlékezet egyéb tényezői Bacher nagyterjedelmű alkotásainak».

Bacher irodalmi munkásságának külső képét e más helyen megjelent cikkemből vett részlettel befejezem és megkisérlem már most nagyobb alkotásainak csoportosítását és e vázlat kerete által határolt

bemutatását. Habár Bacher a zsidó tudomány minden disciplinájának mezején sikeresen munkálkodott, itt a következő főszakmákra szorítkozhatunk: Bibliamagyarázat, a bibliamagyarázat története, a héber nyelvtudomány története, az arab és perzsa irodalom, az agáda története, a héber költészet. Ebben a sorrendben haladunk.

A bibliamagyarázatról a magyar bibliafordítással kapcsolatban már általánosságban szólottunk. Hozzá kell azonban még tenni, hogy Bacher széles és mély nyelvismeretei segítségével sok héber szó igaz jelentését derítette fel, számos szentírási hely értelmét állapította meg és végül konzervativ kritikával a bibliai szöveg több helyét szerencsés intuicióval javította. A héber nyelv az utolsó bibliai könyvvel nem halt meg, tovább élt nemcsak a tudós iskolákban, hanem némely helyeken, különösen a szorosabb értelemben vett Judea területén fekvőkben, a nép ajkán is. De akár ez a helyes nézet, akár az az általában vallott, mely szerint az újhéber: tudós nyelv, annyi bizonyos, hogy a bibliai héber nyelvnek legközelebbi rokona. Ez áll nagyjában azon aram nyelvről, melyet a zsidó nép Palesztinában a héber kiszorulása után beszélt és melynek maradványai részben a bibliában magában, részben az ősi fordításokban és a talmudban maradtak ránk. Elméletben ezt általában elismerik, de azért a biblia szókincsét mégis pusztán a bár rokon, de mégis távolabb eső sémi nyelvekből (arab, syr stb.) iparkodnak magyarázni. Bacher azonban az újhéber és aram szókincset szerencsésen fruktifikálta a szentírásmagyarázat érdekében, sőt

eltűnt héber szók napfényre hozatala is sikerült neki.

A bibliamagyarázatnak természetszerűen legelső és legfontosabb segédeszközei a régi fordítások és kommentárok. A zsidó nép kebeléből a biblia ismerete sohasem halt ki, ősi hazájában pedig e szent nemzeti irodalom légkörében élt. A zsidó fordítók és magyarázók, a középkoriak is, a bibliai írókkal kongeniálisak és műveik a szentírás megértésének örök forrásai. A biblia ezen segédtudományát, a bibliaexegézis történetét, Bacher már irodalmi működésének első éveiben teljesen érett dolgozatokkal gazdagította és azóta tanulmányai köréből sohasem tűnt el, úgy hogy közfelfogás szerint legelső mestere. Már 1874-ben jelentek meg (Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, XXVIII. 1—72) a próféták aram fordításairól szóló kutatásai, melyeknek függelékében Mózes öt könyve targumainak egymáshoz való viszonyát is megállapítja. Az agádáról szóló hat kötetes mű, melyről alább lesz szó, a tárgy természeténél fogva egyúttal a zsidó bibliamagyarázat történetéhez is elsőrendű adalék. A középkori tudományos bibliamagyarázók közül a legkiválóbbak műveit világította meg. Az első, melyet említenünk kell, Ábrahám Ibn Ezra, a legelmésebb biblaértelmező, híres bevezetése pentateuchus kommentárjához. Erről szóló iratát 1876-ban publikálta a bécsi császári Akadémia (Abraham Ibn Esra's Einleitung zu seinem Pentateuch-Commentar, als Beitrag zur Geschichte der Bibelexegese beleuchtet). Minden idők legnagyobb héber nyelvtudósa a XI. századbeli spa-

nyol-arab Abulvalid Mervan Ibn Ganāh orvos, kinek műveiből merítette tudományának javát Dávid Kimchi (Redak), aki Élia Levita útján az újkori keresztény bibliamagyarázók és héber grammatikusok legkiválóbb tanítója lett. Abulvalid feledésbe merült és feltámadása leginkább Bacher munkásságának köszönhető. Nyelvtan és szótárból álló klasszikus művéből Bacher az elsőnek arab eredetijét, a másodiknak héber fordítását adta ki. Ezenfelül képet adott róla, mint exegétáról a Rabbiképző 1889. évi Értesítő tudományos mellékletében és külön is megjelent iratában: «Abulwalid Merwân Ibn Ganāch (R. Jóna) szentírásmagyarázatából» (azóta Abulvalid eddig hírből sem ismert bibliakommentárjának töredékei kerültek napfényre). Megírta B. külön Abulvalid életrajzát és méltatta, mint összehasonlító nyelvészt. Munkáit oly alaposan dolgozta fel, hogy az egyik irat ismertetése alkalmából Brüll Nehemiás, Frankfurtnak élte delén elhunyt nagytudományú rabbija, azt a nyilatkozatot tette «Jahrbücher»-jében, hogy Bacher feldolgozásai az eredeti művet feleslegessé teszik. A cikkeket mellőzvén, csupán a Zóhar, a zsidó misztika bibliájának exegéziséről szóló dolgozatot említjük, melyet a Revue des Études Juives XXII. évfolyamában (1891) közölt. Két munkában tüntette fel Bacher «a középkori zsidó vallásbölcsészek szentírásmagyarázatát», kezdvén a X. századbeli Száadjával és befejezvén Maimúnival (Rabbiképző Értesítői 1892 és 1896). E munkák oly behatóak, hogy a hivatásos vallásbölcsészet történészeinek is nagy tanulságokkal szolgálnak. Mint a már említett

bibliográfiai összeállítás mutatja, Bacher a zsidó bibliamagyarázattörténet majdnem minden ágához nyújtott kisebb-nagyobb tanulmányt. Mindezeket szakszerűen, de mégis a nagy közönség igényeit szem előtt tartó formában összefoglalta egy kisebb iratban, amely Winter és Wünsche «Die jüdische Litteratur» c. gyűjteményes művének II. kötetében és külön is megjelent e címmel: «Die jüdische Bibelexegese vom Anfange des zehnten bis zum Ende des fünfzehnten Jahrhunderts» (Trier 1892).

A szentírásmagyarázat válhatatlan kapcsolatban áll a héber nyelvtudománnyal, és ez okból mindkettőnek története is. Bacher ép oly tökéletes nyelvész, mint filológus és alkotásai a héber nyelvtudomány története mezején legalább is vetekednek előbb vázolt alkotásaival. Mondhatjuk, hogy a lexikográfia az eleme; époly kedvvel és sikerrel dolgozza fel a szótárakat, amilyennel maga készít ilyeneket. Hogy ez utóbbiakkal kezdjem, valóságos gyöngye lexikális irodalmunknak az a két kötetes mű, melyben a talmud és midras rengeteg irodalmából össze van állítva az exegetikus terminológia: «Die exegetische Terminologie der jüdischen Traditionsliteratur» (Leipzig 1899—1905). Az első kötet a tannák, a második kötet az amórák műszavait tárgyalja époly szabatossággal, mint a példák gazdagságával. Hézagot pótló és sok vonatkozásban jelentős mű. Minthogy a feldolgozott szótárakról más összefüggésben lesz szó és mivel nem számíthatok arra, hogy ez Évkönyv olvasói a nyelvészettörténet szigorúan szakszerű termékei iránt mélyebben érdeklődnek, csupán két összefoglaló

művet említek, melyek közül az első a német keleti társaság folyóiratában és a második a már említett Winter és Wünsche-féle gyűjteményes műben jelent meg először és azután különlenyomatban került a könyvpiacra. Címeik: Die Anfänge der hebräischen Grammatik (Leipzig 1895) és Die hebräische Sprachwissenschaft vom X. bis zum XVI. Jahrhundert (Trier 1892). Mindkettő együtt a héber grammatika és lexikon történetét adja a legrégibb időktől a XVI. századig, mert a talmudból összegyűjtött grammatikai és lexikális megjegyzésekkel kezdődik és az utolsó klasszikus héber grammatikusok és lexikográfusokkal végződik. Első és egyetlen mű a maga nemében, de a kezdés gyengéinek minden nyoma nélkül. A héber nyelvtudomány történetének oly alapos ismerője, mint Bacher, sohasem volt. A türelem és pontosság csodás példája a Rabbiképző 1881. évi Értesítőjében napvilágot látott terjedelmes mű: Ábrahám Ibn Ezra, mint grammatikus. Ugyancsak az Értesítőben láttak napvilágot: «Egy héber-perzsa szótár a tizennegyedik századból» (1900) és «Jeruzsálemi Tanchum szótárából» (1903), melyekben a kéziratos művekből minden érdekesebb adat és tanulság áttekinthetően van csoportosítva és kellően megvilágítva. Az utóbbinak van ezenfelül egy függeléke: «Maimúni Misné-Tórájának nyelvi jellegéről», az első kisérlet, amely a nyelvi tények alapján mutatja be «a zsinagóga sas»-át, mint héber nyelvképzőt.

A tárgy belső rokonságánál fogva, a nyelvész bemutatása után, néhány szót mondunk az orientalistáról. Ismeri a legtöbb sémi nyelvet, de csak az arab-

zsidó irodalom terén vannak publikációi, melyek közül néhányat már említettünk, de ki kell még egészítenünk oly munkák feljegyzésével, melyekben az arab nyelvtudomány erősebben lép előtérbe és csak olyan tudós által voltak megalkothatók, kinek «két asztal jutott osztályrészül». A héber és arab nyelvészet között fennálló kapcsolat általában ismeretes volt, de Bacher volt az első, ki e kapcsolatot a tényeken mutatta be. E körbe vágó első irata a mai héber grammatika atyja Jehúda ben Dávid Hajjug arab nyelven írt műveivel foglalkozik, megállapítva terminológiáját és megvilágítva iratai héber fordításait, valamint elődeinek és követőinek terminológiáját. A bécsi császári Akadémia által kiadott 52 lapos irat (Sitzungsberichte C. kötet, II. füzet, 1103—1154; külön is: Die grammatische Terminologie des I. b. D. (Abu Zakarjâ Jahjâ Ibn Dâud) Hajjug, Wien 1882) rengeteg anyagot dolgozott fel először és szűk téren számos új ismereteket nyújtott. Az arab-héber grammatikusok voltak az első összehasonlító nyelvészek, 700 évvel Bopp előtt és tulajdonképi bemutatójuk Bacher, ki Abulvalid héber-arab nyelvi összehasonlításait ugyancsak a bécsi Akadémia publikációiban (CVI. kötet, 1884) ismertette és még több idevágó dolgozattal gazdagította az irodalom ezen ágát.

Az árja nyelvcsaládhoz tartozó keleti nyelvnek, a perzsának, szintén kiváló ismerője, a zsidó-perzsa irodalomnak pedig valóságos felfedezője és egyedüli mívelője. A perzsa irodalomból vette doktordisszertációjának tárgyát: «Nizâmî's Leben und Werke und

der zweite Theil des Nizâmî'schen Alexanderbuches» (Leipzig 1871), amely műben, mint irodalomtörténész és mint német műfordító egyaránt excellál és mint perzsa szövegek kiadója is teljesen bevált. Mindezen minőségek mutatkoznak a perzsa nemzeti költészet egy érdekes termékének kiadásában és verses fordításában, mely terjedelmes munkának címe: «Muslicheddîn Sa'dî's Aphorismen und Sinngedichte. Zum ersten Male herausgegeben und übersetzt. Mit Beiträgen zur Biographie Sa'dî's» (Strassburg 1879). Az elismerés, melyet mint perzista kivívott, az orientalizmus mezején dúsan virágzó sikerek mellett sem birta rá Bachert arra, hogy alkotó erejét, vagy akárcsak egy részét e téren gyümölcsöztesse. Itt-ott még közölt egyet-mást, de tudományos munkásságát tisztán a zsidó irodalomnak, a tudományok hamupipőkéjének szentelte. Perzsa nyelvi és irodalmi ismereteit szintén a zsidó irodalom szolgálatába állította. Több mint harminc dolgozattal diszítette e parlagon heverő ismeretkört, melyek közül csupán hármat említünk: «Két zsidó-perzsa költő. Sáhin és Imráni» (Értesítő 1906/7 és 1907/8); «Les Juifs de Perse au XVIIe et au XVIII siécle d'après les chroniques poétiques de Babaï b. Loutf et de Babaï b. Farhad» (Paris 1907. Először Revue d. É. J. 1906. és 1907. évfolyamaiban). Az egész perzsa-zsidó irodalomról összefoglaló ismertetést adott a newyorki Jewish Encyclopedia VII., 313—324. lapjain, valóságos perzsa-zsidó irodalomtörténet dióhéjban, az Encyclopedia egyik gyöngye.

Bacher nemcsak művésze a német verselésnek,

hanem költői lélek, melyből számos érzelmes alkalmi vers fakadt. Ép ezért képes az idegen eszmekörben, a messze Keleten régmult időkben élt költők érzelemvilágát átérezni és megérteni. A perzsa nemzeti költészetet épúgy átkölti, mint a perzsa-zsidó költészetet. Legújabban «A jémeni zsidók héber és arab költészetét» mutatta be (Értesítő 1910) 18 kézirat és 4 nyomtatvány alapján. Midőn ezeket a nem istentiszteleti célt szolgáló énekgyűjteményeket ismerteti, melyeknek a világirodalomban egyedül álló és érdekes sajátsága az, hogy egy és ugyanazon költeményben két nyelv, a héber és arab, váltakozik és a költő egy személyben époly nemzeti arab, amily nemzeti zsidó, új világot tár fel és nemcsak a zsidó, hanem az általános irodalmat is gazdagítja egy virágszállal. E művével megkoronázta az arab-zsidó irodalom bibliográfiai ismertetését célzó nagybecsű dolgozatait.

A zsidó néplélek érzelemvilága az évezredek folyamán irodalmilag más-más alakban nyilatkozott meg. A próféták költők is voltak, oly műfajt mívelvén, amilyen más népnél nincs. A középkori klasszikus héber költők a mívelt arab, valamint a görög-római és az európai költészethez állanak közel. A kettő között fekszik a talmud ezer éve, melyben a zsidó néplélek a biblia szavaiba lehelte be érzelmeit és eszméit, örömét és fájdalmát — költészetét. Az «agáda» lényegében költészet, melyben a képzelet szabadon csapong, de végül visszatér az Írás szent szavához. Formailag exegézis, tartalmilag poézis. Bacher e két körülmény folytán szellemileg és lelkileg egyaránt predesztinálva volt a zsidó nép e sajátos és szintén

magában álló irodalmi terméke feldolgozására: egyesítvén magában a bibliamagyarázót, a költészet finom megértőjét és a nyelvészt. Hogy azonban a 3200 lapra terjedő hat kötetes agáda-műről képet adhassak, néhány vonással ecsetelnem kell a forrást, melyből merítve lett.

A zsidó hagyomány, melynek korszaka kereken ezer évre tehető (400 időszámításunk előtt — 600 időszámításunk után), szóbeli továbbközlés után végül írott alakot öltött a két talmudban (palesztinai és babyloniaiban) és a midras gyüjteményekben. Az előbbiekben a törvény (halákha), az utóbbiakban a szenitrásmagyarázat (agáda) áll előtérben. De az agáda alatt minden értendő, ami nem halákha, tehát a zsidó nép egész eszme- és érzelemvilága. Amig a zsidók életét a vallásos törvény szabályozta, a tanulmányok első sorban a halákhának voltak szentelve. Az utolsó 300 évben részben elhanyagolt agádára főkép Zunz fordította újra a figyelmet, klasszikus művében irodalomtörténeti szempontból vizsgálván az egyes midras-gyűjteményeket. Egyik követője Buber Salamon volt, ki a szóban forgó művek jórészéből kéziratok és egyéb segédeszközök alapján kritikai kiadásokat eszközölt. E két feladat teljesítése után hiányoztak még az előmunkálatok az agáda behatóbb történetéhez, amely előadja «mily részt vettek az agáda kifejlesztésében ezen irodalom sajátképi teremtői: a tannák (a hagyomány tekintélyei 200-ig) és amórák (500-ig) a talmudi korszak képviselői, tehát az agáda oly történetéhez, mely mindenekelőtt az *agadistáknak is a története* volna . . . A zsidó tudo-

mány e fontos feladatának elhanyagolását könnyen megmagyarázhatjuk, ha tekintetbe vesszük, mily sajátos alakban találja a nyomozó a halákha és az agáda történetéhez való anyagot. A talmudi és midrasi irodalom, valamint tartalmát úgy keletkezését és az általa okozott külső alakját is tekintve, egészen sajátnemű és hozzá hasonló alig van az egész világirodalomban. Mint élő szó keletkezett és gyarapodott, mint élő szó őriztetett századokon át az egymásra következő nemzedékek hagyományában, míg lassanként különféle gyűjteményekben írásban is megállapíttatott. A halákha és az agáda képviselőinek írói tevékenységéről valójában nem lehet szó; munkásságuk szóbeli volt, az iskola vitatkozásaiban vagy a tanítványok s a község előtt tartott halákhai és agádai előadásokban. Innen van, hogy a halákha és agáda stilistikus alakja az *egyes tétel* és az egész irodalom külső alapjellegét az egyes tételek gyűjtése és egybefűzése teszi . . . A szóban forgó irodalom jobbadán egyes tételekből áll . . . A tételek igen nagy részénél a hagyomány a szerzők neveit is megőrizte, sokszor a *közlőkét* is, azaz azon tudósokéit, kik az illető tételt szerzője nevében előadták vagy közölték. Természetes azonban, hogy ugyanazon egy szerzőnek mondásai az egész irodalom roppant nagy területén vannak szétszórva és így a messzire elszórt anyag összehordásának és elrendezésének nehézsége elijeszt az egyes tannák és amórák még kimutatható halákhai és agádai munkásságának megvizsgálásától... És ha más irodalmak körében a tudományos búvárkodás legszebb feladataihoz tartozik valamely, bár

különben ismeretlen írótól esetleg fennmaradt töredékeket egésszé egyesíteni és azokból munkásságának képét lehetőleg megalkotni: nem szintén fontos és fáradozást érdemlő feladat-e oly irodalomból, mely kezdettől és természeténél fogva csak töredékekből áll, kiemelni azon részeket, melyek a tárgyi érdeken kívül még a szerző iránti személyi érdekkel is birnak és melyek hézagosan bár, de a kútfők minőségét tekintve, meglehetős részletesen ismertetik meg oly férfiak szellemi tevékenységét, kiknek neveihez a zsidó történet egy nagy és fontos korszaka fűződik. E munkának szerzője huzamos idő óta foglalkozik azzal, hogy az itt vázolt feladat egy részének megoldásához hozzá járuljon, hogy a tannák és amórák *agádai* munkásságát a neveik alatt ránk maradt mondásokból felismerje és összefüggésben vizsgálja.»

Így körvonalozta Bacher 33 év előtt az orsz. rabbiképző-intézet első Értesítőjében közzétett «A babylóniai amórák agádája» c. munkájának előszavában azt a nagyszabású irodalomtörténeti feladatot, melynek megoldására vállalkozik. A probléma oly tisztán áll előtte már akkor, akárcsak egy emberöltő után, mikor további öt kötetben a kitűzött célt elérte. Akkor sem mondhatott volna egyebet. Bacher sohse volt fiatal tudós, hacsak nem akarjuk ma is annak tekinteni. Munkakedvével és munkaerejével mindenesetre rászolgál e névre.

A babylóniai agáda azonban csupán gyenge hajtása az agádának, melynek igazi hazája a szentföld. Ennek fiaiban élt még a prófétai lélek, habár megnyilatkozásaiban más formát öltött. A zsidó nép óra-

kig hallgatta előadóit, ünnepkor haza kellett küldeni: «Fele az istené, fele pedig a tietek» hangzott a tétel. Nem csoda, hogy a palesztinai agáda mennyisége 15-ször akkora, mint a babylóniaié. Bacher nem riadt vissza, 30 esztendőt szentelt e munkára. Hat évvel az első irat megjelenése után közrebocsátja a tannák agádájának első terjedelmes kötetét és további hat év után a másik még terjedelmesebbet (Die Agada der Tannaiten. Erster Band. VI., 457. 2. kiadás 1903. zweiter Band, 1890, VIII., 578). Az amórák agádáját bemutató kötetek (Die Agada der palästinensischen Amoräer) egyre nagyobbodó terjedelmük dacára még gyorsabb tempóban következtek egymásután: 1892, 1896, 1899 és végül a bibliai helymutató 1902. Valamennyi Strassburgban Karl I. Trübnernél jelent meg, ki a kiadás nagyobb felét keresztény tudósoknak adhatta el. Ezek számára ugyanis megbízható módon először Bacher tette hozzáférhetővé ezt a roppant terjedelmes és változatos anyagot, amely nemcsak theológusokat, hanem históriikusokat, archæológusokat, nyelvészeket, folkloristákat, sőt filozófusokat is nagy mértékben érdekel. Erről meggyőződhetik mindenki az egyes szerzők mondásait összefoglaló, itt következő fejezetek címeiből: szentenciák és mondások, a tóra tanulmányozása, az ima, a parancsolatok, Izraél, pogányság, Róma, bálványimádás, zsidókeresztények, polémia, vallási beszélgetések, prozeliták, a szentírás, írott és szóbeli tan, exegétikai szabályok, etymológia, halákhikus exegézis, exegétikus részletek, bibliai személyek és elbeszélések, homilia, prooemiumok, hasonlatok, csoportos mondások, kozmológia,

Isten és a világ, messiási dolgok, eschatológia, pseudepigraphia. Minden szerző szellemi tulajdonának csoportosítását megelőzi kritikailag megállapított életrajza az összes még elérhető adatok értékesítésével. Az amóráknak életrajzai semmiféle más műben nem találhatók ily teljességgel és ily megbízhatóan, úgy hogy érdemes volna ezeket itt-ott némi kihagyásokkal és csekély átdolgozással magyarul kiadni — az ókori zsidóság szellemi vezéreinek érdekes Plutarchusa volna.

Az agáda mű megalkotásához a hagyomány széles irodalmában való teljes jártasság mellett a klasszikus ókor és más tudományágak nagyméretű ismeretére is szükség volt. *Büchler Adolf*, a londoni rabbiképző igazgatója, Bacher Agáda-művét ismertető velős tanulmányában e pontról a következőleg nyilatkozik (Magyar-Zsidó Szemle XXVII, 112. Bacher Vilmos élete és működése 112. lap.)

«Minthogy a tanítók agádikus mondásai az anyagot a zsidók köz- és magán-, társadalmi és vallásos élete jelenségeiből veszik és gyakran Palesztinának római közigazgatásából merített részleteket alkalmaznak, minden egyes mondás külön tárgyi megvilágításra is szorul. Bacher ezt sűrűn néhány szóval adja, némelykor hosszabb fejtegetésben, de nem ritkán a mondásnak puszta körülírása is elegendő, amely egész kommentárral ér fel. A zsidók és rómaiak története az illető korban, az erkölcsök és szokások megvilágítása, a földrajz és régészet, a szentírásmagyarázat és a nyelvtan, a nyelvészet, a bölcsészet különböző elágazásaiban, a római, görög és

ó-keresztény irodalom szolgáltatják Bachernek a kellő anyagot az agádikus mondások helyes és teljes megvilágításához, melyeket Agádája minden lapjának tudós jegyzeteiben találunk. A keleti nyelvek alapos ismerője és a legrégibb héber grammatika, nyelvészet és szentírásmagyarázat terén specialista lévén, ritka eszközökkel rendelkezik nehéz szavak szükségszerű magyarázatánál és sohasem mulasztja el, hogy minden tanítónak jellemző beszédmódját és sűrűbben visszatérő kitételeit modern filológiai módszer szerint megmagyarázza. Számos adalékait a héber talmud-midrási szótárhoz nem sokára be kell majd jegyezni szótáraink nagyon elhanyagolt héber részébe, aminthogy magyarázatai a sűrűn előforduló idegen szavakhoz máris figyelembe vétettek.»

Valamivel hosszasabban időztünk e műnél, melyet Büchler Adolf és vele a külföldi tudományos világ Bachernek nemcsak legterjedelmesebb, hanem legjelentékenyebb alkotásának ismer, míg Neumann Ede a magyar bibliafordításnak nyújtja a pálmát. Midőn Bacher e nagy művéből a tannák agádájának első kötetét a boroszlói Monatsschriftben közölni kezdte, némely talmudista nem volt tisztában a nagy concepcióval, kritikai hangok hallatszottak. De Bacher, mint mindig, tisztában volt a tárgygyal is, önmagával is, és tovább haladt a saját maga vágott útján. Ma nincs senki, aki az agáda-művet nem tekintené *standard work*-nak, amely után mindenki először nyúl, ha az agáda szerzőiről bármely kérdésben felvilágosítást keres.

A zsidó irodalomnak alig van ága, melyet Bacher

serény tollával ne fejlesztett volna, de egyértelmű elismerés szerint első mestere a zsidó bibliamagyarázat és a héber nyelvtudomány történetének, az agádának, a zsidó-arab és a zsidó-perzsa irodalomnak. Ezen öt terjedelmes tudományszak közül bármelyik elegendő volna a specialistaság jegyében álló korunk szaktudósának. A természet minden gazdag adományai mellett csakis a tudás tiszta és mély szeretetéből fakadhat ily rendkívüli produktivitás. Ha minden könyv, amint Spinoza kívánta, a szerző neve nélkül kerülne a nyilvánosság elé, Bacher akkor se tenné le a tollat. Én is csak azt mondhatom, amit Bánóczi József mondott: «Ilyen munkaerőt ilyen folytonos munkában nem láttam soha». Mondhassuk még sokáig.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

RÉGI ROVÁS.

Felolvasásra került a IMIT 1909 dec. 21-iki felolvasó estéjén.

Nagyon rég volt, hogy utóljára volt alkalmam nézetemet egyről-másról anyám nyelvén elmondhatni. Oly régen, hogy szíves elnézésüket kell kérnem, ha egykor bizonyosan tősgyökeresebb magyar dikciómba itt-ott némi germánizmus keveredik. Érzem, hogy vakmerő dologra vállalkozom akkor, amikor ily díszes társaságban magyar nyelven fejtem ki nézetemet a napirenden álló kérdés felett. És nem is

merném ily nagy fába vágni a fejszémet, ha nem kecsegtetne az a remény, hogy van köztünk egy láthatatlan lelki kapocs, amely érzelemvilágunkat a nyelvszabta korlátokon túl magasabb harmoniában összecsendíti, valami, ami ösvényt nyit a hazából elszármazottnak a honmaradtak szívéhez.

Ez a valami a zsidó közérzület, ama érzés, mely a világ négy részéről összetereli a zsidó nép szétszórt tagjait, ama érzés, mely a zsidóság örömét és bánatát oly mélyen oltja belé népünk minden egyes tagjába, hogy a zsidóság örömében mindnyájan résztveszünk, hogy népünk bánata a mi szívünkben is bánatos visszhangot kelt, hogy az a régi szanszkrit mondás, tat twám âszi — ez a te dolgod is, sehol és soha sem jutott oly érvényre, mint a zsidóságban.

És ezen zsidó érzés alapján, amely a nyelvi hibát megbocsátja, fordulok én ma Önökhöz, t. hölgyeim és uraim, egy oly kérdésben, amely magyar is meg zsidó is egyaránt és amelyet én — az Izr. Magy. Irodalmi Társaság megtisztelő megbízásának mondok érte hálás köszönetet — ma itt tárgyalni akarok. Magyar zsidó múzeumról van szó. Ez az a régi rovás, amelynek törlesztésére szeretném b. figyelmüket felhívni. Ne mondhassa az utókor, hogy mi nem becsültük meg múltunk tanúbizonyságát és hogy nem őriztük azt meg korai pusztulástól.

Ha ilyen kérdést vetünk fel, jó eleve meg kell fontolnunk, hogy annak pozitív megoldása lehetséges és célszerű-e. Én ugyan azt hiszem, hogy erre a kérdésre az IMIT már megadta a választ akkor, a midőn külön múzeumi bizottságot szervezett, melynek

feladata a múzeum eszméjének megvalósítása. De hát t. hölgyeim és uraim, vannak oly érvek, amelyeket méltányolni kell, oly ellenvetések, amelyek nem némulnak el a konkrét tények előtt, amelyeket csak úgy lehet megcáfolni, ha a nagy nyilvánosság ítélőszéke elé terjesztjük őket.

És itt első sorban azokra gondolunk, akik a quid-quid agis prudenter agat et respice finem, «bármit teszel, okosan tedd és fontold meg a következményeket» elvét vallva azt a kérdést vetik fel, hogy a terv megvalósítása nem okoz-e nagyobb kárt, mint hasznot. Nem-e fognak bennünket szeparatisztikus törekvésekkel vádolni, és nem-e volna ép ezért sokkal okosabb, ha a tervet elejtenők? Nos hát, t. hölgyeim és uraim, aki bennünket vádolni akar, az talál múzeum nélkül is elég ürügyet. Talál az kákán is csomót, akit gyűlölség és rosszakarat vezérel és kicsinyes félénkséggel ellenségeink támadását visszaverni nem fogjuk soha. Abban, ami a zsidóság valódi javát illeti, az latba nem eshetik, hogy mit szólnak hozzá a nemzsidók. Minden felekezet úgy rendezkedik be, ahogy azt saját, jól megfontolt érdekei kívánják és ha nem ez lett volna mindenha a magyar zsidóság legjobbjainak vezérelve, akkor az Izr. Magy. Irod. Társulat meg sok más egyébb hasznos felekezeti intézmény sohasem látott volna napvilágot. És ha felekezetünk szükségesnek tartja a magyar zsidó múzeum megalapítását, akkor kívülállóknak nincs joguk ezen intézmény létjogát kétségbe vonni és ép ezért a magyar zsidóság ezt a kérdést csakis a saját szempontjából kell, hogy elbírálja. Hogy mekkora

haszna van az ilyen múzeumnak, azt fejtegetéseim során még be fogom bizonyítani.

Van-e létjoga a magyar zsidó múzeumnak és nem-e volna okosabb, ha ezt a tervbe vett intézményt beleillesztenők a már fennálló állami, megyei vagy városi múzeumaink keretébe — ez egy második csoport ellenvetése.

A múzeumok létjogáról nagyon ellentétes nézetek uralkodnak a művelt nyugat irodalmában. Hisz feltünő volna, ha a modern szellemi áramlatok vezérei között nem akadna olyan, aki az európai kulturának eme több mint 2000 éves intézményét nem döngetné az újkori gondolkodás buzogányával. De ezekkel nem szándékunk vitába bocsátkozni. Mert ha sikerülne is nékik «quod non fecerunt Barbari, feceri Barberini», azt megtenni, amit a barbarizmus elérni nem tudott, ha sikerülne is nékik céljukat elérni, úgy ez nem jelentené azt, hogy most már a múzeumok intézményének utolsó órája ütött, hanem csak azt, hogy ebbe — az ő nézetük szerint — elcsenevészesedett szervezetbe új életet kell önteni. Éz a jövő problémája, amely nem képes a jelen feladatait meggátolni. Egyelőre napról-napra szélesebb körökbe hat az a tudat, hogy a múzeumok nem oly intézmények, ahol a gazdagok és jóllakottak csillapítják túlfinom idegeik érzékenységét, hanem oly kulturális alkotások, amelyekben a létért való küzdelemben hétszámra elcsigázott munkásnép szabad óráiban elfelejtheti a hétköznap nehéz gondjait. Párisban jártamkor a Louvre mesésen gazdag gyűjteményeiben nem az úri osztály tagjait, hanem munkásokat láttam a mű-

történet remekei előtt áhitatos csodálatba elmerülve. Ugyanezt tapasztaltam Bécsben, Berlinben, Drezdában és a versaillesi történeti múzeum termeiben. Diákkoromban egy munkás önképző-kör tagjai itt Budapesten arra kértek fel, hogy vezessem el őket a nemzeti múzeum kép- és régiségtárába. A művelt középosztály a művándorlásokat szervezi, hogy a magángyűjtemények kincseiben is gyönyörködhessék. Államok és egyesek, koronás és koronátlan nábobok évszámra milliókat fordítanak e célra. Ily körülmények között a múzeumok szükséges voltát külön hangsúlyozni felesleges dolog. Amit Hegel az ő jogbölcsészetének bevezetésében mond: «was vernünftig ist, das ist wirklich und was wirklich ist, das ist vernünftig», az még egyelőre teljes joggal alkalmazható a múzeumok intézményére.

De nem volna-e okosabb, a zsidó múzeumot a többi már fennálló hasonnemű intézmények keretébe illeszteni?

Én szívesen elismerem, hogy a kérdésnek ilyetén megoldása a legpraktikusabb és legajánlatosabb volna. Tagadhatatlanul szép dolog volna, ha történetünk ereklyéit a nemzeti múzeum oltalmába ajánlhatnók. Oly szép, hogy inkább álomba mint valóságba való. De tapasztalatból tudjuk, hogy zsidó közügyek, ha minmagunk nem intézzük el őket, elintézetlenül maradnak. Ezen a téren — fájdalom — nincs különbség országok és nemzetek között. Jobb ügyhöz méltó egyöntetűség uralkodik az egész világon környezetünknek hozzánk való viszonyában. És már csak ezért sem hiszem, hogy a nemzetek múzeumai va-

lami nagyon törik majd magukat azon tárgyak után, amelyeknek zsidó múzeumban van helyük.

Ettől eltekintve van sok oly tárgy, amelynek maradandó becse csak akkor van, ha a kegyelet szemüvegén át látjuk őket. A zsidóság sok oly tárgyat őríz hálásan, melynek történeti értéke vagy egyáltalán nincs, vagy ha van, akkor csak nagyon csekély mértékben van. Hisz a mi érzelemvilágunk nem azonos a népek érzelemvilágával, a mi létünk forrása ámbár nem sekélyebb, mindenesetre kisebb terjedelmű, mint az övék. Szellemileg azonosak a mi útaink, de lelki életünk bensősége csakis a mi tulajdonunk, amelyben idegeneknek részük nincs, ahogy Goethe mondta: «Was ich weiss, kann jeder wissen, Mein Herz habe ich für mich allein».

A csillagászati földrajzból tudják, t. hölgyeim és uraim, hogy az égbolt körhálózatában a mi földgömbünk szélességi és hosszúsági fokai oly kicsinyek, hogy teljesen elhanyagolhatók, mert a nagy végtelenségben a föld egy porszemre sorvad össze. De ha ép ez az egy porszem a mi világunk! Ha ép itt fekszik létünk gyökere, ha ép itt buzog életünk forrása! Követelheti-e valaki józan ésszel azt, hogy mi elhanyagoljuk a mi földünket, mert az a végtelenség tengerében csak egy csepp? Semmisítsük-e meg létünket, mert az asztronómiai földrajz rólunk alig vesz tudomást? A mi zsidó földgömbünk, igaz, hogy csak egy porszem a nemzetek végtelenségében, de ezen a porszemen éltünk a múltban, dolgozunk a jelenben és várjuk a mi szebb, a mi jobb jövőnket. Nekünk elég nagy a mi zsidóságunk, hogy azt érdem szerint

megbecsüljük. Hisz az eszmék világában nem a kvantitás, hanem a kvalitás van döntő befolyással és a népek tengerében nem a legnagyobb szörnyetegek egyszersmind a leghasznosabb teremtmények is. Így tekintve a dolgot, büszkén mondhatjuk, hogy a zsidó porszem a leghatalmasabb népóriások mellett is méltón megállja a helyét.

Ezért őrizzük mi hálásan multunk tanulságait, ha azoknak mások szemében még oly csekély is az értékük, és ezért félünk mi attól, hogy a nemzetek múzeumára bízzuk a zsidó múzeumok teendőit. Ezért nem szükséges tovább is bizonyítani a magyar zsidó múzeum létjogát. Aki meg van győződve a zsidóság létjogáról, az a zsidó múzeumok szükséges voltát amúgy is elismeri, aki pedig már annyira elidegenedett a zsidóságtól, hogy szemében a mi létjogunk bizonyítékra szorul, annak hasztalan bizonyítjuk a zsidó intézmények szükséges voltát.

De mi a feladata, célja és rendeltetése a magyar zsidó múzeumnak? Ezen kérdésre óhajtanék én ma megfelelni, hogy a kishitűek aggályait eloszlassam, hogy a közömbösöket munkára serkentsem és hogy a munkára készeket tettre lelkesítsem.

A magyar zsidó múzeum feladatát röviden akként szabhatjuk meg, hogy az a magyar zsidóság okmányait és történeti emléktárgyait egyesítse és hogy a magyar zsidó művészet alkotásainak otthont nyújtson. Templomainkban és hitsorsosaink lakásában van sok oly tárgy, amelyet érdemes a pusztulástól megóvni. A zsidó életnek nem a legkisebb érdeme az, hogy híveinek lakását templommá avatta, és hogy

templomainkat otthonunkká változtatta, melyeket a hímzésnek és ötvösművészetnek maradandó becsű alkotásaival díszítettek őseink. A múltak áldozatkészségének és hitbuzgóságának eme tanubizonyságai manapság sokszor nyirkos, sötét helyiségben tengetik életüket, anélkül, hogy az utódok szeme gyönyörködhetnék bennük. Ki tudja, hogy mennyi minden pusztult el az évszázadok folyamán abból, amit apáink jámborsága és anyáink zsidó érzése szent ereklyeként bízott a jövő nemzedékek gondjaira? Hogy kegyeletszabta feladat volna ezen tárgyakat, amennyiben történeti vagy művészeti értékük van, további zülléstől megóvni, azt ép oly kevéssé tagadhatjuk, mint azt, hogy ezt a feladatot csakis magyar zsidó múzeum tudná illendően megoldani.

Emléktárgyaink történeti értékéről szóltam. A magyar zsidók történetének van bizonyára sok olyan emléktárgya, mely hálánkra igényt tarthat. Hisz minden nemzet, minden közösség kegyelettel őrzi történeti alakjainak emlékét és évről-évre szaporodik ama múzeumok száma, amelyeket a hálás utókor egyes nagy férfiak emlékének szentel. Múzeumot emeltek például Goethének Weimarban, Schillernek Marbachban, Wagner Richardnak Eisenachban, Thorwaldsennek Kopenhágában, Molièrenek Párisban és Ingresnek Montaubanban. A magyar nemzeti múzeumnak megvan a Deák Ferenc-szobája, az az intézet, melynek termében im vendégek vagyunk, kegyelettel őriz mindent, ami Liszt Ferencre emlékeztet és a magyar szabadság lánglelkű lantosának, Petőfi Sándornak nemrég szentelt a nemzet hálája

itt Budapesten egy önálló múzeumot. Nem vagyok szerénytelen és elismerem, hogy a mai zsidóságnak nincs olyan kimagasló alakja, aki egymaga tölthetne ki egy múzeumot. De volt és van a magyar zsidóságnak számottevő alakja elég, akik megérdemelnék, hogy egyet-mást, ami reájuk emlékeztet, az utókor hálásan megóvjon.

Tudjuk, hogy eme férfiak szelleme tetteikben él, nem pedig ama élettelen tárgyakban, amelyek őket egykoron környezték. Azt is tudom, hogy a stílus sokszor zsargonná, a kegyelet kultusszá fajul. De ne felejtsük el, hogy «Die Stätte, die ein guter Mensch betrat, ist geweiht» és hogy csak magunkat tiszteljük meg akkor, amidőn tisztelettel őrizünk mindent, ami történetünk hőseire emlékeztet. A zsidóság józan gondolkodása és évezredeken át tanusított bon sens-ja megóv bennünket ezentúl is attól, hogy hőseinket félistenekké bálványosítsuk. Legyen a magyar zsidó múzeum felekezetünk diadalkapuja, amelybe mindenki beléphet, aki életét a magyar zsidóság szolgálatának szentelte. Szándékosan mellőzöm a szokásosabb pantheon kifejezést, mert még a látszatát is kerülni akarom annak, hogy hőseinket istenítsük.

De nemcsak a mindennapi élet ama tárgyaira gondolok, amelyek történeti alakjainkra emlékeztetnek, hanem szellemi életük még meglevő emlékeire, irataikra és leveleikre, melyeket írtak vagy kaptak. Ezen a mesgyén eljutunk múzeumaink egy második feladatához, történetünk írott okmányaihoz. Hol vannak a magyar zsidóság történetének okiratai, ezek a kézzelfogható bizonyítékai annak, hogy a magyar

zsidóság az ő polgárjogát e hon földjén nem kegyelemkép kapta, hanem kivívta azt magának híveinek a honszeretet oltárán ontott vérével a multban és a szellemi és gazdasági élet számtalan tetteivel a jelenben? Kérdezzék csak meg, t. hölgyeim és uraim, a magyar zsidóság krónikásait, hol és hogyan kell összehordani eme nagy históriai épületnek minden egyes kövét, tégláját, homokszemét, hány levéltárt kellett bújniok város- és megyeszerte, amíg céljukat elérhették? Hisz a többi népek történetírói sem találják mindig egy helyütt az ő multjuk forrásait, de annyira szétszórva, mint a mieink, az övéik nincsenek. Ősapánk áldása, hogy csillagok legyünk az égboltozaton, teljesedésbe ment történetünk okmányain, de úgy, hogy ráolvashatjuk a régi magyar közmondást, «adtál uram esőt, de nincs köszönet benne». Ők is szerteszéjjel tündökölnek multunk egén anélkül, hogy fényükkel képesek volnának az éjszaka setétségét eloszlatni. Gyűjtsük össze őket egy gócpontban, melyből fény árad multunk még setét részleteire.

Tagadhatatlanul javultak a viszonyok, mióta az I. M. I. T. okmánytárt ád ki. De a reprodukció, ha még oly jó is, nem képes az eredeti remekművet helyettesíteni. A Trattato nella pitturában mondja Lionardo da Vinci, hogy akiben művészi ambíció van, az nem a mesterek műveit, hanem magát a természetet kell, hogy tanulmányozza. Ugyanez áll a történetíróról is. Néki is a történet kútforrásait kell felkeresnie, mert ott mélyebben, tisztábban buzog a kor szelleme, mint a másolatokban, amelyek — ha

még oly hívek is — a multat nem közvetlenül, hanem a mások szemüvegén át mutatják. Szeretem hinni és a múzeumi bizottság tagjai elég biztositékot nyujtanak arra nézve, hogy megyei, városi, uradalmi és egyéb levéltáraink az ő zsidó vonatkozású okmányaikat a tervbevett magyar zsidó múzeumnak annál nagyobb számban fogja átengedni, minél nagyobb mértékben érdemli az majd meg a közbizalmat. Ekként oldja majd meg a magyar zsidó múzeum feladatának második részét azáltal, hogy történeti búvárlataink otthona lehetne. Ezzel azonban visszakerülne a magyar zsidó múzeum oda, ahonnan ez az intézmény kiindult. Ptolemäus Philadelphus volt az első, aki időszámításunk előtt 260-ban alapitott múzeumot Alexandriában, ahol tudósok foglalkoztak államköltségen philologiai és philosophiai tanulmányokkal és költészettel. Csak a középkor végén honosodott meg az a szokás, hogy a múzeumok többnyire a természet ritka és érdekes tárgyainak felvételére rendezkedtek be. A tudomány haladásával a múzeumok ismét a tudományos kutatás csarnokai lettek, amelyek a tudományok haladásával párhuzamban szakszerűen szervezkedtek. Minél nagyobb manapság valamely közösség öntudata és önbecslése, annál inkább törekszik ezen közösség saját múzeum után. A nürnbergi Germanisches Museum és az európai nagyobb városok évről-évre szaporodó múzeumai ezen állításomat oly élénken illusztrálják, hogy azt tovább bizonyítani felesleges.

Ugyanezt tapasztaljuk a külföld zsidóságánál, amely önmagát akarta megbecsülni azzal, hogy önálló zsidó

múzeumokat létesített. Ezek között az első helyet foglalja el az egyesült államok zsidó múzeuma Washingtonban. Már azáltal, hogy a múzeumot nem Amerika legnagyobb zsidó centrumába, hanem a kormány székhelyére helyezték, az amerikai zsidók kifejezésre jutatták azt, hogy ők nem akarnak környezetüktől különválni, hanem az Unió többi polgáraival egyetemben vállvetve akarnak közreműködni a kultúra közös feladatainak megoldásában. Ezen minden tekintetben kimagasló intézet alapját tulajdonképen az 1895. év folyamán Atalantában rendezett nemzetközi bibliatárlat képezte. Valóságos amerikai méretek uralkodnak a zsidó múzeum eme legnagyobbjában. Ami a zsidóság történetével valamelyes kapcsolatban van, ami a bibliai korok életére fényt vetni képes, az eredetiben vagy művészi másolatban eme páratlanul szép gyűjteményben feltalálható. A minden idők mestereinek bibliai tárgyú alkotásainak másolatai ép oly tökéletességben találhatók itt egymás mellett, mint a biblia természet- és néprajzának művészi illusztrációi. A bibliai és éremgyűjtemény már most is oly gazdag, hogy párja nincs és a múzeum rendelkezésére álló gazdag segélyforrások Adler Cyrus és Cassanowicz I. M. vezetése alatt évről-évre oly arányban gazdagítják a már meglevő gyűjteményeket, hogy a művelt világ itt látja a zsidók történetének leendő központját. Hogy mekkora tiszteletet élvez ez a múzeum, azt abból láthatjuk, hogy az Efraim Benguiât kisázsiai zsidó nábobok az ő nagybecsű családi gyűjteményüket ennek a múzeumnak engedték át kölcsönképen.

Persze, hogy ily nagy dologra mi egyelőre nem gondolhatunk. De viszont nagy hiba volna, elegendő anyagi garancia nélkül a múzeumot életbe léptetni. Ez a születési hibája a bécsi zsidó múzeumnak, amely dacára annak, hogy már másfél évtized óta áll fenn és hogy zsidók és nemzsidók egyaránt szorgalmasan látogatják, még mindig a kezdet nehézségeivel és a csekély anyagi támogatásból folyó vérszegénységgel küzd. Ebből pedig az a tanulság folyik, hogy az alapításnál arra kell törekednünk, hogy az eszmét népszerűvé tegyük, mert csak így fordul feléje a magyar zsidóság érdeklődése és áldozatkész támogatása. Csak futólag említem fel, hogy a krakkói és prágai zsidó hitközségek nemrégiben mondták ki határozatilag egy zsidó múzeum felállítását. Ezt a példát azért hozom fel, mert a krakkói zsidók jó lengyel hazafisága ép oly kevéssé vonható kétségbe, mint az ő konzervatív álláspontjuk. Ebből tehát az folyik, hogy sem általános polgári, sem különös felekezeti szempontból múzeum ellen kifogást nem emelhetünk. Tegyük hozzá, hogy Magyarországon amúgy is elég gyér a múzeumok száma, és így nemcsak a zsidóságnak, hanem a magyarságnak is jó szolgálatot teszünk, ha a magyar zsidó múzeumot életbeléptetjük oly módon, hogy az a zsidóságnak kulturális jelentőségéhez méltó legyen.

A magyar zsidó múzeum feladatáról szólván, annak egy funkciójára, melyet kiváló fontosságúnak tartok, külön súlyt akarok fektetni. Zsidó festőink és képfaragóink alkotásainak eddigelé még nincs otthonuk. Nem tudom, hogy a magyar kereszténységnek van-e már

ilyen intézménye. De igenis tudom, hogy a keresztény felekezeteknek, de különösen a katholicizmusnak viszonya a képzőművészetekhez teljesen másféle, mint a miénk. A nemzsidó művésznek az ő felekezete elég megbízást ád és ha a képzőművészetek történetéből levonjuk azt, amit a felekezeti élet létesített, akkor bizony nem sok marad hátra. Kezdve a görög-római klasszikus kor remekeitől, az ó-keresztény művészetnek primitív alkotásain át a renaissance elapadhatlan kincsesbányájáig, a művészetek és a vallásos élet között oly szoros viszony uralkodik, aminőt a szellemi élet két egyéb megnyilatkozása között más egyebütt nem találunk. És hogy a protestantizmus és a képzőművészetek között is több mint egy érintkezési pont van, azt annak, aki Németország protestáns egyházait járta, mondani sem kell. A felekezetek templomai már egymagukban valóságos felekezeti múzeumok. Nálunk ez ki van zárva. A mi felekezetünkben a kultusz asztaláról a képzőművészeteknek semmisem jut.

Ezenkívül a zsidó képzőművész sorsa azért is nehezebb, mert a különböző országok képvásárló bizottságai szemében a művész zsidó volta nem valami különös ajánló levél, úgy hogy azokból a szétszórt elemekből, amelyek a különböző gyűjteményekben vannak szétforgácsolva, a magyar zsidó művészek jelentőségéről magunknak fogalmat nem alkothatunk. És ép ezért kötelességünk arról gondoskodni, hogy művészeinknél más úton keltsük fel a zsidóság iránti érdeklődést és hogy a külvilágnak megmutassuk, hogy képzőművészeink mit tudnak.

Engedjék meg, t. hölgyeim és uraim, hogy itt

egy kis személyes éleményt fűzhessek fejtegetéseim sorába.

Talán 15 esztendeje van már annak, hogy az elhúnyt Carl v. Lützow, bécsi képzőművészeti akadémia tanára és a Zeitschrift für bildende Kunst című előkelő folyóirat szerkesztője egy diskurzus folyamában arra szólított fel, hogy a nevezett folyóirat számára a zsidó művészek bibliai tárgyú alkotásairól egy tanulmányt írjak. Én egy előttünk fekvő tiszta papirlapra mutatva erre azt jegyeztem meg, hogy a kérdéses cikk ezen a lapon már meg van írva. És Lützow, régi keresztény nemes család ivadéka és kiváló műtörténész sehogysem akarta elhinni, hogy zsidó művészek bibliai tárgyakat sohasem dolgoznak fel. Fájdalom, ezzel is úgy vagyunk, mint a bibliai tudományokkal. Kardcsapás nélkül átengedtük őket a protestáns theologia képviselőinek, amely most eme téren — mint Heine mondja — úgy viselkedik, mintha a mennyországot bérbe vette volna.

Hisz tagadhatatlan, hogy — különösen külföldön — az utóbbi időben kisebbség jobbra fordultak a viszonyok. Nyugateurópa kultúrállamaiban és a tengerentúli zsidó élet központjában akad már zsidó művész, aki néha-néha a biblia örök forrásából merít művészi ihletet és bibliai tárgyú képeket fest, vagy zsidó vonatkozású szoborműveket farag. De ez csak kis mértékben a képvásárló zsidó közönség érdeme. Művészeink legyőzhetetlen ideálizmusa és a Szentírásnak évezredekre kiható szellemi befolyása hozzák létre eme alkotásokat, melyeknek a nemzetközi műpiacon ami csekély kelendőségük van is, többnyire nemzsidó

körökben van. Ép ezért volna szükséges múzeumokat akként szervezni, hogy az művészeink zsidó tárgyú alkotásainak otthona legyen. Én a magam részéről nem volnék szűkkeblű és ebben a múzeumban bibliai vagy zsidó tárgyú alkotásnak akkor is helyt adnék, ha azt akár nem zsidó, akár nem magyar művész alkotta. Persze, hogy keresztény művész alkotásának a mi múzeumunkban csak akkor volna helye, ha az nem hordaná magán a keresztény felekezet szellemének bélyegét és az idegen kultusz ismeretes vonásait. Nemzetiség és felekezet ne zárják ki, hanem egészítsék ki egymást és ne válaszfalat emeljen ez a mi múzeumunk köztünk és a többi felekezetek között, hanem mutassa meg nékik, hogy a magyar zsidóság mily számottevő tényezője ez ország kulturális törekvéseinek. Tudom, hogy az előreláthatólag rendelkezésünkre álló szerény anyagi viszonyokhoz mérten, különösen kezdetben világ csodáját művelhetni nem fogunk, de abban a mértékben, amelyben a magyar zsidó múzeum be fogja bizonyítani, hogy feladatának magaslatán áll és hogy nagy célokra törekszik, abban a mértékben fognak szaporodni pártfogói és áldozatkész barátai, akiknek támogatásával nagyobb feladatok megoldására is vállalkozhatik. A múzeumokkal is úgy vagyunk, mint a vasút-építkezéssel. A vasutak fontossága és gazdasági jelentősége sokszor csak az idők folyamán jut teljesen érvényre. Mikor Rothschild Anzelm báró V. Ferdinándtól engedélyt kért arra, hogy Bécsből Brünnbe vasutat építhessen, Ferdinánd ezt az engedélyt azzal a megjegyzéssel adta meg, hogy ha a bolond zsidó az ő pénzét ily hóbortos

vállalatba akarja ölni, ám tegye. Hisz a postakocsi hetenként kétszer megy Brünnbe és többnyire üresen, honnan veszi majd a vasút az ő utasait. És a jövő a zsidónak adott igazat, a forgalom oly méreteket öltött, aminőről talán ő maga sem álmodott. Mutatis mutandis, ugyanezt mondhatjuk a múzeumokról is. Amig nincsenek meg, nem érezzük hiányukat és csak kevesen tudják, hogy mi a hasznuk. De később, amikor a múzeumok áldásdús tevékenysége gyümölcsöt hoz, amikor azoknak hálája, akik ott kerestek és találtak lelki és szellemi táplálékot, tettekben nyilatkozik meg, akkor mindenki belátja az intézmény szükséges voltát és feladatainak száma napról-napra nő.

Én tehát azt hiszem, hogy a magyar zsidó múzeum feladatait a maguk összességében csak az idők folyamán lehet majd áttekinteni és hogy céljai mindenkor a kor szellemének megfelelően fognak módosulni. Hanem a főcélt az utak tömkelegében nem szabad sohasem szem előtt téveszteni. A főcél pedig most és mindenkor az, hogy a hithűség és honszeretet szent érzetét táplálja és fejlessze azok lelkében, akik oda zarándokolnak, hogy szemmel láthassák multunk tanúbizonyságát, akik itt el akarnak merülni a multba, hogy lelkesedést merítsenek a jövőre.

Hozzunk egy fedél alá mindent, ami a magyar zsidóság történetével kapcsolatban van és ami a jelen társadalmi, felekezeti és művészeti törekvéseit hiven tükrözteti vissza a jövő nemzedéknek. Gyűjtsük össze itt, az ország szívében azt, ami a magyar-zsidó életnek tanúbizonysága ez ország földjén. Akinek

van ily emléktárgya, az bízza azt a múzeum kegyeletteljes gondviselésére és engedje azáltal át a nagyobb nyilvánosságnak. Községeink engedjék át régibb keletű és művészi értékű ereklyéiket, kultusztárgyaikat, templomaik tervét és kiválóbb alakjaik sírfeliratát a magyar zsidó múzeumnak. Akinek van bizalma ez intézményhez, az támogassa erkölcsileg és anyagilag a magyar zsidóságnak ezt az örökké élő történetét. Lassú, szorgalmas munkában, követ kőre illesztve, idők folyamán oly impozáns épületet fogunk emelhetni, amely méltó otthona lesz felekezetünk emléktárgyainak és maradandó becsű alkotásainak. Ne vegyünk fel mindent, a multum non multa legyen a magyar zsidó múzeum jelszava. Legyen ezen intézmény olyan mágnes, mely multunk érctartalmú homokjából a fémalkatrészeket magához vonzza, az értéktelen homokot pedig magától eltaszítja és el hagyja merülni a feledés tengerében. Ne multunk ravatala, hanem jövőnk bölcsője legyen a magyar zsidó múzeum, amely lelkeinket ama magaslatokra emeli, ahol — mint Nietzsche mondja — a tragédia már nem tragikusan hat. Ne szenvedéseinket csak, hanem inkább multunk tanúságát hirdesse a magyar zsidó múzeum a jövendő nemzedéknek.

Ezek, t. hölgyeim és uraim, a magyar zsidó múzeum feladatai és céljai. Aki velünk együtt e terv megvalósításán fáradozik, az régi rovást törleszt, multak mulasztását pótolja, az létünk kútforrásához, a zsidóság tudományához vezeti vissza felekezetünk tagjait. És erről a tudományról is áll az, amit verulámi Baco a tudományokról egyáltalán mondott, hogy

csak az idegenedik el istenétől, aki a tudomány forrásából csak felületesen szürcsölt. De aki jó kortyot húz belőle, az megtalálja az utat, mely istenhez visszavezet.

Prosznitz. *Dr. Goldschmied Lipót.*

ZSIDÓ MÚZEUM.

Felolvasásra került az IMIT 1909 dec. 21-iki felolvasó estéjén.

A szépirodalmi termék helyét ma kivételesen próza foglalja le. Régiségekről szólok, amiket a hagyománynak nemes rozsdája, a patina takar és amik mint ilyenek a régi, a vallás formáihoz ragaszkodó zsidóságban nagybecsű ereklyék, értékes drágaságok, de amiket a XX. század zsidó ifjúsága vagy lomtárba vetett még maga, vagy már csak az öregek és papok elbeszéléseiből ismer.

Szólni akarok továbbá a zsidóságnak ama történelmi maradványainak gyüjtéséről, amik kétezredéves szenvedése és küzdelme korában szerteszéjjel szóródtak és amiket újabban az európai és amerikai zsidóság összegyűjteni törekszik, még mielőtt azokat végleg eltakarná a modern kultúra termő humusza.

Archeológia és folklore, régészet és néprajz, az egyik több száz éves tudomány, a második a történelemnek újabban feltárt kútforrása közös mederbe ontják üde vizeiket, hogy belőlük merítsen majd az, aki a zsidóságot nem egyoldalúan ítéli meg, aki

különösen Judaea capta, a számkivetés Judájának kultúrtörténetét fogja megírni.

Archeológiai emlékek a nép művészetéről, tehetségéről, géniuszáról regélnek, a folklore meg a népnek érzelmi világát, lelkét, psychéjét jellemzi. A gyűjtés megindult az Egyesült Államokban, Angolországban, Németországban, Ausztriában és felolvasásom tervezete és megírása között hazánkban is.

Tervezet és megírás!

Hölgyeim és Uraim!

Hazánkban a millennium évében fölvetette az Egyenlőség amaz eszmét, hogy a történelmi kiállítás rendelkezésére bocsátott zsidó tárgyú és vonatkozású emlékek együttmaradjanak és hogy megvessék alapját egy zsidó múzeumnak. Községek, társulatok és egyesek siettek kiállított tárgyaikat — hazavinni, és ma újból, szanaszét az országban hitközségi irodák kasszáiban és magánosok ékszerszekrényeiben meghúzódnak ezen emlékek.

Az «Egyenlőség» eszméje akkor testet nem öltött, a kívánság jámbor óhaj maradt. Most tizenhárom esztendő után az áldott jó vidék egy zsidó gyűjtővel ismertetett meg bennünket, aki évtizedek óta gyűjtött régiségek zsidó vonatkozású tárgyait: érmeket, pecséteket, kultusztárgyakat egy leendő zsidó muzeumnak fölajánlani szeretné.

Spitzer Mórnak ezen eszméjét kivihetetlennek tartottam én, de nem tartja annak Társulatunk, amely egyik buzgó vezérférfiának indítványára a zsidó múzeum létesítését elhatározta.

Amikor Spitzer úr gyűjteményében megláttam az

érmek között Róma diadalát hirdető «Judaea capta» felírású pénzdarabot, önként tolult ajkamra a fájdalmas visszaemlékezés: «Bábel folyóin ott ültünk és sírva is fakadtunk, amidőn megemlékeztünk Cióról . . . és hazamenet az eszmetársulás Juda Halévi Ción-dalaihoz terelt:

«Nem kérded, Ción te, mikép
Bán foglyaiddal a többi nép . . .

Reminiszcencia, puszta emlék. Zsidó múzeumnak a gondolata csakis egyetlenegy pillanatra támadt bennem, az eszmét életképesnek nem tartottam.

S miért? A zsidó régészet, archeológia igen hosszú időre tekint vissza; újabb és újabb ásatások Palesztina földjén, kutatások a papirus-irodalom tömkelegében, tanulmányok az ó-világ híres könyvtáraiban köveket szólaltatnak meg, képsorozatokat, könyvfoszlányokat, tekercseket, cenzura-jegyzékeket hívnak sorompóba, amelyek a zsidóság és kultúrhatása mellett vallanak, de ezen emlékek a kutatásokat végeztető nagyhatalmak fővárosaiba kerülnek és még a föltárás helyein is csak elvétve maradnak. Ezen emlékekből a magyar zsidó muzeumba aligha kerül valami.

Hazai zsidó régiségeink meg — néhány sírkő kivételével — alig kétszáz évesek; zsidó iparművészeti emlékeink félszázadosak, mert a céh a zsidó mestert kirekesztette volt; képzőművészete sem régibb, mert hiszen képromboló volt a zsidó.

Hitetlen voltam, de mások hittek benne és a hívők lelkesedése, erős hite elfeledtette velem a «Judaea

capta» éremben szimbolizált zsidót : az indolenciát, a nembánomságot, amely esetleg büszke a zsidó őskultúrára, amidőn a római Péter-templomban a jobboldali első kápolnában egy szőllővenyigés faragott oszlopról azt hallja, hogy ez a jeruzsálemi szentélyből való, aki gyermekkorának egyik kedves családi estéjére gondol menten, amidőn valamely múzeumban egy héber feliratú széder-tálat vagy illusztrált haggádát lát, de itthon esetleg fölényesen kérdezi : ugy-e, most lesz a magok húsvétja ?

Egyik napon újra elmentem Spitzer bácsihoz — bocsánatot kérek e kifejezésért hölgyeim és uraim — «nézze Doktor Úr, mit vettem ?»

Egy szép menorah volt. Megváltozott ekkor a felolvasásomnak szánt cím. Címének nem *Judaea captát* választottam, hanem : *Menoraht*, és tárgya a zsidó folklore, mint miként a leghíresb angol folklorista, Frazer nagy művének címéül egy folklorisztikus dolgot, *az aranyágat, a fagyöngyöt* (the golden bough) választotta.

Zsidó néprajzi múzeumért lelkesedtem ; már láttam is — egyelőre ugyan csak bérházban, ama 6—7 szobát berendezve, mert hiszen könnyen kivihető ez és olcsó is. Majd segít a budapesti ifjú-zsidó társadalom, gyűjt nekünk Spitzer Mór, gyűjtenek a zsidó hitközségek és különösen a chevra-kadisák.

Arra is gondoltam én, hogy ha külön nem lehet, a Néprajzi Társaságnak ajánlom, hogy gyönyörű muzeumát egy zsidó néprajzi osztállyal kiegészitse. De megtudtam, hogy ezen társaság számol a mi érzékenységünkkel és folklorisztikus emlékeinknek valla-

sos jellegével és mellőzi a zsidó vonatkozású tárgyak gyűjtését.

Méltányolom az okokat, de nem helyeslem. Igaz, hogy annyira érezzük magyar voltunkat, hogy fáj, ha minket bármilyen vonatkozásban is népfajnak tekintenek; de mindazonáltal tény, hogy felekezeti életükben annyi a faji néprajzi, hogy ennek gyűjtése a tudománnyal szemben vállalt egyik kötelezettségünk.

Álmaimban olyan berendezésűnek láttam, amennyivel kívülről ugyan igénytelen, de rendkívül gazdag salzburgi múzeum bír, vagy amilyen a müncheni, a zürichi.

A múzeum bemutatná — szerintem — a zsidóság szokásait a különböző életkorokban. Az első terem bemutatja — így képzeltem — mindazt, ami a *gyermekágyas* nő körébe esik. Megtalálná ott az ethnographus az ajtón a mezuzaht és a lilith-űző abrakadabrás cédulát, a nyitott szekrényeket, a nehéz szülésnél használt tóratekercs-szalagot és a sófárt, a gyermekágyas nő párnája alá rejtett körülmetélő kést stb. egészen az ú. n. Illés próféta székeig.

Kis templom legyen a második terem; az istentisztelet a Hosanna-rabba reggeli imája legyen; ekkor használatos a halotti köntös, de a talliszon kívül a tefillin is. A templomban legyen a teljes felszerelés a kabbalisztikus betűrajzos mizrach-táblától kezdve egészen a kiddus levánab, az újhold-beszentelés imáját tartalmazó fali tábláig, az erubé chacéroth-ra vonatkozó macca-tól (laska) kezdve a lulab és ethrógig. Az egyik fülke szukkaht: lombsátort ábrázoljon, a másikban papirmachéből készült alakok rendezzenek

tikkunt, amilyen még régi konzervativ községekben sabuóth és hósanna-rabbah előestéin dívik; egy harmadik fülkében meg mutassuk be a szefárd zsidók gyertyatáncát.

Természetes, hogy helye legyen ott a sófarnak, menórahnak stb.

Más teremben mutassuk be a folklore szempontjából oly fontos pészach-ünnepet, különösen a szédert. Megint másban szemléltessük az ősbabiloni *purimot* és az álarcgyűjteményt. A zsidó eljegyzés, esküvő, lakodalom, játék külön bemutatást igényel. Rendkívül tanulságos a világító anyagok szerepe a zsidó ritusban az olajmécsestől a viaszgyertyanyalábig és az egy fontos stearingyertyáig.

Egy külön szoba a chevra-kadisa folkloreját mutatná be és ez néprajzi szempontból van legalább is oly érdekes, mint valami hallstatti vagy kelta sírlelet. Mert bizony a halál rendkívül konzervativvá teszi a zsidót; a halotti szertartás még megtartott mindent, amit a zsidóság évezredes vándorlásában primitív és kultúrnépektől egyaránt felszedett volt.

Így képzeltem én a zsidó múzeum ügyét; *néprajzi múzeumban hittem, régészetiben nem.*

Hölgyeim és Uraim!

Sajnálom, hogy szentírásunk a teljes megváltozásnak képét jellemző alakban nem rajzolja. Ismerjük ugyan Saul esetét, aki elment, hogy megkeresse atyjának elveszett szamarait és királyi koronát lelt. De ez sehogysem fejezi ki azt, amit elmondani óhajtok. Már annyi értékest kapott kultúránk a keresztény kultúrától, hogy rossz néven nem veszik, ha

itt is élek az Új-Testamentomban közölt damaszkusi út eredményével.

Saulusból Paulus lettem én és Spitzer bácsi Judæa capta-érmét is, menóráját is köszönettel elfogadom a létesülő zsidó *múzeum* részére; mert bizony a zsidó folklorisztikus múzeum még csak álomkép, a régészeti pedig már való és ha kicsiny is a kezdet, de már megindult a gyűjtés.

Lelkes férfiak társulatunk kebeléből bizottságot küldtek ki — de nem úgy ám, hogy more patrio bizottságokba fúljon az eszme — és *megalakult a Múzeum-egyesület;* van már alapgyűjtemény: Spitzer Mór úré és van már néhány ezer korona is a múzeum céljaira.

A Spitzer-féle gyűjtemény egyik legértékesebb része az ú. n. kegy- és fogadalmi érmek — Gnadenpfennige — tára. Idegen kultusz, a római kath. hit világába tartoznak ugyan, de van vonatkozás az ó-testamentomra is, bibliánkra is és így közvetve lehetne zsidó-múzeumi tárgy. Hiszen tisztán zsidó vonatkozású pl. az *aradi* zsidó hitközség iskolai szorgalmi érme a 40-es évek elejéből, amelynek rajzát a Numizmatikai Közlöny legújabb száma közli, pedig az érem fődísze Jupiter, aki pedig csak elég távol állott a nevében letiport, elgyötört és rabszíjra fűzött zsidóktól.

A pénzérmek között még van egynéhány *Jahveh*-s pénzdarab.

Érdekes a pecsétgyűjtemény is; sok a héber vésetű; van egynéhány állatjegy, pl. medve a «Bär», szarvas a «Hirsch» nevet viselő pecséten. Van két szép menorah is a gyűjteményben.

Mint érdekes emlékre, hadd utaljak itt egy okmányra a XVIII. század végéről. Egy kitérni szándékozó zsidó megkereszteltetését a főbíró csak úgy engedte meg, hogy négy zsidó tanúval igazolta a baptizandus, hogy a zsidóságból való kilépése ellen kifogás nincsen. Bizony 1894. előtt, tehát kb. száz évvel később ilyen elbocsátásra szükség nem volt.

Nemrég Fabó dr. egy szép XVIII. sz. óntálat ajándékozott a létesülendő múzeumnak; be van vésve rajta a széder rendje és még a tulajdonos — valami *chazan* — nevének rövidítése.

Anyaga is van már — mint látjuk — a zsidó múzeumnak; egyelőre kevés, de már is értékes.

A bizottság minden egyes tagja ismeri a nehézségeket; jól tudjuk, hogy évtizedes munka kell, amíg a tudomány, hazánk és a zsidóság céljait méltóan szolgálhatja e legújabb intézmény; nem ámítjuk magunkat, hogy hazánkban kevés a zsidó régiség, de tudjuk, hogy egy ilyen speciális múzeum hamar fejlődik, ha maga a közönség beáll a gyűjtők közé.

A zsidó múzeum nem régészeti, nem néprajzi egyedül; zsidó művészek, építészek, képírók, képfaragók egyaránt felajánlották értékes munkájukat; kutatni fogják a zsidók alkotta iparművészeti termékeket, megvásárolni a jellemzőt, s ahol az nem lehet, gipszmintákat készíttetni; összehasonlítás céljából nem magyar eredeti zsidó vonatkozású tárgyakat is gyűjtenek majd. Fabó tagtársunk gyűjti majd az adatokat hazánk zsidó muzsikusairól, aminők pl. a Csokonai említette toponári zsidó zenekar tagjai valának stb.

A zsidó múzeum felöleli majd a kereskedelmi régiségeket is és ekkor nem csodáljuk majd Werner Sombart hipotéziseit, hanem az anyagból magából megalkotjuk majd magunk a magyar zsidó kereskedő típusát és így közvetve a zsidó gazdasági helyzetét a népvándorlástól az újkorig, amely van olyan fontos, mint az ezen korabeli zsidók politikai története, amely a XIX. század második feléig és még ma is a kelet-európai országokban részben martírológia, részben meg tömegnyomor leírása.

Vázlatos, amit itt előadtam, de épen e vázlatossága szabad szárnyalást enged az alkotó képzeletnek, úgy, hogy ami prózai módon indult e felolvasásban, a költő ihletével töltse el önöket, Hölgyeim és Uraim!

«Karod erős — Szíved emelkedett;
Végetlen a tér, mely munkára hív.»
(*Madách: Az ember tragédiája.*)

Budapest. *Dr. Kohlbach Bertalan.*

DEUTERO-EZSAJÁS PRÓFÉTAI EGYÉNISÉGE.

Amióta Ibn Ezra a maga óvatos *ha-mászkil jíddóm*jával, hogy «az okos ember hallgat», rámutatott Ezsajás I—XXXIX és XL—LXVI kétféleségére (Koment. Ezs. 40_1. $49_{7.9}$. 53_{12}; l. Geiger, Wissensch. Zschr. für jüd. Theol. II, 553—556), hat évszázad kellett hozzá, hogy Ezsajás ben Ámóc (Ezs. 11_1) mellett külön egyéniségül jelenjen meg az a másik

próféta, az a másik Ezsajás, akié a könyvnek az a második része (XL—LXVI), vagy annak törzsanyaga; aztán alighogy bemutatkozott a bibliának ez a nagy Névtelenje, a régi Ezsajás mellett a Második-Ezsajás — «quare consentaneum videtur . . . librum posteriorem a cap. XL . . . ab anonymo quodam vel homonymo antiquo vate compositum profiteri» (Eichhorn; l. Kuenen, Hist.-Krit. Einleitung, II, 97) — csakhamar megjelent Deutero-Ezsajás mellett a XL—LV-től megint különfogott LVI—LXVI szerzőjéül, a harmadik is, Trito-Ezsajás (Duhm, Jesaia, 379), sőt a költőknek egész köre is (Geiger, Nachgel. Schr. IV, 170, 171). Kár minden szóért, amely azt akarná bizonyítani, hogy I—XXXIX és XL—LXVI egy szerzőtől való: amott, néhány darab kivételével, a 740—700-as évek, emitt az 550—536-os esztendők; viszont semmi kényszerítő ok XL—LXVI-nak kettőbe vágására: ellene szól a meglepő szótári közösség és még inkább a belső egység, még pedig nemcsak írói sajátosságokban, a fordulatokban és a nyelv zenéjében, hanem a világlátás eszméiben is, a teológiában és a történet filozófiájában. Egy a stilus, egy a szellem: de nem egységes a hangulat; ez azonban természetes kisérője a történeti helyzet változásainak. Határozottabb történeti adatunk csak kettő van: Círus hódításai és a hazatérés; de a próféciák elhelyezése szempontjából csak az utóbbi a biztos határvonal: hogy az otthoni beszédek 538 utánról valók; az 538 előttiek két, vagy egy évtizedes ürben lebeghetnek, ami letelt Círus trónraléptétől (558), vagy inkább Média elfoglalásától (550/49) Bábel meg-

vételéig (538). Tíz esztendő is elég tág keret: elférhetett benne sok változás, hogy itt a remény az uralkodó hang, ott a csüggetegség, erre a nép megeszményesítése, arra kemény dorgálás — de épen ezeknek a rúgóját nem találjuk meg a beszédekben. Mégis mintha egy-két célzás földerengene bennök. Itt néhány szó (43$_{14}$. 47. 48$_{14}$), hogy Bábel még a maga ura: még 538 előtt vagyunk; ott az adat, hogy Círus már néhány államot meghódított, nem csupán Médiát (41$_{2.3.5.25}$.45$_{1}$.), talán célzás is a halysi és sardesi gyors diadalra (41$_{25}$), Krőzus gazdagságára (45$_{3}a$), vagy épen a Nabúnahíd, Amasis és Krőzus tervezte szövetkezésre is (41$_{5.6}$): hogy a beszédek egy részével lekerülünk 546 utánra; egy harmadik fordulat pedig, a csalódás följajdulása (59$_{9.16}$), még idébbre utalhat: hogy Círus 545-ben beéri Akkád hódolatával, Bábelt nem bántja és Bábelnek még módja van rá, hogy lecsapjon Ción föltámadásának álmodozóira. És még egy elem van e próféciákban, amely szintén történeti változást sejttet; nem meghatározható időt ugyan, de olyan fordulót, ami új hangokat váltott ki a prófétából: az a szó az, amelyben Deutero-Ezsajás régi próféciáknak a bekövetkeztére hivatkozik és most újakkal áll elő (41$_{21.26}$. 42$_{9}$. 43$_{9}$. 44$_{8}$. 45$_{21}$. 48$_{3.5-8}$. Nem tudjuk, mit ért a próféta a megvalósult régieken; de nagyon kevéssé valószinű, hogy általában a megigazult jóslatokra gondol (Dillmann-Kittel: Der Prophet Jesaja, 382, 417, 353); és ha talán ilyenekre is céloz (46$_{9}$), erő csak úgy van a szavában, ha közvetlenek a példái (48$_{9}$) és neki magának van fölmutatni valója; ez

pedig, ha volt, alig lehetett más, csak Círus sikereinek a hirdetése. Annak az évtizednek végtelen szürkesége hát csak porréteg; ahol lefújható, szemünk előtt szín és tagoltság: a széleken elől Média, végén Bábel elfoglalása; közbül pedig Szárdesz megvívása, Akkád kapunyitása, a foglyok csalódása, igazi kudarca és, ami még hozzájött, Bábel bosszúja, meg Círus megindúlta Bábel felé. Nagyon érthető az a hangulatváltozás Deutero-Ezsajás prófétáskodásában. A lyd háború kiinduló is lehetne (Kittel, 352), mégis inkább közbüleső epizódnak kell vennűnk: hogy már Média meghódítása megszólaltatta a prófétát; nem bizonyítja meg e föltevést, de sokat mond a tény, hogy szóra bírt az másokat is (Jer. 50. 51_{1-58}. 10_{1-16}. Ezs. 34. 35. 21_{1-10}. 13. 14_{1-23}); de döntőn vág bele a kérdésbe az, hogy épen XL—XLVIII, a reménységnek e ditirambusai, helyezhetők el legkevésbbé 545 után (így: Kittel, 532), amikor Círusnak akkádi búcsúzójára szabadon lélekzett föl Bábel. Forduló volt hát e prófétáskodásban a sardesi diadal: az hangolta Deutero-Ezsajást az «új» jóslatokra, Adónáj és Izraél «megigazulásának» hirdetésére. Majd a perzsa veszedelem elvonultával (545) lecsap a babyloni reakció: milyen visszás lenne, ha a próféta tovább is a régi nótát fújja; de épen azt találjuk, ami természetes: hogy a régi motivumokból sok elmarad és helyökbe újak kerülnek, a megváltozott történeti helyzetnek a hangjai. Vagy öt évig tart a nehéz lélekzet, a perzsa sereg megindultáig (539): akkor más lehetőségek a történetben és más anyag, más színek a próféta eszmevilágában is.

A történeti hangulat szerint nagyjában a következő csoportokba verődnek XL—XLVI darabjai. Elől a remény és vigasztalás költeményei: 1. Izraél megbűnhödött (40$_{1.2}$; $_{3.4}$; $_{9-11}$; $_{5}$); 2. Izraél himnusza és Adónáj válasza (42$_{10-12}$; $_{13}$; $_{14-16}$; $_{17}$); 3. Izraél reménye (40$_{27-31}$); 4. Bátorítás (41$_{14-16}$; $_{17-20}$); 5. Izraél vaksága (42$_{18.21}$; $_{23}$; $_{19.20}$; $_{22}$; $_{24.25}$; 43$_{1-4}$; $_{5.6}$; $_{8.7}$); 6. Ción megtalálja gyermekeit (49$_{14}$; $_{15.16}$; $_{17}$; $_{19-21}$; $_{18}$); 7. Történeti elégtétel a múltért (57$_{17.19.18.20}$; $_{21.23}$); 8. A hazatérés álma (52$_{7.8}$; $_{9.10}$; $_{11.12}$); 9. A gyermektelen Ción boldog anya lesz (54$_{1-3}$; $_{4-6}$; $_{8a.7b.7a.8b}$; $_{9.10}$); 10. Az egyiptomi kivonulás csodája megismétlődik (43$_{16-20}$; $_{22-24ab}$; $_{24c.26-28}$; $_{25}$. 44$_{1-4}$). A második csoportban azok a próféciák, amelyek már a szardeszi események utánról, vagy közvetlenül azelőttről valók. Két rendjük is van. Az egyikben Círus személye áll előttünk: 1. Círus és a népek (41$_{1-3}$; $_{4}$; $_{5.6}$; $_{8-10}$; $_{11-13}$); 2. Adónáj megigazulása Círus diadalaiban (45$_{1-3}$; $_{4}$; $_{5-7}$; $_{8}$); 3. Círus küldetésének végső célja (44$_{24.25,27}$; $_{26}$; $_{28}$); 4. Círus megbízásának a különössége (45$_{11.12}$; $_{13a}$, $_{13b}$; $_{15}$); 5. Adónáj és az istenek a történetben (46$_{1.2}$; $_{3.4}$: $_{5-7}$; $_{8}$; $_{9-11}$; $_{12.13}$); 6. Izraél kiszabadulása (48$_{12.13}$; $_{14a.16a}$; $_{15.14b}$; $_{20.21}$); 7. Bábel elégiája (47$_{1-3}$; $_{5-7}$; $_{8.9.12}$; $_{13b.c.10a.11.14c}$; $_{13.14ab.15}$; $_{4}$). A másik rendben a történeti remény filozófiájának a költeményei. A monoteizmus természetessége (40$_{6-8}$; $_{12.21.26.22b.22a}$; $_{23.15ab.17.24}$); 2. Adónáj az egyetlen isten (40$_{18.20.19.}$ 41$_{7}$; 40$_{13.14.15c.16.25}$); 3. A politeizmus belső lehetetlensége (44$_{6-7}$; $_{8}$; $_{9}$; $_{10.11}$; $_{12.13}$; $_{14-17}$; $_{18-20}$; $_{21.22}$; $_{23}$); 4. Adónáj és az istenek

Círus diadalaiban (41$_{21.24}$; $_{25.26}$; $_{27}$; $_{28.29}$; 42$_{8.9}$); 5. Izraél tanúsága (43$_{14.15}$; $_{9.10}$; $_{11-13}$); 6. Adónáj minden elnyomott népnek a fölszabadító istene (45$_{14}$; $_{20a.21}$; $_{16.20b.17}$; $_{18.19}$; $_{22}$; $_{23}$; 44$_{5}$; 45$_{24.25}$). Újabb csoportban a csalódás korszakának próféciái és ezek is két osztályban. Egyikben intő, fenyítő beszédek: 1. Izraél hitetlenjei (48$_{1.2}$; $_{3.4}$; $_{6b.7.8a}$; $_{5.8b.6a}$; $_{10.9.11}$); 2. A megcsalódottak magukra vessenek (48$_{16b}$. 61$_{2b\beta}$; 48$_{17-19}$; 50$_{10}$); 3. Adónáj szavával velejár a megvalósulás (55$_{6.7}$; $_{8.9}$; $_{10.11}$; $_{12.13}$); 4. A sabbat áldása (58$_{13.14}$); 5. Az igazi bőjt (58$_{1-3}$; $_{4.5}$; $_{6.7.9a}$; $_{9b.10a.8.10b}$; $_{11.12}$); 6. A község halálos bűnösei (59$_{1.2}$; $_{3-8.13.15a}$; $_{15b.9.10.11b.14}$; $_{11a.12}$; $_{16.17b.17a.18}$; $_{19}$; $_{20}$); 7. A megtérők reménykedhetnek (57$_{14}$; $_{15}$; $_{16-19}$; $_{20.21}$). A másikban, az Ébed-Adónáj-darabokban, az Ébed élete és a szenvedés filozófiája: 1. Az Ébed a község üdv-hirdetője (61$_{1-3ab}$); 2. Az Ébed tanító hivatása és szenvedése (50$_{4.5}$; $_{6.7}$; $_{8.9}$); 3. Az Ébed csalódása és új föladata (49$_{1.3.8b}$; $_{4.5b.2}$; $_{5a6}$); 4. Az Ébed a berit hordozója (55$_{1-5}$); 5. Az Ébed halála (57$_{1.2}$); 6. Az Ébed martyriuma és megdicsőülése (53$_{1}$; $_{2.3}$; $_{4-6}$; $_{7-9}$; $_{10}$; 52$_{13}$. 53$_{11.12a}$; 52$_{14.15}$. 53$_{12b}$); 7. Az Ébed hivatásába belénőtt Izraél (42$_{1-4}$; $_{5-7}$); 8. Az Ébed-Izraéllel való berit (59$_{21}$). A negyedik csoportban az új reménykedés és a hazakészülődés próféciái: 1. Izraél gyalázata és megdicsőűlése (49$_{7}$; $_{8a.9a}$; $_{9b-12}$; $_{13}$); 2. A kislelkűek (45$_{9.10}$); 3. A községet nem éri többet csalódás (50$_{1.2a}$; $_{2b.3}$; 49$_{22.23}$; $_{24-26}$); 4. Izraél megigazulása az igaz vallásban (51$_{4-6}$; $_{7.8}$; $_{1.2}$; $_{3}$); 5. A jövő Ciónjának sérthetetlensége (54$_{11.12}$;

13.14; 15–17); 6. A türelmetlenség elcsitítása (51₉.₁₀; 12.13*ab*; 13*c*.14; 15.16); 7. Adónáj sem várhat tovább (52₁.₂; 3–6); 8. Jeruzsálem megdicsőülése (60₁–₃; 8.4.5*a*; 14.10.15; 11.5*b*.6.7; 16.12.9; 13.17.18; 21.22; 19.20); 9. A papi Izraél (43₂₁. 61₃*c*; 5.6*b*.6*a*.7.4; 8.9; 10.11); 10. A község el nem utasítja, aki szeretettel csatlakozik hozzá (56₁.₂; 3; 4.5; 6–8*a*; 8*b*); 11. Adónáj és a próféta (62₁; 2.3; 4*ab*; 4*c*.5; 6*ab*; 6*c*.7; 10–12). Az utolsó rendben a restauráció első éveinek prófétiái: 1. Édom bünhődése (63₁–₃; 4–6); 2. A község könyörgése (63₇–₉; 10; 11–14*a*; 14*b*—19*a*; 19*b* – 64₃; 4–6; 7–11): 3. A naturalizmus prófétái (56₉–₁₁; 12; 50₁₁); 4. A fél-izraeliek pogány ritusai (65₁.₂; 63₃. 66₁₇*ab*; 3*ab*; 65₄.₅*a*; 65₅*b* első szava, 66₁₈-ból a második és harmadik szó, 65₅*b*. 66₃*b*.4.17 utolsó szavai; 65₆); 5. Ugyanaz a téma (57₃.₄; 5*a*; 5*b*; 6; 7; 8; 9; 10.11; 12.13); 6. Az igazak és a bűnösök sorsa (65₈–₁₀; 11.12.7; 13–15; 16.17; 18.19; 20; 62₈.₉. 65₂₁–₂₄; 25); 7. A jeruzsálemi község vigasztalása és jövője (66₁.₂; 5; 7–9; 10–14*a*; 18.19; 20.21; 22).

E beszéd-csoportok a maguk változó hangulatával mintha csakugyan más-más léleknek lennének a megnyilvánulása; csakhogy a különbség mégsem olyan természetű, hogy meg ne lehetne egy emberben is. A stílusnak és világlátásnak határozott egységességében az írói egyéniségnek nagyon érdekes sokfélesége: hogy itt a költő fantáziál és fest színes, meleg képeket; ott a teológus vitatkozik és bizonyítja tételét; most a filozófus töpreng és keresi az események logikáját, majd a próféta vág neki a közszellemnek az abszolut tekintély szavával. Mind ez a

vonás együtt teszi ki Deutero-Ezsajás egyéniségét. Ha a prófétának az ámósz-jerémiási korszak alakjaira kell ütnie, hát Deutero-Ezsajás tényleg nem próféta (Stade, Gesch. II, 71): más tipus, mint Ámósz, Ezsajás vagy Jerémiás; de ép oly kevéssé fejezi ki erőinek teljességét az a meghatározás is, hogy Deutero-Ezsajás teológus, vagy költő és teológus (Duhm, Theologie, 278; Smend, Rel. gesch. 356): mert sok van benne abból a szellemből is, ami Ámószt, Ezsajást és Jerémiást prófétává teszi. Hogy költő volt, vagy szónok, azzal tulajdonképen nem mondunk semmi egyénit: e két erő nélkül nem szűkölködött egyik próféta sem; e részt a fokozati különbségen kivül csak a költészet színének különbségéről lehet szó: hogy az egyik, Ámósz, Ezsajás, a drámai szenvedélyességnek a nép-tribunja; a másik, Jerémiás vagy Deutero-Ezsajás, a szubjektív érzés, szinte az érzelgés embere, ha az egyikük elégikus is, a másikuk meg a remény hegedűse. Talán több Deutero-Ezsajásban a költő mint a próféta; de egyéniségére ráhibáz a szó, hogy költő-lélek volt, aki mindenképen próféta akart lenni (Duhm, Theol. 278); inkább azt lehetne mondani, hogy próféta volt, aki időnként nem lehetett más, csak költő. Találóbbnak tetszhetik a jellemzés, hogy Deutero-Ezsajás a próféták sorában a theológus: mert a gyűjteményben egész réteg, különösen XL—XLVIII, ami teljesen teológiai ízű; nem tudományos rendszer, hanem valami lirikus teológia: a vallási világlátásnak költői történet- és természet-filozófiája. És meg is maradhatna Deutero-Ezsajás költői teológus-

nak, ha a gyűjteménynek egyik része, LVI—LXVI, egy Harmadik-Ezsajásé. Az egésznek (XL—LXVI) egy szerzőtől eredtében vége e meghatározás jogosultságának: mert aki XL—XLVIII-ban okoskodó teológus, LVI—LXVI-ban mint kemény szavú feddő próféta dobban elénk. A hű, a teljes jellemzés Deutero-Ezsajás egyéniségéről csak úgy szólhat, hogy együtt benne a költő, a filozófus és a próféta: a remény prófétiáiban a költő; a remény megigazolásában és a szenvedés megokolásában a bölcselkedő, még pedig amott a teológus, emitt a történet-filozófus; a dorgáló beszédekben a próféta. És ha mégis egy erőt kell megnevezni egyénisége alapvonásául, hogy teológusnak mondható-e inkább, vagy prófétának — a döntés csak az utóbbit tarthatja meg: mert teológiája is tősgyökeres prófétai teológia, amely a maga impulziv érzéseiben találja meg az igazságait; és mert Ámoszszal meg Ezsajással egy vágású próféta ő még ott is, ahol a tanítás szellemében, a hirdette vallás-ideálban, a jó és rossz elméletében elüt amazoktól. Mindent-mindent megértünk a tényleges történeti helyzetből és a vallási szellemnek akkorra elért fejlődéséből; azt, hogy ez a markáns prófétai lélek hogyan került a reflexiók világába; és azt is, hogy a prófétai inspiráció miért vitte őt más vallás-eszményhez, mint Ámószt vagy Ezsajást.

Még eleven erő a prófataság, érzi magát, de már nem az, nem is lehetett az, ami volt. Lelke most is a *cedáká*, csakhogy nem csupán az; Adónáj igaz vallásának principiumául elfogadta a *kedussát*: igaz, nem a régit, a merev rituálizmust, hanem azt az

újat, amiben az observantia mellett az erkölcs is (Ezékiel; l. Évkönyv, 1909, 343—371) — de ezzel az összebéküléssel nagy változás esett az értékeken; szinte azon is, az erkölcsön, ami nem lett mássá. Az egyik, a ritus-szellem, csak nyert a szövetkezéssel: hogy a prófétaságnak most már torkán akadt volna a szó, hogy Adónáj gyűlöli, utálja az ünnepeket (Am. 5_{21}. Ezs. 1_{14}); sőt maga is azt hirdeti, hogy a sabbát megtartása történeti üdvösséget idéz le Istentől (Ezs. 58_{13} . $_{14}$). A másik azonban, a szociális igazságosság — hiában, hogy most is a régi erővel követeli jussát (58_{1-12}. 59) — valamit veszített: az abszolut és egyedüli uralmat; trónját meg kellett osztania amazzal és nem nyithatta ajakát a szóra, hogy mi egyebet kíván tőled Adónáj, mint hogy azt tedd, ami jogos, hogy szeresd az emberiességet és hogy szerénységben járj a te isteneddel (Mik. 6_8). Ez lett az exiliumban az erős lelkek igazsága; csak az volt a kérdés, hogy a tömegben is állja-e majd a két elv barátsága a mindennapi élet bomlasztó nyomását. Nagyon érdekes hát Deutero-Ezsajás prófétáskodása: benne került az első próbája, hogy megbirja-e a prófétai szellem azt a societas leoninát. Szinte látjuk is a prófétaság géniuszának, a moralizmusnak, lélekzését ott a kedussa levegőjében: most egyenletes a lélekzés, majd szakadozott lesz, zihál, fuldokol, más levegő után kap, a magáé után; aztán megint visszacsillapodik a lassú egyformaságba. Deutero-Ezsajás tényleg a kedussa prófétája; de olyképen, hogy őbenne a cedáká principiuma tovább éli a maga különvaló egyéni életét. Társa került; de

a maga akaratáról nem tett le, csak az önálló aktivitásból engedett. Nem féltékeny, de mindig résen van: és amikor látja, hogy szűk lesz a trón kettejüknek és őt fenyegeti a veszély, hogy leszorul — bizony kiparancsolja a méltóságból a kényelmetlen osztályost. Deutero-Ezsajás lelkében harmóniában a kedussának az a két eleme; terminológiájában a mispát és cedáká nem épen a társadalmi törvényesség, mint a múlt prófétáinál (Am. 5_{24}), sem csupán a kultikus szabályszerűség, mint a papi tórában (Lev. 18_4), hanem mindkettő, akár külön-külön (Ezs. $59_{8.15}$; 56_1), akár együtt ($42_{1.4}$, 51_4. 58_{2a}). És nem bántja a ritualizmust, amíg azt hiszi, vagy amíg el tudja magával hitetni, hogy a nép is úgy gondolkozik, mint ő. Amíg e hite tart, a jeruzsálemi templom fölépülte és a majdani áldozás a legnagyobb történeti érték, még pedig nemcsak a népnek szája ízére való igéret, hanem az ő lelkének is az álma; de ahogy kiábrándúl a tömegből, az igazi mispát és cedáká megint a régi próféták társadalmi ethikája. Hiába hát hogy Deutero-Ezsajás a kedussa prófétája és nem tisztán a cedákáé: az az ő kedussája mégis más, mint a tóráé — hogy hatásában közelebb áll a prófétai cedákához. Ez magyarázza meg Deutero-Ezsajás prófétáskodásának egy és más, a fejlődés egyenes irányából kiszögellő jelenségét. A cedáká, mint szociális élet-elv, csak az összességre vetett ügyet, a vallási érték normájául mégis az egyéni érzést tudta tenni és a százezrek közt egyenként meglátott mindenkit, aki gyönge; a kedussa külön szemzi az egyeseket, mindenkinek külön gondja

az observantiának száz meg száz törvénye: az egyén mégis elvesz a községben, szinte csak a község él egész szubjektumul és a vallás szelleme nem is tűrheti meg az egyéni gondolkodást; Deutero-Ezsajás egy időn át igazán nem lát mást, csak az összességet, mintha el is felejtené, hogy vannak egyesek is; igaz, ez nem a cedáká vagy a kedussa hatása, hanem a remény akaratlan meg szándékos vakságáé (l. alább): de neki, mint a község prófétájának is, szeme előtt minden ügyes-bajos ember; és az ő lelke előtt Adónáj népe nem a bőjtölő község, hanem a becsületes emberek. Azután meg az a cedákán alapúlt világlátás nem is vallás volt, nem vallási rendszer, hanem mélységes vallásosság; a kedussa pedig a legmerevebb vallási szisztema, de nagy gyöngéje, hogy megteremhet benne olyan vallásosság is, amiben semmi vallásos érzés; Deutero-Ezsajás nemcsak hogy az opus operatumot nem tartja a vallásosság aktusának, de ő szinte kat'exochén a nagy vallásos érzés prófétája. És az a prófétai vallásosság az Istent érző tiszta erkölcsösség; a kedussa vallásossága az erkölcsnek és babonának groteszk keveréke; Deutero-Ezsajás tanításában a ritus nem magában való természetfölötti érték. A cedáká vallásának polgára az erkölcsi öntudatban boldogan küzdő munkás ember; a kedussáé az observantia veszedelmei közt aggódva járó zsidó ember; Deutero-Ezsajásé az erkölcs és observantia világában nyugodtan élő hivő ember.

A kedussa elvének megvan a maga külön tórája is a Mózes tórájában: a Szentség-Könyve (törzs-

anyaga: Lev. XVII—XXVI); és Deutero-Ezsajáson épen ennek a hatása (Ezs. 41₉: Lev. 26₄₄; 56₄: 19₃.₃₀; 56₇: 22₁₈; 56₇: 1₃; 58₃.₅: 23₂₇.₂₉; 58₁₃: 19₂; 61₁.₂. 63₄: 25₁₀.₃₉; 64₆: 26₃₉; 65₂₃: 26₂₀). A tóra aztán erősen foghatta a próféta szellemét; a tóra világában, ha fokozatosan, ha egyszerre, el kell sorvadnia a prófétai erőnek. A prófétaság Adónáj akaratának a megérzése, a tóra azonban készen nyújtja Adónájnak megmásíthatatlan akaratát; az élő szót elnémítja az irott betű; a kinyilatkoztatott törvény után nem igen kerülhet egyéni inspiráció — a mennyire a prófétai ösztön, mint a ritualizmussal megbékült ethikai vallás-elv, még viheti, az legföllebb a bírálat és magyarázgatás: hogy a törvény szellemét kifejti; hogy a vallást nem hagyja opus operatummá; és legerősebb szava, hogy a ritus magában, az ember erkölcsössége nélkül, értéktelen semmi. Ez történeti és valláspszichologiai törvény: Deutero-Ezsajás egyénisége pedig nem egészen vág erre a sablónra. Egy darabon át tényleg a tóra-magyarázó, a törvényajánló prédikátort halljuk benne, aki mint etikus is, csak a formák túlbecsülése ellen tiltakozik; de kedves neki, ami a Szentség-Könyvének az ideálja: a tóra alapgondolata, hogy Izraél fiai «szentek legyenek» (Lev. 19₂) volt mintája a jelzőnek, hogy a zsidó ember «Adónáj szentje» (Ezs. 58₁₃); ő előtte is a kóhén reprezentálja az ember eszményét: az igaz Izraél községében csupa papok lesznek (61₆); a föld és az emberiség a tisztaság es tisztátlanság elve szerint kettőbe válik: hogy Izraél is ügyelni fog az observantiára (52₁₁) és a világtörténet is az observantiára jár majd (52₁);

Jeruzsálemet a mindenség középpontjává avatja a templom (60$_{13}$), amelynek falain Isten teremtő művészete fog dolgozni (54$_{11.12}$); a majdani áldozatok illatát már most gyönyörűséggel szívja magába, és mintha a tóra szavára mutatna rá, amikor elmondja, hogy az áldozatok Adónájnak is «kedvére» lesznek (56$_{7}$: Lev. 1$_{3}$); a sabbát pedig gyönyörűség, a melyet Adónáj szentje, a zsidó ember mindig tiszteletben tart (58$_{13}$). Ennyire nem ment el a moralizmus prófétasága ama ritka pillanatokban sem, amikor lehetségesnek vette az elvek összebékülését. Hát e részt más is Deutero-Ezsajás mint az elődjei: igazán annak a szent szövetségnek, magának a Szentség-Könyvének, akar lenni a prófétája. Csakhogy így is próféta ő; a prófétai szellem ugyanaz a természeti erő benne is, ami az etikai vallás nagyjaiban. Vele más légkörbe kerül az a szellem; de együtt egyéni tulajdonságaival. Meg-megszólal; legföllebb hogy sordino a húrjain. Itt valami puha, leplezett összeütközés; hogy a moralizmus odavágta: újholdat, sabbátot, ünnephirdetést ki nem bir Adónáj (Ezs. 1$_{13}$); a tóra a legvégsővel fenyegetődzik: a sabbát Adónáj és Izraél szövetségének a jegye, aki szentségét megszegi, meg kellene hogy öljék (Ex. 31$_{13.14}$); Deutero-Ezsajás meg oda cirógatja a lelkeket: ha megszenteled a sabbátot, ha nem dolgozol aznap, ha gyönyörűségednek vallod, megáld Adónáj (Ezs. 58$_{13.14}$). Deutero-Ezsajásnak e szava messze esik Ezsajásétól; de ép oly messze, ha nem még messzibb, a tóráétól. És nem marad el a határozottabb ellentét, sőt a nyílt szakítás sem: hogy a próféta a bőjtölésről szóltában

magának a tórának a szavával beszél a tóra ellen (58$_5$: Lev. 23$_{27.29}$). És még érdekesebb, még jellemzőbb ez a szembeszállás, mert akad történeti analógiája is; még pedig Jerémiás prófétáskodásában. Akkor a Deuteronómiumra esküdött föl Izraél és Jerémiás sokáig hallgat — de újra kitör a ritualizmus nyomására, hogy azt a tórát csalásra készítette az írók csaló tolla (Jer. 8$_8$); Deutero-Ezsajás a tóra szellemében prédikál, de amikor bajban látja a moralizmust, a Szentség-Könyvének prófétájául is fejét csóválja a Szentség-Könyvének bőjti törvényére: hogy mégsem az lesz az, amit Adónáj kíván (Ezs. 58$_5$: $_6$). Aki eddig a szóig eljutott, valószínűleg megtalálta volna azt a másikat is, hogy Adónáj nem szagolhatja az áldozatokat (Am. 5$_{21}$) és hogy a füstölő utálat ő előtte (Ezs. 1$_{13}$): de Deutero-Ezsajásban a prófétai szellem nem került szembe a templomi ritualizmusnak hatalmasságával; amit ő abból látott, az inkább szánni való volt, mint ütni való. Lelke ráhajolt a Szentség-Könyvére, de nem nőtt hozzá. Nincs is ínyére mindenik törvénye; nem maga az intézmény, hanem a szelleme: hogy ő az idegent is oda engedné kóhénúl (66$_{21}$), a Szentség-Könyve az izraeli laikust sem; és szemben a tóra tilalmával (Lev. 22$_{25}$), a külföldinek áldozatát is oda hagyja az oltára (56$_7$); a nem-tetszésben a sajátos prófétai ösztön, amelynek erkölcsi univerzálissága nem tűr meg ily kirekesztéseket. Az emberek e szelíd megbecsülése szólíttatja vele az eunuchokat is a község kebelébe (56$_{4.5}$): ez a szava meg a Deuteronómium törvényét (23$_2$) érvénytelenítené. És tőle való az egész

prófétai irodalomnak egyik legprófétaibb szava is, az a szintén a tórával polemizáló (Ex. 25s) szó, hogy Adónájnak nem kell a templom, csak a szív (Ezs. 66₁ . ₂) — csakhogy ez az axióma nem foly prófétáskodásának az alap-szelleméből, mert ott mondta el a templomnak félbenmaradt fundamentuma tövénél, szerte heverő kövek és gerendák között — hogy ízében van valami a *nolo acerbam sumere*-ből. És amikor így a tórával, szinte önmagával is szembeszáll, olyannyira prófétának érzi magát, hogy, akárcsak tórát diktálna egyéni intézkedésének tóra-cikknek a formáját adja (56₁₋₈). Úgy is beszél, mint aki tudatában van az inspiráltságnak.

A kedussa elvének és tórájának elfogadására rászánta magát a prófétaság, arra szorította az idő (l. Évkönyv, i. h.); de e kényszerűségben is ott élt a lehetőség, hogy kitartson ősi formájánál, hogy semmi más nem akar lenni, csak moralizmus. Megalkudott: új elemeket fogadott magába. Valami aztán ott termett meg a történetben, a vallási világlátásnak új anyaga, aminek fölkapását vagy mellőzését nem bízta az idő a prófétai szellem tetszésére: ha élni akart, meg kellett ragadnia. Ez a principium: a remény. A legélesebb elválasztója a régi és az új prófétaságnak. Van abban is remény, de ez más valami: nem is abból fejlett ki. A múlt prófétasága, Ámósztól kezdve, a bűnhődés hirdetésén alapult; ami reményről tud, az a messzianizmus álma, a jelen nyomorúságáért a messze jövendőben kijutó kárpótlás; Deutero-Ezsajásnak első szava (40₁) és az utolsó (66₂₂), meg ami közöttük, ami az ő Izraéljének szól,

a történeti boldogulást hirdeti: nem a messzianizmus üdvét, hanem amit a perc óhajt és meg is adhat. Ha e pillanatban még nincs meg, a következő perc elhozza; nem is álom, hanem valóság; még készülőben, mégis megvan; és az az üdv nem következmény, nem jutalom, nem kárpótlás, hanem szilárd fundamentum: rajta áll Izraél vallásának egész alkotmánya. Ez a változás látszólag a két korszaknak másmás vallási alapelvével függ össze. Nem is érdekesség nélkül való a tény, hogy a cedáká-vallás természetével inkább a fenyegetés jár vele, a kedussáéval inkább a biztatás: amaz javítani akar és mindig akad kifogásolni valója, eszköze a büntetés, a remény benne csak függelék, de még az üdv hirdetésénél is kezében tartja a fenyítő korbácsot; a kedussa sokat követel és még többet, mindent meg kell ígérnie; még fenyegetése is (Deut. 28_{15-68}; Lev. 26_{14-40}) tulajdonképen a jutalomnak ajánlója (Deut. 28_{1-14}; Lev. 26_{3-13}); az ígérés a lelke, mert követőiben akaratlanul is végtelen igényeget támaszt Istennel szemben, akinek szinte érdekében van, hogy a történet megigazolja a szentség hatásosságát. A messzianizmus embrióját a cedáká prófétasága a nemzeti kultusz-vallás talajából ültette át a maga földjébe; de neki az csak a jövő plántájául kellett, a kedussa percre várja a gyümölcsöt: ha alaposan bőjtölt, nem érti, hogy Isten «oda sem nézett» (Ezs. 58_3). Az ígérgetésben össze is vághat a két szellem: Deutero-Ezsajás szavát, hogy a sabbát megszenteléséért boldogulás száll le Adónájtól (13, 14), nem mondhatta volna el Ezsajás vagy Jerémiás; másik szava azonban,

hogy az igazságosság légkörében hamarosan kihajt a beteg nép orvossága (s), egészen olyan, mint Jerémiásé, hogy a becsületességért Adónáj meghagyja őket az országban (7s), vagy mint Ezsajásé, hogy ha engedelmeskednek, az ország javát fogják enni (1_{19}); de a cedáká szellemét a csalódás sem hozhatja zavarba: hát a jó nem volt a tökeletes jó — a kedussa azonban, ha baj érte, tanácstalanul kapkod magyarázatért: a Deuteronómium községe egykor az «apák bűnét» viselte (Jer. 31_{28}); a kedussának buzgó híve mindig számon kérheti Istentől, hol a jutalom? Így prédikál Deutero-Ezsajás is; de az a remény őnála mégsem a kedussának ez a nyers, anyagi optimizmusa. Izraél boldogulása ugyanolyan bizonyossága a lelkének, amilyen Ámósz előtt volt Bételnek, Ezsajás előtt Samariának és Jerémiás meg Ezékiel előtt Jeruzsálemnek eleste; sőt még nagyobb, még jellemzőbb, ha szabad a szó, még prófétaibb bizonyosság: mert ők, akik a népnek halálát hirdették, mint a történet erkölcsi rendjének nagy dogmatikusai beszélhettek úgy, az a bukás büntetés volt; de Deutero-Ezsajás nem jutalomul várja az üdvöt, hanem természeti szükségességül, magának a népnek az értéke a reményben számba sem jön. Hogy honnan került az a remény? A felelet egyszerű: hát a történet pszichéje parancsolta rá. Nem mintha a próféta nem is gondolhatott volna másra, vagy épen mintha a történet nem is alakulhatott volna máskép; sőt a történeti valószínűségek szempontjából csupa irreállítás volt ez a remény: Bábel még világhatalom, Perzsia ismeretlen erő, Júda hazabocsátása chiméra

még akkor is, ha Círus győz — de ezúttal minden históriai eshetőségek közül ez a legvalószínűtlenebb volt a prófétai logika számára az egyetlen lehetőség. A népnek megmozdultára föl kellett neszelnie; és maga vagy tovább hallgat, vagy szóba kezd. Ha néma marad, lemond az életről: de hogy lelkében nem a halált érezte, elég bizonyíték rá az a prófétai költészet, a mely már a médeknék is elébe ujjongott (Jer. 50. 51 stb.). Beszélnie kellett hát a prófétai géniusznak: választhatott a két szó között, hogy Izraél végképen eltűnik és hogy Izraél visszaszabadul az életbe. Az első hang is ott leskelődhetett a gége körül: nagyon gyönge volt a község és még szégyelhette az iménti csalódást, hogy a médek el sem jöttek; csakhogy a halálos fenyegetés ezúttal történeti és pszichológiai képtelenség volt: semmit, semmit nem kezdhetett vele a próféta; ami Jeremiásnak módjában volt, hogy keserves dicsőséggel kiáltott tova Jeruzsálem romjai fölött: meghalt a nemzet, élni fog a vallás — Deutero-Ezsajás ajkán az a legutolsó szó lett volna: meghalt a vallás . . . Csak a reményt prédikálhatta a próféta. Valóságos vabanque-szellem: vagy semmi, vagy minden. De Deutero-Ezsajás ebben nem a világtörténetnek merész játékosa, hanem a moralizmus dogmájának, az erkölcsi gondviselés hitének, prófétája.

A remény a nemzeti prófétaságnak volt egykor a dogmája; az erkölcsi monoteizmus prófétaságáé a szó, hogy Izraél el is pusztulhat: Deutero-Ezsajás az etnikus vallás hitével lép a színre, de aki azt ő benne hirdeti, az a tudatos etikai egyistenségnek

a szelleme. A tömegben is élt a remény; és hogy az megélt, a nemzeti prófétaságnak lehet az érdeme; a méd mozgalom költészetében is ennek a prófétaságnak a reménye, Deutero-Ezsajás azonban mégsem ezeknek az örököse, hanem Ámósz és Ezsajás utódja. Ugyanaz a prófétai szellem, ha másképen is beszél. Ez nem elváltozás, nem szakítás a multtal: épen abban bizonyul egységes életű, a maga törvényein haladó természeti erőnek, hogy tudott ebből a másféle hangból is beszélni. Akkor temetésre szólalt meg a monotheizmus, most föltámadásra; és a mint akkor a fenyegetés nem valószínűség-számítás volt, úgy most a biztatás sem politikai okoskodásnak az eredménye. A nemzeti vallásban a népnek életben maradta, szerencséje, meg bajban is a hamaros boldogulása, magában létező tény, abszolút történeti érték volt; Deutero-Ezsajásnál a remény, csakúgy mint a moralizmus prófétáinál a büntetés, csak posterius elem, még pedig ugyanegy priusból folyó következmény: hogy ő ugyanabból a principiumból, az erkölcsi egyetemességből, fejti ki a reményt, amiből elődei a bűnhődést olvassák ki. Akkor a történet a tételhez vitt: Adónáj az Egyisten, halálra szánhatja hát a bűnös népét; most meg ahhoz, hogy Adónáj az Egyisten, megsegítheti hát gyönge népét. Amabban az elvben drámai fönség, emebben a hivés csodája. És a remény ép oly természetes szava az erkölcsi monoteizmusnak, mint a fenyegetés; de a prófétai szellem ajkán új volt a remény igéje, és mert új volt, kűzdenie kellett a jogáért. Szemünk előtt valóságos mérkőzése a régi

meg az új elvnek. Az üdvhirdetés olyannyira idegen hang a moralismus prófétaságában, hogy Deutero-Ezsajás, a mikor a régi prófétaság bűnhődés-elméletének helyében ezt a reményt akarja Adónáj egyetlen voltának tanúságául felhasználni: lépten-nyomon ismételgeti e tételét; a remény meg üdv történeti szükségességének bizonyításában, hogy az épen a monoteizmusból foly, majdnem az unalmasságig menő verkliszerűség. Valamennyire a közhangulat is rászorulhatott az ily erősítgetésre: hogy sok lehetett a fáradt lélek, elernyedtek a csalódásban; de még több van benne a maga-megigazolásból, a prófétaság szellemét máskép ismerőknek meggyőzéséből a moralizmus hagyományos eszméivel vitt polémiából.

Így kerülnek Deutero-Ezsajás írásaiba a bizonyítgatások meg elmélkedések. A reflexió nem igen símul hozzá a prófétai pszichéhez: ebben a nagy közvetlenséget akarjuk megérezni, amely nem gondolkodik és tud, nem bizonyít és meggyőz, hogy magunk is érezzük, hogy aki ott beszél, Istent érezte; az okoskodás nem a pillanaté, hanem az óráé, az inspiráció pedig nem vajúdik; világos igazságára is a kritika les, az ember az embert érzi. A vallási reflexiók művésze nem igazi próféta; hanem vagy tóra-tervező, mint Ezékiel; vagy apokaliptikus, mint ugyancsak Ezékiel és Zekárja; vagy teológus- és Deutero-Ezsajás ennek tetszhetik. Bizonyítás, meg újra bizonyítás; mindig arról az egy témáról: hogy Adonáj az Egyisten és megsegíti fogoly népét; formájában pedig csak annyi változatosság, hogy itt csak Adónáj és Izraél van szóban,

amott Círus is a színen; majd az Adónájra hivatkozó reményt az erősíti realitássá, hogy az Adónáj nevében beszélő prófétát már addig is megigazolták az események. A beszédnek e módja a theológusé, persze a költő-teológusé; sőt helyenként a tudományosabb, filozofáló teológust is kihalljuk e beszédekből; mégis bajos a szó, hogy Deutero-Ezsajás teologus: nem épen azért, mert hát próféta is, hanem azért, mert reflexióiban is a próféta beszél. Nem is egészen zárja ki a prófétai erő az elvont okoskodást; kerül az a többinél is: Ámósz monoteizmusa csillagos éjszakának a merengésében születék meg; Hóseát a férjnek csalódása és megbékülése ihleti a moralizmusnak egyik legszebb gondolatára; Jerémiás a maga agglegényi hangulatából érzi ki Júda sorsát; Ezsajásnak szőlőhegy-allegóriájában pedig és avató viziójában szinte több a reflexió, mint Deutero-Ezsajásnak e filozofálásában. Nehéz a mérték megszabása, hogy mennyi szabad a prófétának a reflexióból: a kiben csupa, vagy túlsok elmélkedés, az nem prófétai lélek; de a döntésbe a mennyiségnél is erősebben belevág a forma: hogy amin a mesterkedés dolgozik, amiről lerí a csináltság, az, még ha az «így szól Adonáj» jelenti is be, nem «prófétai». Deutero-Ezsajás reflexióiban semmi csináltság; igaz, semmi közvetlenség sincs — de e részletek csak epizód-eleme prófétáskodásának. Látjuk és megértjük, miért kellett áthiggadnia a prófétai mámorból a vitatkozásba és bizonyítgatásba; de hát ezek a józan elmélkedések is tulajdonképen teológiai ditirambusok.

És Deutero-Ezsajás mindvégig megmarad a reménység prófétájának; akkor is, amikor a történet úgy alakult, hogy halálos kétségbeesés környékezhette a községet. A remények beváltásával kissé megvárakoztatta a prófétát Círus; keserves volt a csalódás: de a remény prófétaságának a kínos meghazudtolásban is meg kellett találnia a remény szavát. És itt megint a reflexiók emberéül jelentkezik a próféta; csakhogy olyan tenórban, ami a legigazabb prófétáskodásnak a hangja: valósággal inspirált filozófia. Egykor, a nemes Jósia király idejében a história a fogas kérdést adta föl a prófétaságnak: hogyan gázolhatta le ellenség a Deuteronómium népét? és a cedáká szelleme sem tudott más választ, csak, hogy Adónáj az apák bűneit vette meg a gyermekeken, de legott hozzátette, hogy a jövőben másképen lesz: a ki az egrest eszi, annak a fogai vásnak el (Jer. $31_{28, 29}$). És, mutatis mutandis, megint az volt a nagy kérdés: ha Adónáj a Deus unicus, miért nehezedik Izraélre Bábel karja még erősebben, mint addig? A felelet pedig egészen más, mint volt egykor; semmi a büntetésből, semmi ősi bűn (Jerémiás), de semmi az emberi gyarlóságnak nem tudott bűnéből sem (Jób), hanem az egyszerű szó az, a primitiv és fönséges szó, hogy: szenved, hogy megtanuljon és tudjon a szenvedésben is remélni (53_{10}). Ez már a zsidó történeti idealizmusnak, a komor és édes történeti magaámításnak a hangja; az a csodás filozófia, a mely az eseményeket kiemeli a pillanatból és vele az erkölcsi gondviselés dogmáját soha zavarba nem hozhatja a valóság; mert amíg az erkölcsi bűnhődés

elve legföllebb a szent dacolásig vihette, hogy: mégis kitartani a cedákában! — az erkölcsi remény prófétasága a csalódásban is megcirógatja a lelkeket, hogy: nincs is csalódás; a pillanat, az semmi.

A reménynek ez a reális erővé avatása: a hit. Deutero-Ezsajás a hit prófétája; nem a gondolkodást lecsekélylő credo quia absurdumé, hanem az életet nem érző erkölcsi isten-bizalomé. E nagy dogma azonban egyelőre, a hagyományos eszmék légkörében, amelyeknek anyagából hiányzott még a túlvilági kárpótlás reménye, csak az összesség szempontjából lehetett volna igazság: a nép, az halhatatlan, az örökkévalóságban nincs csalódás — de úgy az csak féligazság, ha nem lehet benne része az egyénnek is. Ezzel pedig, az egyén külön érvényesülésének a jogával, számolnia kell Deutero-Ezsajásnak. Az exiliumban megjelent a vallási individium a maga külön igényeivel, hogy az igaznak az ő igazságossága egyedül az övé, és az istentelennek az ő istentelensége egyedül az övé (Ez. 19_{20}); de a míg a cedáká elve is, a kedussa is elvethette valahogyan az elméletnek gondját, hogy a társadalmi igazságosság tovább is inkább az összességre vetett ügyet, az observantia pedig az egyesekben is inkább csak a felelőséggel törődött; és mert kötelességek teljesítéséért ígérték a jót, a szenvedésben mindkettő rámutathatott valami minusra, amiért az elmaradt: addig az erkölcsi remény prófétáját az életnek épen abban a legnehezebb problémájában, a caddik és kádós boldogulásának igazságában, tartotta pórázon a teória; és el nem engedte, hanemha megtalálta

az egyén számára is, a mi oly könnyen ment az összeségre: a hitet. A vallási világlátásban a kérdések kérdése; megoldásához próféta-lélek is csak reflexiókkal jut el. Deutero-Ezsajás sem úgy vág neki hirtelen, töprengés nélkül: de épen ezeken a reflexiókon látszik meg, hogy mennyire nem theoretikus volt ő, hanem próféta. A történet rászorította, hogy lásson utána a kérdésnek; de a választ nem magából fejti ki, hanem a történetből. Nem a csalódás ténye bírja arra a szóra, hanem a csalódás korszakának egyik epizódja: a fogság egy nagyjának, Adónáj Szolgájának, a szenvedése és martir-halála. Töpreng, okoskodik, magyarázza az eseményt, igazi történet-filozófiát nyújt — csakhogy neki, mint prófétának, az eset készen hozza az igazságot, egyenest azért az igazságért történt minden (53$_{10}$); csak meg kell érteni. Ámószt az épülő falnak és mesterének jelensége (7$_7$), Ezsajást a fiatal asszonynak hirtelen megpillantása (7$_{14}$), Jerémiást a két kosár fügének meglátása (24$_1$) vitte ugyanígy prófétáskodásra: reflexió itt is, ott is; igaz, Deutero-Ezsajásé mélyebb, de az ő problémája is mélyebben szántó. Igazsága így is az az egyszeriben fölvillanó prófétai tudás. És amit ez a prófétai történet-filozófia a caddik-ember szenvedéséből és vértanúságából kiolvas: az az egyén hite. Magosságos elmélet; nem forgolódás a kérdés körül, miért szenvedhet a derék — hogy a lelki nemesség is a tenyerét tartja Isten elé; hanem a követelés, hogy az egyén fejtse ki minden erőit magáért és az összességért, de tudja, ha kell, magát nem érezni is az összességben; nem érezni magát, akár

a martiriumig is; és mindent abban a hitben, hogy a jóság magában való örök érték és hogy az egyén a kifejtette munkássága révén tovább él, mindig él az összességben (53$_{11}$). Itt azonban nem áll meg Deutero-Ezsajás; nem állhatott meg. Az erkölcsi idealismusnak az dogmája, a hogyan szólt, nagyon szép lehetett, de nem volt elég erős; valami így hiányzott belőle; az, a mi az egyén hitének tápláló kenyere: a tudat, hogy az az összesség méltó rá, megéri, hogy az egyén érte éljen és meg is tudjon halni érte. A teóriának ez a kiegészítő eleme aztán az a történet-filozófiai eszme, hogy Izraélt Adónáj tanítói hivatásra, az erkölcsi monoteizmus hirdetőjéül szánta az emberiségben; ebben pedig az egyén hite az erkölcsi meggyőződés, hogy Izraélnek mindenik gyermeke külön-külön ennek a történeti föladatnak a hordozója. Az egyén hitében hát az a két elem, hogy az erkölcsi hivatottság népe halhatatlan és hogy a nép mindenik tagjának része lehet a hivatás munkájában és az összesség halhatatlanságában. Ez a hit kötelesség is, jutalom is. És e hithez csak a cedáká szelleme vihette el a prófétát, még pedig nem mint a büntető igazságosság, hanem mint a remény történeti elve. A kedussa *habdálát* akar: elkülönítést, korlátokat Izraél közt és a nemzetek között (Lev. 20$_{26}$); a fenyítő cedáká épen Izraél kiváltságának vágott neki, hogy ő csak olyan népe az Egyistennek, akár az aethiops (Ám. 9$_7$); csak az erkölcsi reménynek Adónájt megértett, tökéletes népe, nem a bűnhődésre ítélt egykori Izraél, léphet ki a históriába a népek tanítójául. A mult prófétasága

is látta ilyes hivatásban Izraélt: de csak olyankor, amikor a remény világába emelkedett át, a messiási hirdetésekben. Érdekes is, ahogyan a két Ézsajás együvé fogja Izraélt és a nemzeteket: hogy az Elsőnek az az idegentől támadott, bűnhödő nemzete csak arról álmodhatott, hogy egyrangú szövetségese, testvérnépe lesz Egyiptomnak és Asszíriának (19$_{24}$); a Másodiknak Izraélje pedig, a történeti hivatottságnak és halhatatlanságnak hitében, börtönéből a világ-megváltoztató föladatra lép ki, hogy a nemzetek prófétája lesz (42$_{1}$).

Próféta volt-e hát Deutero-Ezsajás? És e kérdést talán először nem is arra kell fognunk, hogy mi annak tarthatjuk-e; hanem arra, hogy ő maga prófétának érezte-e magát. A gyanút az idézi föl, hogy Deutero-Ezsajás csak kevéssé ajánlgatja magát Nabiúl; igazi ellentéte Ezékielnek: ez meg éppen túlságosan erősködik a maga prófétaságával. Mindenesetre feltűnő jelenség, hogy Deutero-Ezsajás alig beszél magáról (Duhm, 255; Smend, 354). A prófétasághoz hozzátartozik a próféták egyénisége: mintha a maguk személyével akarnának jótállani a hirdették igazságokért. Azok a régiek szinte családostúl benne vannak próféciáikban: az egyikről megtudjuk, mikor hagyta el (Hós. 1$_{2}$), a másikról, mikor halt meg a felesége (Ez. 24$_{18}$), a harmadikról, hogy mikor született gyermeküк (Ezs. 8$_{3}$), a negyedikről meg, hogy agglegény maradt (Jer. 16$_{2}$); beszédjük oly közvetlen, hogy szinte halljuk is a hangjukat; ha meg pantomimikára is rátérnek, mintha magunk is ott állanánk az őket bámuló közönség sorában. Mindebből semmi sincs

Deutero-Ezsajásban; vagy csak annyi, amennyit a költészet sejttet a író egyéniségéből; de mintha tudatosan rajta lenne, hogy akik hallgatják, őt magát ne nézzék; és hogy akik olvassák, róla magáról ne tudjanak semmit. Csakhogy az a közvetlenebb bemutatkozás nem elmaradhatatlan föltétele a prófétáskodásnak; és Deutero-Ezsajásnak ez az érdekes elvonultsága lehet szándékos is: hogy igazán nem akarta magát különfogni az összességtől (l. alább); vagy nagy reménykedésében a nép megszemélyesítőjének érezhette magát, aminthogy hajlik is a lelke az ily fajtájú megegyénítésre. Aztán ama gyanútkeltő félrehúzódással szemben ott van magának Deutero-Ezsajásnak a határozott kijelentése, hogy ő az ihlet emberének érezte és vétette is magát. Elegendő lenne bizonyságnak, hogy ő is használja a tipikus prófétai bejelentőt, az «így szól Adónáj» mondást (45_{14}, 49_8 stb.); de akad beszédesebb tanúság is: hogy a próféta meg is nevezi a maga legitimálójául, a minden prófétai ihlet forrását, a *Rúach-Adónájt*. Ilyen lenne a bemutatkozó, hogy «az Úr-Adónáj szelleme énrajtam, mivelhogy fölkent Adónáj engem» (61_1), csakhogy ennek a szónak szubjektuma aligha maga a próféta, hanem az ő Ébed-Adónáj-hőse. Másutt azonban ő az, aki a *rúach* hordozója. Így jelentkezik elégikus intésének beköszöntőjében, amikor a község kételkedőitől a gyászolókhoz fordul a szóval: «Most pedig az Úr-Adónáj kiküldött engem és a szellemét» (48_{16}). Ketten vannak, együtt tartanak: ő és a *Rúach-Adónáj*. Ezékielre lecsapott a szellem, hogy a próféta leterült; Deutero-Ezsajásnak a lelkében a

rúach, vagy fölötte lebeg: és a próféta emelt fővel áll a tömeg előtt. Másban is ellentéte egymásnak a két próféta: hogy Ezékiel a viziók embere, Deutero-Ezsajás az audicióé. Van neki is avatója, látszólag kettő (40₃.₄ és ₆–₈), sőt három is (₁, ₂); de igazi avató csak a második: az szól a próféta kiküldéséről. Audicióban érezte meg elhívását: hogy «hangot» hallott, ha Istenét, ha angyalét, amely azt mondta: prédikálj (₆*a*); és a parancsszóra jött legott az utasítás: ugyanaz a hang «megmondta, mit prédikáljak». A fogalmazás kissé nehézkes; elevenebb, drámaibb az előadás, ha a felszólítást a kérdéssel folytatja az író: «és én *(ve-ámár* h. *vá-ómár)* mondtam (LXX; Duhm, Kittel): mit prédikáljak?»; a hang aztán megmondja, mit hirdessen (₆*b*–₈); és amit a fülébe súg, az Deutero-Ezsajás teológiájának az alapeszméje: legott ki is fejti a maga prófétai reflexióiban (₁₂, ₂₁, ₂₆ stb.). Színben, szellemben más, de alapvonásaiban ugyanaz, mint Ezsajás avatója (6.). Ezen audició mellett egy másik (₃, ₄); szintén olyan, hogy beválik az egész gyűjtemény bevezetőjének; csakhogy ez nem avató. Megint szellemi hang, hogy a levegőben az utasítás száll tova: «A pusztában törjetek Adónájnak való utat» (₃); a próféta is hallja, de a kirendelés nem neki szól, nem is a prófétáknak, vagy általában embereknek, hanem égi lényeknek. Amott Deutero-Ezsajás prófétai sziztémájának alapeszméje; emebben hirdetésének az alaphangja: a remény, a visszatérés; és a szellemek beszédjéhez (₃, ₄) itt is hozzákapcsolódik a próféta mondanivalója (₉–₁₁, ₅). A két audició megfér egy keret-

ben; hogy elől (3. 4) a készülő történeti változásnak proklamálása, utána meg (6–8) a prófétának kiküldése, egyéni része a változásban; mégis ránk kényszeredik a föltevés, hogy azok külön költemények voltak: mert egy darabul (40_{1-26}) túlságosan bonyolult a szerkezet; azután meg a két audiciónak kifejtése (9–11, 5 : 12 stb.) nem igen símul egymáshoz; de leginkább a próféták hangja az, ami ellene szól az uno tenore eredetnek: hogy amott csupa himnusz (3. 4 : 9–11; 5), emitt terjengő reflexiók (6–8: 12, 21, 26, 22*b*, 22*a*; 23, 15*a b*, 17, 24). A különidejűségben szóba kell hogy kerüljön, melyik a régebbi és itt a sablón az avatót (6–8) tétetné előbbre, mégis inkább ez lesz a fiatalabbik: legalább valószínű, hogy a remény filozófiáját, a monoteizmus természetességének (12. 21. 26 stb.) és Adónáj egyetlenségének (18, 20, 19 stb.) a bizonyítását megelőzte a remény himnusza (9–11; 5). Abban pedig semmi visszásság, hogy Deutero-Ezsajás így próféta volt már avatása előtt: hát hivatásának ezt az elemét csak később sejtette meg a lelke; valamelyest pendantja ennek Ezékiel másodszori avatása. Ott van aztán az az első audició is (3. 4): hogy legott «ihletre» kezdte meg a prófétáskodását. Ezzel az orakulummal jelentkezhetett Deutero-Ezsajás a próféták sorában; csakhogy könyve ma nem ezzel indul meg, hanem általános vígasztalásra szólító szavakkal (1. 2). E bekezdés nem az avatóhoz (6–8) símul, hanem a remény próféciájához (3. 4); de tulajdonképen nem magának az audiciónak az eleme: mert akiket aposztrofál, nem a szellemek

(mint 8-ban), hanem a próféták, a költők; és aki benne beszél, nem Adónáj, vagy mas égi lény (mint 3-ban és 6-ban), hanem maga Deutero-Ezsajás — őnekik szól Adónáj utasítására (40$_1$), akik már addig is beszéltek (Ezs. 34, 35, 21$_{1-10}$, 13, 14$_{1-23}$): hogy csak folytassák. Egyéni inspiráció volt hát az övé is és nem valami, ami mindjárt többeknek szólt (így Smend, 354); azt a szót pedig (40$_1$, 2) maga Deutero-Ezsajás állíthatta a gyűjtemény élére: benne valósággal prófétáskodásának a mottója. És egyébkor is kijutott neki az auditió (52$_8$, 57$_{14}$, talán 53$_1$ is); két próféciája aztán víziónak tetszik (62$_{1-7}$, $_{10-12}$ és 63$_{1-6}$), de ezekben is sok a «hallás» eleme: mindkettő párbeszéd Adónáj és a próféta közt. Kérdéses persze, hogy e darabokban a vizió vagy audició nem szabadon választott költészeti forma-e; de ebben a döntés nehéz is, mellékes is. Mint próféta, Adónáj «szolgájának» érzi magát (50$_{10}$), ahogyan Ámósz (3$_7$); és mellette a reménynek többi prófétái is: Adónáj követei (44$_{26}$); vagy ő, Adónáj szolgája, egy sorban áll Adónájnak angyalaival (v. ö. 40$_{3-5}$, 57$_{14}$).

Arra a kérdésre pedig, hogy tanításának a szelleme prófétai-e, csak «igen» lehet a felelet. Ezékiel éppen ott a legkevésbbé próféta, ahol a leghevesebben bizonykodik; Deutero-Ezsajás még akkor is a próféták sorába való, ha nem hivatkozik Adónáj szellemére. Teljesen az a vallási egyéniség, ami Ezsajás vagy Jerémiás; a teologus nem volt kevésbbé próféta, mint a rétor. Inkább ott jelen meg más világ emberéül, ahol a ritualizmust dicsőíti; de még ebben is csak színre megy a különbség. A ré-

giek körül a moralizmusnak nagy veszedelme, a mindenható templomi élet, papok szervezete, oltárok tüze, áldozatok vére; Deutero-Ezsajás legföllebb ha megszimbolizálhatta volna a templomot, mint Ezékiel (4) Jeruzsálem képét, hogy Ámósz példájára (9_1) végighúzzon vesszejével az oltár oromzatán. A régieknek a kanaánizmussal kell fölvenniök a harcot: Deutero-Ezsajás a legitim kultusz tórája előtt hódol meg; de Ezsajást is, Jeremiást is hallgatásra bírta az a törvényesség, amazt Hizkia idejében, ezt Jósia alatt. Igaz, a régiek lelkéből a legitimitásra is lecsapott a prófétai harag, mihelyt úgy látták, hogy a ritualizmusban «zsiványok barlangjává» lehet a templom (Jer. 7_{11}) — de ebben, a kultusz abszolut értéke elleni tiltakozásban, az erkölcsnek a ritusnál magasabb vallási értékül való megvédelmezésében Deutero-Ezsajást is ott látjuk a morálizmus halhatatlanjainak a sorában. Az is természetes, hogy a remény hirdetéseiben nem igen emlegetheti a bűnöket. Se lát, se hall a próféta; nem bánja, hogy meghazudtolja Jerémiásnak hetven esztendőre szólt jóslatát; nem érzi, hogy még Bábel az úr és Círus messze: félelmetes megrögzöttséggel ismételgeti a szót, hogy Izraélnek meg kell szabadulnia; éppen most. És a megszabadításnak e munkájában a zsidóság szinte nem is mint zsidóság létezik, hanem mint a *kábód*, az isteni becsület, megigazolására egyedül alkalmas médium. Nem az empirikus népet látta, hanem az eszményit; olykor talán el is hitette magával, hogy megváltozott az izraéli népszellem. Valósággal lezárja a multat, új élet indul meg: nincs többé

bűnösség, az exilium mindent megengesztelt — beszéljetek a szívére Jeruzsálemnek és kiáltsátok felé, hogy letelt a robotja, hogy leróva a bűne, hogy kivette Adónáj kezéből a kétszerest mind az ő vétkeiért (40$_2$). De nyitott szemmel is ezt kell hirdetnie. A fogság Izraélje nem tudja felsorolni érdemeit, hogy igazban álljon Adónáj előtt (43$_{26}$) — maga Adónáj unszolja bűnbocsánatával: eltörlöm, mint fölleget, a te gazságaidat és mint felhőt a te vétkeidet; térj meg hozzám, mert én megváltottalak (44$_{22}$). A megtérés nem föltétel, csak utólag remélt hatás; a bűnbocsánat előbb megvan: jó lesz, ha meghatja a népet; de ha nem is, a történet úgy alakult, a monoteizmus megbizonyításán a sor, hogy Adónájnak nem is szabad látnia Izraél bűneit. Ha nem akarná is, meg kell segítenie népét: nem a népéért, hanem a *Kebód-Adónáj*-ért — én, én törülöm ki gazságaidat önmagamért és vétkeidre nem gondolok rá (43$_{25}$). Az idő szelleme az üdv prófétájává csókolta Deutero-Ezsajást; de az üdv ditirambusainak szavalgatása után, amikor megint csak az idő szelleme elkomorította a nézését, kezébe veszi a fenyítésnek azt az ostorát, amellyel a régiek végigsuhintottak a világon s a mely ott az exiliumban, a mindeneket megeszményítő fájdalomnak az éveiben, Ezékiel óta, használatlanul hevert. Elfogadta a kedussát mindkét elemével, de amikor úgy fordult, kidobta belőle a ritualizmust és az ő «szent» embere a társadalmi igazságosságnak a munkása — és ajkáról megint fölcsapnak azok a régi hangok, a fenyítő cedáká prófétaságának a hangjai (48$_{1-11}$, 59).

A próféta más kulturtörténeti típus, mint a költő, de sokban átkap egyik a másikba: hogy a költő is inspirációs próféta, a próféta meg a legegyénibb hangulatok költője. A költő azért csak megmarad költőnek; a próféta pedig, ha még annyira szubjektív is, tovább is az ihlet embere: mert olyan volt a prófétai psyché, hogy a maga személyét a történet, a végzet, az isteni akarat tudatos elemének érezte. És nincs próféta, akiben a költői és prófétai élet-elv oly teljesen egy, mint Deutero-Ezsajásban: sokszor nem látjuk meg benne a költőtől a prófétát. Érdekes, hogy éppen ő, aki a legkevesebbet beszél magáról, ő az, aki legtöbb prófétiájában maga van benne. Ilyen különösen a reményt hirdető költeményekben. Csak nagyon kevés reális anyag: itt a hódító Círus, ott a község szenvedése, vagy rászólás a kételkedőkre — de minden csak rövidesen; aztán szabad a szó a hangulat számára; az egész élet néhány tovasuhanó árnyékkép: az ő érzése, az a megfogható valóság. Izraél e próféciákban nem az, ami tényleg volt; hanem az, aminek Deutero-Ezsajás hite szellemében lennie kellett volna. A fenyítés próféciáiban már valami eltolódás: bennük a község is él, látunk embereket, itt egy bánatos eunuchot (56$_3$) meg a bőjtölése hatásosságában csalódott, csodálkozó arcú «szentet» (58$_3$), ott a naturizmusnak temetőben gubbasztó gyermekét (65$_4$) meg a prófétáját, a jóllakott, szundikáló, néma kutyát (56$_{10}$); de még ezekben is szóhoz jut a hangulat, a valóságnak képei is csupa egyéni impresszió. Amikor tórát diktál, mintha zenére hajolna a lelke (56$_{1-8}$); neki erősködik, hogy

az egyszer «tele torokkal» fog prédikálni, «sófárhang» lesz a hangja, úgy odakiáltja a tömegnek a vétkeit (58₁) — de mindjárt a legelső szava szelíd, panaszos szemrehányás (₂): arra az ő csöndes szidására nem igen rezzenhettek össze, akik «istentelen ököllel szoktak lecsapni» (₂₋₄); és amikor egyszer igazán odaszól: «A kezetek csupa vér . . . az ajkatok csupa hazugság» (59₃), nagyhirtelen magát is hozzájuk fogja, hogy: sok a mi vétkünk, bűneink ellenünk vallanak (₁₂). Ez a különbség nem esik egy külön Deutero- és egy külön Trito-Ezsajás címére: hogy amaz álmodozó teológus, emez a jeruzsálemi községnek verselő népszónoka (l. Duhm, 255, 380); mert amint a nyelvi fordulatokban és a vallási gondolkodás eszméiben egy íróénak bizonyul a gyűjtemény, úgy egyek a próféciák abban a meglepő szubjektivitásban is. Nincs ott egy Második-Ezsajás, aki nagyság költőnek, de kevéssé tekinthető prófétának, meg egy Harmadik-Ezsajás, aki inkább próféta, mint költő, de prófétának is epigón-alak és eléggé rossz költő (Duhm)), hanem csak az az egy Deutero-Ezsajás: aki igaz próféta és nagyon érdekes költő; a legszubjektívebb írók közül való. Amiben mégis a költeményeknek egymástól elütő két csoportjáról lehet szó, hogy az egyikben csak az író él, a másikban az élet is: hát az természetes jelensége a thémák kétféleségének. A remény próféciáiban nem is szabadott a valóságot meglátnia, csak magát érezhette a költő; a kiábrándulásában és fenyítésben úgy kellett vennie az életet, ahogyan volt — de a valóság fölött is a remény verőfénye: és a remény írásaiban az a föltett Harma-

dik-Ezsajás épen oly szubjektiv, amilyen a Második. Ezsajás mellett olyanul áll Deutero-Ezsajás, hogy az csupa gondolat, ez csupa érzés; Ezsajás mélységes, Deutero-Ezsajás patetikus; Ezsajás sziklákkal dolgozó titán, Deutero-Ezsajás a prófétaságnak barokkművésze. Fényes, sima, finom; minden részlet gonddal kidolgozva, de a motivumokban kevés a változatosság, és sok a megismétlés. Erős, merész képek kerülnek nála is: hogy a szerencsétlenek halottak az egészségesek között (59$_{10}$), Izraél háta országútja a járó-kelőknek (51$_{23}$), a bűnök füst Adónáj orrában (65$_{5}$), Adónájnak hitelezői vannak (50$_{1}$), Adónáj a markával méri meg a vizeket, araszszal határozta meg az eget, a hegyeket mérlegen mázsálta meg (40$_{12}$), Adónáj feltűri a karját (52$_{10}$), mint szülőasszony piheg (42$_{14}$), vörös a palástja, mint a préstipróé (63$_{2}$), ruháira feccsent a népek vére (63$_{3}$); de inkább a lágy tónusokat szereti: a tüskebokor helyett ciprus nő, a csalán helyett mirtus (55$_{13}$), a bűnösök pókhálót szőnek ... hálóikból nem lesz ruha (59$_{5,6}$), Izraél a világtörténeti útján repedt nádat sem tör el, lohadt kanócot sem olt el (42$_{3}$), ha átkel ... folyókon, nem sodorják el; ha tűzön át megy ... láng nem égeti meg (43$_{2}$), a szenvedő Izraél meg «a nyirói előtt elnémult juh» (53$_{7}$). Végtelen aztán a bensőség a vigasztalás költeményeiben: ahogyan Ción elsírja, hogy «Adónáj elhagyott engem» (49$_{14}$); ahogyan ő «Jeruzsálemnek a szívére beszél» (40$_{2}$), hogy «Izraél szorúltságában Adónáj szorult meg» (63$_{9}$), hogy «anya nem feledkezik meg kisdedéről» (49$_{15}$); ahogyan Adónáj csittítja Ciónt:

«ne félj, Jákób, te féreg» (41$_{14}$), »ne félj, enyém vagy» (43$_{1}$), «drága vagy szememben, szeretlek» (43$_{4}$); ahogyan rámutat a gondviselésre: hogy Adónáj a pásztor, aki karjára veszi a beteg bárányt (40$_{11}$) és ahogyan Cion megpillantja a gyermekeit: látja, földerül, remeg és tágul a szíve (60$_{5}$); meg ahogyan a község imádkozik: Adónáj kegyességeit emlegeti (63$_{7}$) . . . mert te vagy atyánk ($_{16}$) . . . ne haragudj oly nagyon ránk, Adonáj (64$_{8}$). Csupa könny meg mosolygás; nemcsak a remény költeményeiben (40$_{1-4}$; $_{27-31}$; 41$_{14-20}$; 43$_{1-7}$; 44$_{1-5}$; 49$_{7-13}$; $_{14-21}$; 51$_{17-23}$; 54$_{1-10}$; 61$_{10,11}$; 62$_{1-7}$; 63$_{7}$–64$_{11}$), hanem a reflexiókban is (42$_{1-7}$; 44$_{21-23}$; 45$_{1-8}$; 49$_{1-6}$; 53$_{4-7}$; 55$_{6-13}$; 57$_{1,2}$). És ez a legegyénibbb író nem beszél magáról; mégis, épen mert egyéni, maga elrejtőzhetett, mi megtaláljuk: ő él a költészetében — Cion reménye az ő reménye. Megtaláljuk, látjuk is: nem csontos ember, nagyharagú, aminő Ámósz volt, hanem szelíd, passzív, asszonyos. Szubjektív költő, de a maga szubjektuma nélkül: Izraélt akarta prófétáskodásának igazi szubjektumául. Maga semmi; minden a község. A gazdag embertől megkívánja, hogy «a lelkét adja oda az éhezőnek» (58$_{10}$): Deutero-Ezsajás igazán odaadta a lelkét Izraélnek.

Hallgat magáról az író és a kritika keresi, hol élt a próféta: Bábelben-e, ahol akkor Izraél volt, vagy egyébütt, talán Egyiptomban (Ewald; l. Kuenen 137), talán Palesztinában, ha Jeruzsálemben (Seinecke, Oort; l. u. o. 138), ha valamelyik Libánon-menti főnikiai városban (Duhm, 274, 282, 319, 336). A kérdés nem szól a gyűjtemény egészére;

mert két dolog bizonyos: az, hogy aki a fenyítés profétiáit megírta (LVI—LXVI; vagy legalább LVI—LIX, LXIII_7—LXVI), együtt élt a tömeggel, amelyhez beszélt; és az, hogy LXIII—LXVI akkori, amikor a község is, a próféta is már Jeruzsálemben volt. A többit, XL—LV-öt, vagy XL—XLIX-et, bolygatja meg a gyanú; hogy aki megírta őket, messze volt az exiliumból, nem élt a községben. Még pedig azért gondol erre, mert e próféciákból hiány zik a reális történeti, társadalmi és vallási anyag; ahogyan a foglyok állapotát, szenvedését festi, csupa túlvittség (Duhm, 286); hogy levegő van közte és a dolgok között, hogy azon keresztül mindent szebbnek, vagy csunyábbnak, nagyobbnak, vagy kisebbnek lát a valóságnál; magányos költő, akinek a fantaziája mutatja meg, mi történik a távoli testvérek világában — de csak írt-írt, és nem beszélt: se községe, se hallgatósága (l. Duhm, 255). Csakhogy ez a tanúság gyönge arra, hogy az írót messzire emeltesse a történet színhelyéről; mert ha kerül is a szenvedések rajzában egy-egy hiperbólikus vonás (l. Kittel, 353), sokszor a nagyítás is közel állt a valósághoz; és az az álomszerűség is nem okvetlenül onnan való, hogy a költő nem láthatta, hanem onnan is eredhet, hogy nem akarta meglátni a tényleges viszonyokat. Más bizonyítékok kellenek; és a gyanú, úgy hiszi, meg is találja őket magukban a próféciákban. Az egyik sorozat Egyiptomot ajánlaná a költő hazájául; az, hogy az idegen nemzetek csoportjában külön ügyet vet Egyiptomra és Aethiópiára (43_3, 45_{14}): csakhogy ezen a politikai képen semmi

vonása az író afrikai otthonának; utána az, hogy a *sziniek* országát említi (49$_{12}$), Szin pedig (Ez. 30$_{15, 16}$) egyiptomi városnak (Hieronymus szerint) Pelusiumnak a neve: de egyrészt ez az azonosítás bizonytalan értékű (l. Kittel, 429), másrészt a mód, ahogyan a *szinim* közt elő exulánsokról beszél, épen úgy szól, hogy maga az író nem volt azok közül való; ott van végül a «szigeteknek» gyakori emlegetése (40$_{15}$, 41$_{1, 5}$, 42$_{4, 10, 12}$ stb.): hogy ebben a tanúság, hogy az író tengerparti országnak volt a lakosa (l. Kuenen, 137), csakhogy e szigeteknek semmi közük a próféta hazájához: e próféciák geografiájában a «szigetek», hol a görög világ, hol a legtávolibb világ.

A másik rendben a palesztinai eredetnek az áruló nyomai. Köztük ezek közül is kettő: hogy a szigetek emlegetése tenger-mellékre utal (Duhm, 263) és hogy a sziniek nem a pelusióták, hanem (Gen. 10$_{17}$ alapján) főnikiai törzs (Duhm, 336); de sehogysem valószínű, hogy a költő azt emeli ki nagy történeti csodául, hogy hazajutnak, akik úgyis ott laktak a szomszédságban; különben is a fordulat (49$_{12}$) arra értelmezhető a legkevésbbé, hogy maga az író is színi polgár. És bizony nem erősítik meg a föltevést az újabb támasztékok sem; az egyik a frázis, hogy a megalázott Bábel «folyamokon fog átgázolni» (47$_{2}$): hogy hát a szerző nem élhetett az Eufrát és Tigris országában, hanem Palesztinában, vagy Főnikiában, ahol voltak átgázolható folyók (Duhm, 319) — nagyon-nagyon rövidre fogja e vélemény a költő jogát; a másik a mirtus és olajfa

mellett speciális libánoni fáknak, a cédrusnak, akácnak és ciprusnak, meg más kettőnek, valószínűleg a jegenyének és fenyőnek, a fölemlítése (41$_{19}$; 44$_{14}$, 60$_{13}$): hogy a költő ott élt, ahol ezeket megismerhette, a Libánon mentén és nem Babylóniában (Duhm, 274) — de hát hogyne emlegethette volna Júdának Bábelben élő gyermeke is az otthon fáit; egyébként megnevez ő speciális babylóni növényt is (l. Kittel, 353), a fűzfát, a populus Euphratikát (44$_4$; l. Zsolt. 137$_2$); a mirtust pedig (Ezs. 41$_{19}$, 55$_{13}$) alighanem épen az exulánsok vitték először magukkal Palesztinába. Ami még hátra van, talán nem is szabadna cáfolgatni; a himnusz kerül elő bizonyítékul, amely új dalt énekeltetne Adónájnak és a tengerjárókat meg a parti lakosokat, majd a belföldi törzseket aposztrofálja (42$_{10, 11}$): hogy akiket elsőkül említ az író, maga is közülük való és hogy belföldi lakos, vagy épen babyloni ember talán meg sem nevezte volna a tenger hajósait (Duhm, 282). Beszédes, határozott bizonyság persze arra sincs, hogy Babylóniában élt az író 538-ig; de hát nem is igen gondolhatunk másra, mint hogy ott remélt és csalódott meg újra ott remélt, ahol a község remélt és csalódott meg újra remélt. Nem azért, mert csak így igazak a beszédei; hanem azért, mert tényleg igazak a beszédei: valamennyiben az élet hangulata, ahogyan az életet a próféta lelke érezte. Nem magának írta őket, hanem a községnek: dorgál, vitatkozik, bizonyít és bátorít. Szálló levél is elvihette kolóniából kolóniába egyik-másik költeményét; de a maga községében az ő élő szava mondta el valamennyit;

némelyiket a fórumon, másokat a sabbáti gyülekezetekben. Babylóniában, amíg fogoly volt Izraél; az utolsókat a jeruzsálemi templom omladékainak a térségén.

Nagyvárad. *Dr. Kecskeméti Lipót.*

LIBANONI CÉDRUSOK.

Azurkék az ég fölöttük,
Úgy mint sok, sok ezer éve
S most is hull a napból rájuk
Milliónyi sugár-kéve.

De az erdő nincsen sehol.
Nem szól madár, nem száll lepke.
Itt-amott egy fakószín fa
Megtépázva, porbelepve.

Megtépázva, széjjelszórva,
Mint Izrael fáradt népe,
Mintha lombja veszett volna
Valami nagy forgó szélbe.

És körülte semmi zöld sincs,
Csupa homok, csupa szikla,
Hegyek orma, hasadékja
Kavicsokkal beborítva.

A halotti néma csöndet
Nem zavarja semmi, semmi.

Arnyék nincsen, nem tér ide
Fáradt vándor elpihenni.

De estére, hold fényénél,
A hegyormon szellő ébred.
Suttogás kél a lombok közt —
Vajjon miről is mesélnek?

Talán régen múlt időkről,
Mikor itt még erdő zúgott,
S madár dala, virágillat
Töltött be még minden zúgot.

Lehet, tán a zsidó népről,
Melynek egykor itt volt sátra,
Régi, régi dicsőségről,
Melynek húnyó fényét látta.

Avagy tán a bölcs királyról,
Aki itt a zöld berekbe
Mulatozott, sétálgatott,
Madarakkal beszélgetve?

Ki tudja, hogy miről súg most
Az elhagyott cédrus-berek,
Olyan búsan, oly szomorún —
Aki hallja, könnye pereg.

Budapest. *Feleki Sándor.*

BLOCH MÓZES.

Majdnem egy teljes évszázada annak, hogy Bloch Mózes született és csak alig néhány hónapja, hogy halálának első évfordulója elmult. Ily nagy időtartam már az általános történetben is sokat jelent, annál jobban domborodik ki jelentősége, ha szűkebb területre szorítjuk megfigyeléseinket és szemléletünk közelebbről meghatárolt eszmekörre irányul. Ha a zsidóság életének és törekvéseinek történetét nézzük, akkor a letűnt évszázad úgy belső mozzanatainál, mint továbbható tényezőinél fogva egyike a leggazdagabb és legmozgalmasabb korszakoknak. Legnevezetesebb harcait vívta a zsidóság testi és lelki felszabadulásáért; küzdött az egyenjogositásért, a társadalomban való méltó elhelyezkedéseért; küzdött vallása és irodalma becsületeért. És e küzdelemben egyrészt a hűség és szilárdság, másrészt pedig a tudomány és műveltség képezték fegyvereit. Bloch Mózes e korszak neveltje, legkiválóbb és legméltóbb alakjainak egyike. Egész életpályáján a zsidó közügyet szolgálta, egész munkássága tanulásban és tanításban, vezetésben és irányitásban merült ki. Buzgó ténykedésének szerteágazó szálai elválaszthatlanul beleszövődtek a zsidóság, de különösen a magyar zsidóság legujabb történetének fejezeteibe.

Bloch Mózes Ronspergben 1815 február hó 1-én született. Sarja volt egy a talmudi tudományban

Meghalt 1909. aug. 6. —

nagy hírnek örvendő családnak.[1] Első oktatását szülővárosában nyerte, de már 12 éves korában Magyarországra jön, hogy nagybátyjánál, r. Benjamin Wolfnál, ki akkor rabbi volt Tapolcsányban és nagy jesivát vezetett, tovább képezze magát a talmudban. Hét évi szorgalmas buvárkodás után elhagyja Magyarországot és Pilsenbe megy, ahol két éven át fizikát és filozófiát hallgat. 1836-ban nyilvános vizsgát tesz Prágában bölcsészetből és logikából.[2]

A szigorúan vallásos szülői nevelés egybekapcsolva a tudás iránt rendkívül fogékony ifjú kiképzésének szerencsésen megválasztott irányával, összhangzásba hozta már korán Bloch vallási tudását az általános műveltséggel, összefüggésbe hozta talmudi ismereteit a modern kulturával. És ezen egymástól akkor elszigetelt eszmekörök véletlen találkozása mély és rendszeres kutatásra serkentette; kiszélesítette látókörét magában a talmudban is. Figyelme oly kérdé-

[1] Anyja részéről unokája volt r. Eleazar Trietschnek, ki gazdag irodalmi munkássággal örökítette meg nevét. Főbb munkái: az eddig három kötetben megjelent responsumai שמן רקח; a talmudi methodologia körébe tartozó תורת חסד és שערי חכמה (שב שמעתתא) stb. anyja testvére volt r. Benjamin Wolf, ki שערי תורה című háromkötetes munkája révén vált hiressé.

[2] Az adatokat egyrészt az elhunyt szóbeli közléseiből, továbbá családjától és az Országos rabbiképzőintézet értesítőiből, nagyobbára pedig Weisz Miksa dr. Bloch Mózes című életrajzából vettem, mely első izben az agg mester kilencvenéves jubileuma alkalmával kiadott Emlékkönyvben 1905-ben jelent meg, másodízben mint külön füzet kiegészítve 1910-ben.

sek felé irányult, amelyek már túlhaladják a mindennapi gyakorlati élet határait és a tiszta szaktudomány körébe tartoznak. A zsidó tudomány más ágaival is foglalkozik, amit már első pillanatra szép könyvtára is elárul.[1] De legtöbb idejét a talmudnak szenteli, azt míveli és mélyíti megszakítás nélkül.

Amily kedvezők voltak a szülői ház nyujtotta feltételek szellemi kiképzéséhez és a mily jótékonyan hatott a talmudban magában követett józan és természetes módszer tanulmányainak egész menetére, oly szerencsés volt gyakorlati pályája is. Oly községek élére került, amelyekben széles tudása és jeles képességei nemcsak hogy érvényesülhettek, de még tovább is fejlődhettek. Felvilágosodás és műveltség vette körül mindenütt. Kulturellenes mozgalmak a vallás nevében szinte ismeretlenek voltak az ottani zsidóság körében. Ausztria zsidósága nem képezett egy összetartozó szervezetet, hanem tartományainak száma és helyei szerint tagozódott. Függetlenül fejlődhetett minden tartomány zsidósága természetesen és minden belső vihartól menten, saját viszonyaihoz és kulturfokához mérten. A tartományok közötti laza politikai összetartozás még lazábbá tette a kapcsolatot a zsidó lakosság között. És talán sehol nem sorakoztak oly közel egymás mellé a zsidóság oly különböző és ellentétes árnyalatai, mint épen Ausztriában. A chaszideusok és csodarabbik országának, a teljes elmaradottság és sötétség fészkeinek folyta-

[1] Könyvtárát az Országos rabbiképző intézetnek ajándékozta.

tásaiként következnek művelt és felvilágosodott vidékek. És amily hihetetlennek látszik egyrészt az egymástól a szélsőségekig elütő zsidó lakosságnak egy közös cél felé való törekvése és közös ideálokért való lelkesedése, oly figyelemreméltó másrészt, hogy az ellentétek gyakorlatilag csak igen kevés ütköző pontot találtak. Talán épen a tagozottság, mely mindegyik vidéknek belső fejlődését biztosította és a kulturmunkában való zavartalan részesedését elősegítette, őrizte meg másrészt a külső egységet, amennyiben az állami és társadalmi élet tényleg csak egy zsidóságot ismert. Ami a zsidót közelebbről ismertette, az nem vallásbeli disztinkció volt, hanem geografiai megjelölés: jellegét teljesen kifejezte vidékének a megnevezése; a «galiciai», «prágai» vagy «bécsi» jelző mindent mondott.

Ily nyugodt és egészséges viszonyok között fejlődő községek élén működött Bloch Mózes. Első községe volt Wottitz. Itt első nevezetesebb lelkipásztori ténykedése iskolaalapításban nyilvánult. Tizenkét évi áldásos működés után Herman-Mestec-re hívják és négy évvel rá Leipnikba, ahol 21 évig működött megszakítás nélkül. Ott nagy jesivát tartott, melynek jó hírneve a külföldről is szólított oda tanítványokat. Magyar fiúk is vettek részt oktatásában.

A hitközség és jesiva vezetése nem kötötte le egész erejét. Nagy tudása és éber szelleme túllépte tulajdonképi működésének szűkebb körét és összeköttetésbe hozta korának nagy férfiaival. Levelezésben állott S. I. L. Rapoporttal (Prága), Buber Salamonnal (Brody), J. S. Nathansohnnal (Lemberg),

Brüll Jakabbal (Kojetein) és számos más szaktudóssal. A tudósokhoz való őszinte és benső viszonyára különösen jellemző a szivesség, mely a személyes érintkezésben jutott kifejezésre. A bródyi, tarnovi és más hitközségek templomaiban vendégszónoklatokat is tartott.

A legfontosabb és legnagyobb horderejű munka akkor nehezedett vállaira, midőn az országos rabbiképzőintézet hívását elfogadva, annak talmudi és szertartástani tanszékét betöltötte. E nagy feladatot oly életkorban vállalta magára, midőn más ember a már megszokott terheken is könnyíteni óhajt. 62 éves volt, midőn a rabbiképzőintézeten mintegy új pályát kezdett, de úgy testi, mint lelki ereje és szellemi frissesége predesztinálta e nehéz hivatásra, melynek programmja alapvonásaiban egybevágott azzal a munkarenddel, melyet ő önszántából, szakmájához való ideális szeretetből addig is betartott. Bloch Mózes belső lelki élete nem változott új környezetében sem; csak folytatta a munkát kiforrott módszerével a rég kijelölt irányban. Csak az új szinhely és az új viszonyok kölcsönöztek neki új jelleget. Az az osztatlan nagyrabecsülés, mely a zsidó tudóst külföldön az összzsidóság részéről környezte, nemcsak hogy ismeretlen fogalom volt nálunk, de a sajátos viszonyok természeténél fogva a lehetetlenségek közé tartozott. Hitfelekezetünk kebelében leviharzott nagy harcok áldatlan eredménye a kettészakadás volt. A pyrrhusi győzelmeknél nehéz eldönteni, hogy ki veszített többet és mennyit veszített a magyar összzsidóság munkaképességéből és eszmei

tartalmából; de annyi kétségtelenül megállapítható, hogy a gyülölet aratta a legnagyobb és a legmaradandóbb győzelmet. És a gyűlölet közvetve a zsidó tudománynak ártott, de közvetlenül és elsősorban a zsidó tudós személye ellen irányult és az ő hírnevét szolgáltatta ki szentségtelenül a legvadabb szenvedélyeknek.

De Bloch Mózes mindezzel szemben csak úgy védekezett, hogy rendületlenül és példátlan kitartással szolgálta a szent ügyet, mely reája bizatott. Átérezte, hogy mily fontos szerepe jut az országos rabbiképző intézetnek, a magyar zsidóság immár visszatarthatlan fejlődési menetében és felismerte a tudással párosult zsidó szellem hatalmát, melyet még hagyományos gyülölet sem tud legyűrni. Karöltve dolgozik tanártársaival, kik mind egy cél felé törekszenek, hogy a zsidóság szellemi életét irányító lelkészeit a vallásos nevelés mellett a kor magaslatán álló szakszerű tudományos kiképzésben is részesítsék.

A rendkívül lelkiismeretes kötelességtudattal párosult nagy ügyszeretet és szinte fiatalos hév, a lelkes buzgalom és változatlan kitartás, amellyel tanított, messze felülmulta a korához való arányt. Teljes 30 éven át tanított és még élete alkonyán is, midőn 92 éves korában testileg kifáradva visszavonult az iskolától, arra használta nyugalma napjait, hogy csendben bár, de tovább is dolgozzék. Szivesen látta házában az intézet növendékeit azontúl is és örömmel foglalkozott velük. Majdnem száz rabbit avatott fel. A kézszoritás, mellyel növendékeitől bucsúzott,

nem választotta el teljesen a tanítványt a mestertől, sőt bizonyos tekintetben csak még közelebb hozta őket egymáshoz; mert a szigorú mester mint szíves jóakaró barát kisérte ki tanítványát a gyakorlati életbe; támogatta tanáccsal és figyelmeztetéssel. Nem tagadta meg hozzátartozandóságát soha, sőt erélyesen védelmezte a jogtalan támadások ellen, mint amilyenekkel épen hazai hitközségekben illették olykor a művelt rabbit elvi és egyéb ellenségek és rosszakarók.

De Bloch Mózes nemcsak a katedrán, élőszóval tanított, hanem írásban is. Tanári működésével párhuzamosan kifejtett gazdag irodalmi munkásságot is. Munkáinak tekintélyes része az intézet értesítőiben jelent meg. Ezek nevezetesen: A mozaiko-talmudi rendőri jog (1879), A polgári perrendtartás a mozaiko-rabbinikus jog szerint (1882), Az etika a halákhában (1886), A mozaiko-talmudikus örökösödési jog (1890), A szerződés a mózesi-talmudi jog szerint (1893), A mózesi-talmudi birtokjog (1897), A mózesi-talmudikus bünvádi eljárás (1901), A gyámság a mózesi-talmudi jog szerint (1904).[1]

E munkák, mint cimük is mutatja, a talmudi jog válogatott fejezeteivel foglalkoznak, kivéve az 1886-ban megjelent «Az etika a halákhában», mely a vallási törvények által szabályozott zsidó életben megnyilatkozó etikát tünteti fel. Bloch a talmudban és az egész halachikus irodalomban

[1] E munkák megjelentek egyidejűleg német nyelven is. Az első értekezést angolra is fordították (Cincinnati, 1880).

szétszórt jogi elveket és tételeket áttekinthetően foglalja össze és új szempontok alá hozza. Különös tekintettel van a római jogra. Szabatos definiciói világot vetnek sok homályos helyre. Az egész idevágó anyagot felölelő tudása többször helyreigazít régi tévedéseket. Külön kiemelendő a talmudi terminusok beható tárgyi magyarázatára és pontos azonosítására fordított nagy gondja. Legnagyobb műve azonban a héberül megírt kódexe az institucióknak, שערי תורת התקנות. Hat kötetben foglalja össze a pozitiv intézményeket (negativ vagyis óvóintézkedések — גזרות — kizárvák) a legrégibb időktől egészen a talmud lezárásáig. Nem tárgyi, hanem történeti sorrendet követ. Ez a sorrend azonban csak keretül szolgál a munkának; mert szerző nem az instituciók történetét akarja adni, hanem magukat az institucziókat mutatja be a kommentátorok és decizorok gazdag irodalmának egybevetése alapján.[1] Sok évi buvárkodásnak a gyümölcse. Első kötete 1879-ben jelent meg Bécsben és a hatodik 1906-ban Budapesten.[2] A munkát még nem tekintette ezzel teljesen befejezettnek és már nyugalomba vonulása után kiegészítette azt egy hetedik kötettel, melynek cime:

[1] A munka irányára jellemző az első kötet bevezetésében előrebocsátott kijelentés: ולא נעלמו ממני דרכי המבקרים החדשים אשר אינם משגיחים על עדות חו"ל בענין זמן התקנה ושם המתקן ... אבל אנכי אחותי רק דרך הקבלה ומינה לא אזוע.

[2] A hatkötetes terjedelmes munka kezelhetőségét nagyban megkönnyíti a végéhez csatolt tárgymutató, melynek elkészítését a szerző dr. Weisz Miksa tanárra bízta.

שערי המעלות. Ez a kötet is institucziókkal foglalkozik, de mégis külön csoportot képeznek, amennyiben kizárólag a szentélyre, a papiszolgálatra és az azzal kapcsolatos levita-tisztaságra vonatkoznak. Mind olyan fejezet, mellyel a szakirodalom a legkevesebbet foglalkozik, mivel gyakorlati alkalmazása megszünt és épen azért sokkal nehezebb behatóbb tanulmányozása is. Bloch Mózes ezzel a munkájával igen méltóan zárta le irodalmi működését.

Eredeti munkákon kívül kiadványokat is rendezett. Kéziratból adta ki a rothenburgi r. Meir responzumainak még kiadatlan részeit (Berlin 1891, a Mekice nirdámim kiadványa) és újból rendezte sajtó alá a már Prágában 1608-ban megjelent שו"ת מהר"ם בר ברוך-t becses jegyzetekkel és forráskimutatásokkal.

Az itt felsorolt munkák nem merítik ki szellemi tevékenységének egész terjedelmét, mert a kéziratokon kívül, melyeket hátrahagyott, nagy tudományos levelezést is fejtett ki. Készséggel felelt a hozzá intézett szakkérdésekre és a hivatalból kiadott szakvéleményei ugyancsak tekintélyes responzumgyűjteményt képeznek.

Amily gazdag volt szellemi élete és tudományos működése, oly egyszerű, szerény és igénytelen volt magánéletében. Otthonában mindig a szeretetteljes, kedves béke uralkodott. Szeretetet árasztott maga köré és szeretet rajongta körül. Nem igen kereste a nyilvánosságot; a hármas otthon, az iskola, a templom és családi hajlék, mely egyazon épületben volt, teljesen körülzárta. De nem kerülhette ki a nyilvános-

ság hódoló elismerését. Két szép ünnepet ért meg az intézet falain belül, nyolcvan- és kilencven éves jubileumát.[1] Tiszteletet gerjesztő ősz alakja és rendkívüli egyénisége nemcsak hazánkban, de külföldön is nagy tekintélynek örvendett.

*

Bloch Mózes elköltözött megszokott otthonából; a toll kiesett kezéből: pihenésre tért őseihez. Halálának híre az egész zsidóság mély részvétét váltotta ki. Koporsóját nemcsak kartársai és tanítványai, nemcsak barátai és hivei kisérték, hanem a külföld is kivette a maga részét.

Sírja még nem gyepesedett be egészen; sírkövének betűi még fényesen ragyognak; de akármennyire halmozódnak is egymásra a napok és évek; akármint kopik majd a bevésett betű és süpped a sírhalom: Bloch Mózes neve ragyogni fog a zsidó történetben. Emléke fölött híven őrködnek maradandó alkotásai és halhatatlan művei.

Budapest. *Dr. Guttmann Mihály.*

[1] Az első jubileumról részletesen számol be az 1895-ben megjelent «Bloch Mózes» czimű füzet, az utóbbit megörökítette egy emlékkönyv (ספר היובל לכבוד ר' משה אריה בלאך), melyet tanítványai 1905-ben adtak ki.

LEGENDÁK A BUKOTT ANGYALOKRÓL.

Beszédünkbe, sőt gondolkodásunkba is több oly elem vegyül, amelyről magunknak számot nem adunk és amelyről nem érezzük, hogy voltaképen ellenkezik gondolkodásunkkal. Vallási képzeteinkbe is számos idegen, néha vallásellenes vonás hatol be. Későbbi hagyományos irodalmunkba is beférkőzött itt-ott nemzsidó, tisztára mythológiai részlet. Ilyen pogány eredetű mitosz mind az a monda és legenda, mely angyalok bukásáról szól.

A művelt zsidó leginkább világirodalmi jelentőségű művekből értesül a képzeletnek eme hatalmas, néha borzalmas alkotásairól. Milton Elveszett paradicsoma az éposz technikája követelte csapatszemlét a bukott angyalok fölött tartja, fölvonulnak bálványai a sémi Keletnek (Moloch, Kemós, Peór, Baalim, Astarót, Thammuz, Dagon, Rimmon), Egyiptomnak (Osiris, Isis, Horas), föl Hellasz titánjai is; a vezérlet a keresztény egyház legendáiból ismert ördögi szellemeknek jut. A tizenkét ének közül Milton kettőt, az V. és VI.-at, valamint az I. és X.-nek jókora részét a bukott angyaloknak szenteli. Sátán vagy Lucifer lázítja az angyalokat Isten ellen. Azért háborog, mert Isten fölkente fiát Messiás királlyá. Lucifer már az egy Urat is csak háborogva tűrte, kettő előtt alázkodni nem akar. Lázadásra bírja az angyalok egyharmadát, vele tart Moloch, Adramelech, Asmodai, Ariél, Aroch, Ramiél, Niszroch. Társai közül csak Abdiél száll szembe vele és tér vissza Urához. Ő és

Mihály, Gábor, Rafaél, Uriél arkangyalok leverik a lázadókat. Lesújtva tanácskoznak. Niszroch sürgeti, ki kell találni valamit a menny kövei ellen. Sátán kitalálja.

Tűzérharcot indít az Ég ellen: kő-, bronz- és vasoszlopokon nyugvó gyilkos gépekkel, kanóccal, golyóval támad a hű angyalokra. Első rémületükben egész soraik elterülnek, de fölocsudva csakhamar hegyeket döntenek támadóikra, a végső diadalt pedig ép a Messiás király, aki miatt és aki ellen lázongtak, vívja ki mennyköveivel. Az angyalok seregében űr támad. Isten azért teremti a Földet az emberekkel, akik idővel égi lényekké magasztosulhatnak. Ezt meghiúsítja Lucifer bosszúja: bűnre csábítja Évát és Ádámot. Diadalmaskodva tér vissza pokoli birodalmába, tanácsba gyűjti a bukott angyalokat, kérkedik sikerével, várja a helyeslő tapsot, de e helyett sziszegés zúg végig a tanácson: hívei az isteni átok következtében kigyókká váltak. Ő maga Pythonná, sárkánnyá lesz. Mellettük csalóka Éden támad, teli gyönyörűséges fával, de midőn csábító gyümölcsébe beleharapnak, keserű hamút rágnak.

Bármennyire bámuljuk is Milton nemes erkölcsi ihletét — képzelete diadalt űl vallásos belátása fölött. Mit szóljunk az ágyúharcról? Ma nyilván Dreadnought-tal és léghajóról zudított torpedóval támadna Lucifer az Égre. Szinte a kabbala merészségével, blaszfémiájával határos az a gondolat, hogy Isten rendelete, hatalma — rövid ideig bár — veszedelemben forog. A titánok harca Zeus ellen jóval inkább érezteti hatását Milton égi csatáinak rajzában mint

bibliánk fönségesen egyszerű elbeszélése az első ember bűnéről.

Kevésbé mitoszi, de nem is oly mozgalmas, eleven képet ad a bukott angyalokról, Sátán udvartartásáról Klopstock Messiása (XI. és XII. ének). Főbbjeik: Adramelech, aki Isten ellen, ember ellen, de Sátán ellen is áskálódik, Moloch, Beliál, Mágog, Góg. Adramelech, a pokoli cselszövő Sátánnal akarja megöletni Jézus testét, ő maga majd, úgy tervezi, megöli a lelkét. Klopstock megalkotta a bűnét bánó bukott angyalnak a képét Abbadónában, aki visszavágyik a tiszta angyalok közé, a nemes Abdiélhez. Az elpártolt angyalok átka a halhatatlanság; a halál meg nem szánja őket, életük örök halállá lesz, kétségbeesésök végtelen. Az a finom lelki vonás, hogy a pártütő angyalok ép angyal voltukat sínylik meg, Miltonnál fölcsillan, Klopstocknál megvilágítja lelküket, Byron miszteriumát, melyről nemsokára szó lesz, fénnyel ragyogja be.

Apokríf zsidó hagyományok.

Szentírásunk — kell-e mondanunk — mit sem tud bukott angyalokról. Mégis ezeknek panteonját, helyesebben pandaemoniumát a biblia két helyére szeretik alapítani. Az egyik, valóságos vándorszikla az Irásban, homályos visszhangja régi népi mitológiának, azt beszéli, hogy az őskor hős óriásai «Isten fiaitól» és Ádám leányaitól származtak. (Gen. VI, 4) A másik hatalmas költői kép. A próféta Bábel királyának bűnhődését festi. Mikor az alvilágba lebu-

kik, a holt királyok diadalmaskodva fogadják: miként hullottál alá az égből, Hajnalnak tündöklő fia, miként dőltél a földre, te, népek fölött sorsvető! Pedig te azt hitted szívedben: fölszállok az égbe, Isten csillagai fölé emelem trónusomat, ott ülök a gyülekezés hegyén, a legszélsőbb északon; fölszállok a felhők ormára, hasonlóvá leszek a legfőbb Istenhez! Bizony az alvilágba szállsz alá, a legvégső mélységbe. Akik látnak — szemlélnek, reád figyelnek: vajjon ez az a földmegremegtető, királyságokat ledöntő férfiú? (Jesája XIV, 12—16.) Itt nyilván rettegett hadvezér haláláról van szó. De az egyházi legenda a Hajnal tündöklő fiát Lucifer-ré avatta, akinek alakja, tipusa az Elveszett paradicsom, Byron Kájin-ja és Madách Ember tragédiája által közismertté vált. A Lucifer-mitosznak főeleme, az a néphit, hogy a hulló csillagok nem egyebek bünhődő, elkárhozott szellemeknél, régibb mint az egyház, sőt régibb mint a biblia.

Viszont a bibliai őstörténet mondata az óriások emberfölötti származásáról már az Apokrifákban megteremtette a maga mitológiáját. Apokrifák azok a javarészt zsidó eredetű irások (az Uj Testamentumot ide nem számítva), amelyeket a katolikus egyház szentekül elfogadott és megőrzött, holott a zsidóság maga szinte megfeledkezett róluk, míg korunk tudománya vissza nem csatolta irodalmunkhoz.

A bukott angyalokról legtöbbet Henoch könyve tud, egyet-mást a Jubileumok könyve is. Ez elbeszéli, hogy az Isten angyalait vágy fogta el az emberi leányok iránt. Házasságukból óriások születnek, kik

az erőszakot, a bűnt terjesztik a földön. A vétkezőket Isten megkötözteti és a föld mélyébe vetteti, fiaikat kiirtatja. Az ellenséges szellemeknek feje Masztéma — a Jubileumok könyvében ez a Sátán használatos neve — könyörgésére Isten a bűnös angyaloknak egy tizedét megkiméli és Masztéma szolgálatjára hagyja. Masztéma üldözi Ábrahamot, Mózest, Izraélt; az Egyiptomból való kivonulásakor nisszán hó 14-étől 18-áig megkötözve marad, hogy Izraélt ne vádolhassa. Az eljövendő boldog korban nem lesz többé Sátán. (XXIII, 29.)

Bővebben és változatosabban szól tárgyunkról Henoch könyve. Semjáza vezetésével kétszáz angyal leszáll a föld leányaihoz. Semjáza számos társa van név szerint említve, p. a vétkes leszállás tanácsolói, Jekun és Asbiél. Leghirhedtebbjük Azazél, aki a férfiakat öldöklő fegyverekre, a nőket kendőzésre, ékszerhasználatra tanítja. Azonfelül bűbájra, igézésre, csillagjóslásra, varázslatra és ellenvarázslatra csábítják a halandókat, valamint számos más bűnre is, p. Penemué arra, hogy vésővel, tentával papirosra írjanak. Közeledik a bűnhődés. A jámbor Henoch inti Azázélt, Istenhez pedig közbenjáró írást intéz. De meg kell lakolniok. Először is fiaikban. A földi nőkkel való házasságukból óriások támadnak — termetük 3000 rőf — ezek eleinte az emberek szerzeményét, idővel azonban magukat az embereket is megeszik. Ezek az óriások atyáik szemeláttára elhullanak a kardtól. Rafael megkötözi Azázélt. Mihály arkangyal pedig Semjázát és társait. Ott bünhődnek, ahol már előttök a hét bukott csillag, tűzben a föld

közepén; bűnük társai, emberi feleségeik pedig szirénekké, azaz gonosz szellemekké lesznek.

Ezek az apokríf hagyományok az egyházi irodalomban mély nyomokat hagytak és hatással voltak nevezetes költői alkotásokra is. Már Milton-nál Azázél a bukott angyalok zászlótartója. Moore «Loves of the Angels» — ezt a művet csak idézetből ismerem — angyalok és földiek szerelmét festi. Szintezt teszi Byron miszteriuma: Heaven and Earth, Ég és föld. Hősei a Henoch könyvebeli Samiaza és Azaziél, akik szerelemre gyuladnak Kájin leányai iránt. Azáziél szerelmese, a szende Ana boldog abban a tudatban, hogy nem élheti túl angyali párját, hogy ennek halhatatlan szárnyai fogják az ő földi sírját körül lebegni; csak szánja Azaziélt, mert ha bánkódik érette, bánata örökké tart. Aholibama, Samiáza szerelmese, büszke lélek, büszke reá, hogy a halhatatlan Samiáza sem viszonozhatja az ő szerelmét az övénél tökéletesebb szerelemmel; hívja, idézi, de ha az Ég több gyönyört rejt magában, mint a mennyit Samiáza a földön ad és kap, maradjon. Byron rajzolja azoknak a földi ifjaknak a lelkét is, kiket Ana és Aholibama az angyalok miatt visszautasított. Kájin ivadéka ellen közeledik már a vízözön veszedelme. Rafael arkangyal inti a földön szerelmeseiknél időző angyalokat, hagyjanak föl alantas vágyaikkal, térjenek vissza az Égbe. Ana és Aholibama nemes önmegtagadással unszolják az angyalokat, meneküljenek: «a mi osztályrészünk a halál, a tiétek az élet; melyik jobb, azt csak örök adományozójuk tudja!» Azazél és Samiaza nem hallgat

az arkangyal intelmére. Szárnyuk alá rejtik szerelmeseiket és elszállnak velük az özönvíz fenyegette földről. Tehát akár teremti Isten a földet, akár pusztítja — így elmélkedik Rafael — mindannyiszor űr támad az angyalok sorában; a teremtéskor elbukott Sátán, szépségre, hatalomra Isten után az első, most a vízözönkor Azaziél és Samiáza dől ki az égiek karából.

A bukott angyalok az aggádában.

A régi zsidó legenda, az aggáda csak szórványos és csak halvány nyomait őrízte meg a Henoch könyvbeli mythosnak. Csak két késő és meglehetősen zavaros eredetű midrás: a Pirké rabbi Eliezer és a Midrás Abkhir foglalta összefüggő legendába az angyalok bukását.

Mind a kettő kiindul az aggádának abból a motivumából, hogy az angyalok ellenezték az ember teremtését: «mi az ember, hogy eszedbe jut, a halandó, hogy reá gondolsz.» (Zsolt. VIII, 6) Isten az embernek pártjára kél, mert amint az angyalok a magasban, úgy az emberek alant hirdetik dicsőségét. Az elégedetlenkedő angyalokat avval némítja el, hogy fölszólítja, nevezzék meg a lényeket, az állatokat; nem képesek reá, csak Ádám nevezi meg. Szamaél, aki nagyobb a többi angyalnál, ebbe bele nem nyugszik. Híveivel leszáll a földre, teve alakjában a kígyó hátára űl és úgy csábítja a paradicsomi embert az első bűnre.

Így beszéli ezt a Pirké R. Eliezer. Csakhogy ez a

késő midrás bővelkedik az idegen, nemzsidó elemekben. Jeruzsálem hét dombon épül — akár Róma. Áron koporsója úgy lebeg, mint Mohammedé. Izmaél legendáját részben úgy adja elő, mint az arab hagyomány; második feleségévé Fátimát teszi. A mi szóban levő legendánk is magán viseli a mohammedán bélyeget. A kórán több helyütt elbeszéli, hogy midőn Isten megteremtette Ádámot, fölszólította az angyalokat, boruljanak le az alkotta ember előtt. Mind megteszik, csak Iblísz tagadja meg az engedelmességet, ő, a tűzből eredő, nem hódol a porból lett embernek. Isten előzi. Azt az indítékot is, hogy Isten megtanította Ádámot a lények neveire, nagyon kedveli a muhammedán legenda.

Egy késő apokríf mű, Ádám Élete, hasonlót mond el keresztény színezettel. Isten fölhívja az angyalokat, imádják Ádámot. Elsőnek Mihály borúl le előtte. Sátán került volna sorra, de ő nem teszi, hisz illőbb, hogy Ádám, ki csekélyebb és fiatalabb nála, őt imádja. Erre a többi angyal is megtagadja Ádámtól a hódolatot. Mihály inti Sátánt, óvakodjék Isten haragjától. Sátán gőgösködik: a csillagok fölé emelem trónusomat, hasonló leszek a legfőbb Istenhez. Az örökkévaló azért számkiveti Sátánt a hiveivel együtt az égből és a földre veti. Bosszúból bűnbe csalja az embert. — Ez a változat szinte kanonikussá lett az egyházban — ez jóformán váza Milton Elveszett paradicsomának.

Viszont Byron miszteriumához közelebb áll a következő midrás. Midőn a vízözön nemzedéke bálványimádásra vetemedett, Semchazai (Samiaza) és Azazél

diadalmaskodik: nem megmondtuk-e, mi az ember, hogy eszedbe jut, a halandó, hogy reá gondolsz? Isten megfeddi őket, a földön ők is csak úgy vétkeznének, mint a halandók. Ők fogadkoznak, hogy a földön is megszentelnék Isten nevét. De alig, hogy leszállottak, vétkeznek. Semchazai a szépséges Isztahar iránt lobban szerelemre. De ez, mielőtt meghallgatná, követeli, árulja el neki Isten titokzatos nevét, amelynek segítségével az angyal az égbe tud szállani. Semchazai elárulja, Isztahar az égbe száll, anélkül hogy vétkezett volna. Erényének jutalmául Isten a Fiastyúk hét csillaga közé helyezi. Semchazai megbánja a bűnét, vezeklésül a levegőbe akasztja magát fejjel lefelé — még most is ég és föld közt lóg. Azazél megátalkodik a bűnben. Egyre csábítja a férfiakat a nők ékességei által.

Ennek a sajátszerű legendának történetét itt nem adhatjuk, kifejtettük azt másutt.[1] Hogy nemzsidó, azt elárulja már hősnőjének neve: Isztahar perzsául a csillagot, nevezetesen a Vénus csillagzatot jelenti. Ez a perzsa eredetű mythos az arabs irodalomban rendkivül népszerűvé lett és a következő alakot öltötte.

Midőn az emberek vétkeznek, az angyalok fölháborodnak: hát ezek annak az Ádámnak a fiai, akit tenkezeddel alkottál, aki előtt az angyaloknak le kellett borulniok, akit a nevekre tanítottál? Isten

[1] Keleti tanulmányok, Goldziher Ignác születésének hatvanadik évfordulójára irták tanítványai. Budapest, 1910, 204—230.

inti őket, érzéki vágyakkal ők sem volnának különbek. Erre próbaképen leküldik két legkiválóbbjukat, Hárut-ot és Márut-ot. Ezek nappal igazságot tesznek az emberek közt, este vissza szállnak az égbe. Egy szépsége által kiváló nő: Zuharat, Bidocht, Náhid vagy Anahita (az előbbi Vénusnak arabs, a többi három perzsa neve) pörösködik a férjével és bár nincs igaza, nyert ügye marad. Borivásra, bálványimádásra, emberölésre csábítja a két angyalt és Isten titokzatos nevének segítségével, amelyet tőlük kicsalt, fölszáll az égbe és ott Vénus csillaggá lesz.

Már ebből a puszta szembeállításból is nyilvánvaló, hogy a Semchazai-legenda egy perzsa csillagászati mitoszból eredt, amely a Vénus-csillagzat keletkezését akarja megmagyarázni.

Összefoglalás.

Az angyalok bukásának két legfőbb indítékát ismeri a legenda: egyik a nagyravágyás, az elbizakodottság, a tragikus hybris, másik az érzékiség, a földi szerelem. A tulajdonképeni aggádában az angyalok gőgje csak mint irígykedés az emberre nyilatkozik meg. Az egyházi legenda már az apokríf Ádám Életében merészebb nagyravágyást tulajdonít Sátánnak. Isten akar lenni. Az Istennel való versenyzés inkább a keresztény legenda motivuma, a szerelem inkább a mohammedán szinezetűé. A világirodalomban amannak legfőbb tolmácsa Milton, emezé Byron.

Annyi azonban világos: ez a képzet a zsidóságra nézve, mondhatni, idegen marad. Magáról az angyalok

nevéről már a talmudi kor vallotta, hogy azokat magukkal hozták Babyloniából. Már a tannaiták érezték a babylon-perzsa kölcsönvételt. Ily idegen behatásoknak, amelyeknek útja ma még meg nem határozható, tudandó be az, amit az apokrífák a bukott angyalokról beszélnek. Igaz, sok idegen elemet olvasztott magába a zsidóság, de ezek a mitoszi, pogány képzetek nem honosodtak meg benne soha.

Ádám Életének pártütő, isteni hatalomra törő Sátánja már keresztény képzet. Az Istennel szembeszálló Szamaél eléggé föltünően árulja el mohammedán eredetét: más mint arabs elme alig találhatná ki, hogy az ördög csábító útjára *teve* képét ölti. A Semchazai és Azaélről szóló egymagában álló midrás már hősnőjének, Isztaharnak nevével is jelzi, hogy perzsa csillagászati mythosból ered.

Csakis a kabbala, a zsidóságnak az a történelmi megnyilatkozása, amelytől legtávolabb állunk, ápolgatta, fejlesztgette ezeket az idegen hajtásokat. A bibliai kánon megállapításával a Jubileumok könyve és Henoch könyve kivül reked. A tannák és amórák, bár tudnak róla, alig vetnek ügyet erre a mitológiára, csak itt-ott egy homályos célzást tesznek reá. A vallásos elmélkedők megbotránkoznak rajta. Ez az idegen plánta kápráztató, bódító virágaival nem tud gyökeret verni a zsidó gondolkodás talajában.

Budapest. *Dr. Heller Bernát.*

A HALÁL, ZSIDÓ SZEMPONTBÓL.

Amint az életről különböző fogalmakat alkot'ak az emberek különböző korokban a szerint, hogy milyen szempontból vizsgálták azt: úgy a halálról is más és más képzetek keletkeztek, melyek kifolyásai voltak az előbbiről alkotott világnézletnek. Azzal mindenkoron tisztában voltak az emberek, hogy akik születtek, azok meg is halnak, természetes tehát, hogy az emberiségnek az a tanítómestere, melyhez az élet minden mozzanatára nézve fordultak felvilágosításért, a vallás, ezen fontos kérdésben is döntő választ adott. Bármily korlátolt látóképessége is volt az emberi gondolkodásnak és tudásnak: vallása mindig volt, épen mert körül volt véve felfogását és értelmi tehetségét túlhaladó mozzanatokkal, melyeket megmagyarázni magának képtelen volt: ezen felsőbb hatalom mögött — melyet Istennek nevezett — ott kellett lennie a születés és halál körüli kérdéseknek is, amely problémák ma époly kevéssé vannak megoldva, mint voltak valaha. Megdönthetlen azon igazság, mit a talmud felállít, «hogy három kulcsot tart Isten a kezében és azokat senkire sem bízza: az élet, az eső és a holtak ujra felélesztésének titkát». Ittlétünk két határvonalát jelzi a vallástan, mely Istenről tanít és bennünket a hozzávaló viszonyról oktat: «hol élhet emberi lény, aki nem látja majdan a halált» (Zsolt. 89. 49.) születésünkkel magunkkal hozzuk halálos itéletünket és csak idők kérdése, hogy mikor hajtatik az rajtunk végre.

Vallástanunk előszeretettel állítja egymás mellé ezen két legnagyobb ellentétet, melyek látszólag egymást kizárják, valójában azonban összefüggést keres köztük, mondván: «akik születtek, azok meghalnak, de akik meghaltak, ujraszületnek». (Aboth 4. 28) A születést is halálnak tekinti, mert az élet, mely eddig a természet ölében volt védve a kültámadások ellen: ime elhal, vagyis kidobatik egy új, eddigelé ismeretlen életbe; tehát meghalt a régi világ számára; és a halált is születésnek tekinti, akik a földön itt átéltük ezt az ittlétet, sötét kapun keresztül megyünk egy ismeretlen világba. A szentírási igéhez: «megfelelőn annak amint minden jött, úgy fog elmenni», (Koh. 5. 15) a midrás ezen elmélkedést fűzi: «sírással születünk, sírással halunk meg, hang hallatszik beléptünkkor e világra, hangot hallatunk, ha távozunk innen; szeretettel fogadnak, ha születünk, azok, kiket vérbeli kötelék fűz hozzánk: szeretet kisér bennünket, ha távozunk innen, itt sírásban nyilvánul azok részéről, kiket itthagyunk, de azok részéről, kik ez utat már előttünk megtették: örömüdvözlés fogad a találkozás alkalmából és szeretettel környeznek, mint Dávid király mondja gyermeke halálakor: «én elmegyek majd őhozzá, de ő nem tér ide vissza énhozzám» és «akik az életben egymást szerették, haláluk után sem távozhatnak egymástól.» (II. Sám. 1. 23) Akaratunk ellenére öntudatlanul születünk, akaratunk ellenére és öntudatlan állapotban halunk meg, és amint Isten elhatározása érvényesül, hogy hol, mily viszonyok és körülmények között szülessünk, mi abba nem avatkozhatunk: úgy bűnt követünk el öngyilkosságunk által, ha avatlan

kézzel nyúlunk bele az ő gondviselésének végzésébe, hogy mikor hagyjuk el ezen életünk színterét. «Amint kijöttem csupaszon az anya méhéből, úgy visszatérek oda az anyaföld méhébe» (Jób 1. 21) — bár születésekor az ember kezét összekulcsolja, ökölre fogja, mintha az egész földet összes kincseivel együtt már birtokába vette volna, legalább jelzi, hogy jöttének egyik céljául azt tűzi ki: de távoztakor e földről, kezeit kinyujtja, mereven egyenesen feltárja, hogy ime innen semmit sem visz magával» (Midr. r. 2. Móz. 58) — «visszatér, ami benne por, föld volt, a földbe.» (Koh. 12. 7) A szentírás mikor az emberre áldást kér, így fejezi ki azt: «áldott légy, mikor e világra jössz, áldott légy mikor távozol e világból» (V. Móz. 28. 6) — ami azoknak, kik a szentírás szellemét az életre alkalmazzák, kedvező kiindulópont arra nézve, hogy ittlétünk lelkioldalára figyelmeztessenek, mert máskép e kettőt úgy egymás mellé állítani nem lehetne; mily áldás rejlik bennünk akkor, mikor születünk, hisz még semmit sem tehettünk, ami az áldás csíráját rejtené magában, hanem «boldog az az ember, kinek halála órája olyan, mint a születés órája, mint ekkor még teljesen bünnélküli, olyan legyen halálakor.» (Midr. r. V. Móz.) «Jobb a halál órája, mint a születés napja» (Koh. 7. 1) ezzel az a pesszimiztikus világfelfogás jut kifejezésre, mely ősidők óta a nemlétet jobbnak tartja a létnél. Mert ha valaki születik, már kezdenek számolni azzal, hogy közelg a halálhoz, esetleg éltében is hasonlóvá válhatik, minőnek a talmud (nedar. 65*a*) «a szegényt, a vakot, a beteget és a gyermeknélkülit» tekinti; a gonoszt is olyannak

nevezi, a sok baj miatt, ami érheti ez életben és ezért nem jogosult, hogy örüljenek a születéskor: míg a halálozásnál számíthatjuk az időt, mikor fog ujra feléledni a jövő életben és amikor bemutathatja tetteit, melyeket e földön véghez vitt. Hasonló két hajóhoz, melyek közül az egyik a kikötőben indulásra készül, a másik pedig már visszatért tengeri utazásáról. Az elindulót örömmel üdvözölték, míg a másikra senki rá sem ügyelt. Észrevette ezt egy okos ember és mondá, fordított dolgot látok itt. Ép azon hajó érdemes rá, hogy örvendjünk miatta, amely bebizonyította, hogy ellent tudott állni annak a sok viszontagságnak, mely útjában fenyegette, nem vállott áldozatává a sok vésznek és viharnak, mely környezte; míg a most kiinduló hajóról ezt előre nem tudhatjuk és esetleg korai az öröm. Ime, életünkbe való belépéskor magunkkal hozzuk anyagi ittlétünk kellékeit és ami isteni szikrát velünk adtak, azt itt az érzékek korlátai közé szorítjuk, esetleg szenvedélyeink rabjává tesszük, tehát halálunkkor kiszabadul a lélek s amely itt a sötétségben tartózkodott, eszményibb körbe jut. Az ember halálakor — mondja a talmud — szól Isten, ime apa, anya, vegyétek vissza, amit ti adtatok neki, testét, vérét, szívét, agyát, én pedig magammal viszem, amit én adtam neki: a lelket.

A halál tehát a lélek távozása a testből. Így fogta ezt fel az emberiség mindenkor és így tünteti fel azt a szentírás is. «Midőn távozott a lelke, meghalt» (I. Móz. 35. 18) mondja a szentírás Ráchelről és több helyütt. Az ember bizonyára szeretné ennek a

rejtélynek a kulcsát megtalálni, mikép megy ez a folyamat végbe?

A szentírás nem ad felvilágosítást arról, mikép történik távozása a léleknek a testből, csak a talmud tünteti fel, hogy «a jámbor embernek lelke oly könnyen távozik a testből, mint egy hajszál, ha kihúzzák a folyadékból, vagy egy tű karcolásához hasonló» nem éreznek semmit. Mózesről mondja a hagyomány, «hogy csókkal szívta ki lelkét Isten».

Más megitélés alá kerül az a kérdés, mikép magyarázható meg a haláltól való félelem? Természetünkben rejlik a ragaszkodás az élethez — tehát félünk a haláltól, mely ellentéte az életnek. «Nem akarok meghalni, hanem élni szeretnék, hogy hirdethessem Isten csoda műveit» (Zsolt. 118. 17) — ez a zászló, mely alatt a zsidóság az ittlét csatamezején küzd.

Vallásunk összes intézményei azt a szellemet tükrözik, hogy az életvonzalom, az élniszeretés gondolata valósíttassék meg; életerős, tettrekész gondolat, érzés, akarat lüktessen «éljünk általa és vele — és ne haljunk meg a vallás miatt.» Tilos minden oly intézmény, mely az élet megrövidítését, megsatnyítását, testünk elcsonkítását, munkakedvünknek megbénítását célozná. A tudós ne böjtöljön sokat, nem szeret vallásunk asketizmust, hanem az életet a maga természetes párhuzamos testi és lelki erejében. A hosszú élet a legnagyobb jutalomnak volt feltüntetve. Chiszkija király Istentől a kegynek legékesebb jelét kapta, mikor Ézsájás neki hírül hozta, hogy életévei tizenöttel meghosszabbíttatnak és ugyanekkor mondja: «nem az enyészet magasztal téged, nem a halál

dicsőít, a mélységbe szállók nem hirdetik a te hűségedet» «az élők, az élők, ezek adnak neked hálát, minő én vagyok ma, az apa fiával közli hűségedet» (Ezsaj. 38. 18—19.) «Nem a holtak dicsérik Istent és nem akik leszállnak a csendességbe, mi magasztaljuk Istent mostantól mindörökké» (Zsolt. 115. 17—18.) Ezen ragaszkodás az élethez teszi érthetővé a félelmet a haláltól. És itt eltér a vallás útja a materialisztikus felfogástól. Megszűnik-e az élet a földi ittlét befejeztével, vagy pedig ezen élet vége: a halál, e földön nem végenyészet, hanem Istentől rendelt ujraszületés.

Az isteni gondolattól áthatott lélek csakis attól félhet, hogy azon uj életben nem vehetne részt, ez volna számára a teljes megsemmisülés. Mert csak vallás nélkül tekinthető a halál végjelenetnek az élet drámájában, hol befejezést nyer minden törekvés, minden küzdelem szerinte az elmerülés az abszolut semmiségbe a végmegsemmisülésbe. Ezen halál elé tekint az érzéketlen közönnyel, a hős félelem nélkül, a kutató gondolkodva, a szenvedő a megszabadulás érzetével, a legtöbb ember aggodalommal, félelemmel, mely homlokára a halálverejtéket csalja ki.

A zsidó felfogás a haláltól való félelmet azzal okolja meg, hogy félünk Isten itélőszéke elé lépni. Rabbi Jochanan sírt halála előtt, szólnak hozzá tanítványai: Izraél világító fáklyája, ha te sírsz, mit tegyünk mi, mily félelemmel viseltethetünk mi a halál előtt? válaszol nekik, nincs-e elég okom sírni azon tudatban, hogy bíróság elé állítanak, feltárják előttem összes tetteimet és felettük itélkeznek? (Midrás)

A haldoklónak lelkiismerete elárulja életét, halála előtt kiki szeret könnyíteni lelkiismeretén és évtizedeken át magábazárt titkot is feltár, bízván abban, hogy bűne ezen önvallomás után könnyebb megitélés alá esik «halálának közeledtekor megtörik minden gőg, minden bátorság, minden emberi nagyság tudata». Dávid király halála közeledtét így jelzi a szentírás «és közeledtek Dávid napjai a halálhoz», nincs megírva, hogy Dávidról, a királyról van szó, mire alkalmazza a traditio ama magyarázatot «nincs ki uralkodik a halál napján» (Koh. 8. 8.) — megszűnik az emberi hatalom, épúgy Jakob is halála előtt József akarata előtt meghajolt. (Midr.)

A talmud szerint mielőtt az ember meghal, fellépnek előtte összes cselekedetei, részletesen számot adnak neki, aznap ezt tetted, és kénytelen mindennek helyességét bevallani, hisz minden ember önkezűleg írja le tetteit.

A haláltól való félelemnek semmi nyomát sem találjuk azon jámbor ősapáinknál, kik Isten parancsait teljesíték és azért életüket képesek voltak feláldozni. A nyugodt lelkületű Sokrates is a legnagyobb nyugalommal üríti a méregpoharat, a vallás vagy hazaszeretet vagy tudomány eszméitől átszellemült vértanúk mitsem árulnak el a halálfélelemből.

A vallás azért oltja belénk a félelmet a haláltól, hogy azt büntetésnek tartsuk, «ha visszavonod magad egy vallásos cselekedettől és foglalkozol bűnös tettel — meg fog halni feleséged a dögvészben, mert megvagyon írva: «ime elveszem szemed ékességét.» (Derech Erec) Fiai is elhalnak bűnei következtében, bár

főelv a szentírásban: «kiki saját bűne folytán hal el», de «akinek fiai elhalnak, annak fogai megvásulnak, szemefénye elhomályosodik, erői elgyöngűlnek, idő előtt hal el.» A haláltól való félelem bizonyos mértékben arra tanítson, hogy az élet terheit tanuljuk elviselni, álljuk meg helyünket az életküzdelem közepette, tanuljunk tűrni, szenvedni, mint Dávid király üldöztetése közepette így szól: «szívem reszket énbennem, halálos félelmek estek reám; ijedség és remegés jő belém és elborít a borzadály.» (Zsolt. 55. 5. 6.) «Körülfogtak engem halálnak kötelei és az alvilágnak szorongásai értek — az örökkévaló nevét szólítom: óh örökkévaló, szabadítsd meg lelkemet.» (Zs. 116. 3—4.) Tehát a haláltól való félelem csak arra tanít, hogy becsüljük meg életünket, iparkodjunk azt fenntartani, mert az élet nagy feladat megoldására adatott.

«A világot szívébe ültette az embernek» (Koh. 3. 11.) egy tudós ezt így értelmezi, hogy a világ iránti szeretetet adta Isten az ember szívébe, a másik szerint a halál angyalától való félelmet — (Midr. r. Koh.) hogy emiatt törekedjék e világon is Isten szellemében élni.

Az életet a vallás két részre osztja: «aulom haze» és «aulom habó». Ezen a földön való életet és folytatását, a jövőben való életet. Élünk itt az anyagi világban és jól tudjuk, hogy az anyag sem veszhet el, hanem folytonos anyagcsere áll be, eloszlik, új alakot ölt, enyészetből új életcsíra fakad: azt is tudjuk, hogy «Isten az ember orrába életszellemet lehelt bele» (I. Móz. 2. 7.) ezt csak ő teheti, az övéből a szikrát csak ő gyújthatja fel.

Hogy életünket a vallás szellemében Isten akarata

szerint folytassuk, a talmud jelképesen tanítja, hogy amíg tudománnyal foglalkozunk, addig a halál angyalának nincs hatalma fölöttünk, példákat sorol fel egyes kiváló tudósokról, kikhez nem férkőzhetett, mert nem hagyták abba a tanulást, egyiknél egy cédrusfára ült az angyal, mely letört alatta, mely miatt a tudós felhagyott a tanulással és ezen pillanatot ragadta meg a halál feladatának végzésére. (Moéd Kot. 21*a*.)

Midőn a tudósok távoztak az iskola főnökétől, azt mondták: összes kívánságaidat, melyek e világon vannak, adja meg Isten éltedben, és a véged legyen a jövő világban, reménységed maradjon fel a későbbi nemzedékek számára, szád beszéljen bőséggel, ajkaid terjesszenek tudást, nyelved imát rebegjen, szíved értelmesség után epedjen, veséid ujongjanak az erény fölött, szemeid sugározzanak a tóra fényében, lábaid oda fussanak, hol tudományt hirdetnek. Aki tehát ezen világ életét ily szellemben folytatja, az fogja a jövendő életet élvezni. Így készítették az összekötő kapcsot e két világ között. (Ber. 13*b*.)

Az Isten fogalmával úgy függ össze a mi életünk folytatása a jövőben, egy utánunk következő világban, mint törzs a gyökérrel, ág a törzszsel, vagy a levelek és gyümölcsök az ággal: egymástól elválaszthatatlanul, egyik a másikat kiegészíti. «Egyik nemzedék jő, a másik megy» (Koh. I. 4.) — halál az itteni vég — az ottani: öröklétnek a kezdete. Így kérdi Hósea próféta: (13. 14.) Hol vannak pusztítóid, óh halál, hol a te megsemmisítőid, óh sír. A pusztulástól megszabadítom, a halálból kimentem.

«Életünk árnyék a földön és pedig nem mint egy fal árnyéka, még egy fáéhoz sem hasonló, hanem egy tovaröppenő madár árnyékához», testi életünk olyan mint «egy törékeny cserép, egy hervadó virág, egy száraz levél, melyet a vihar tovasodor, egy felhő, melyet a szél eloszlathat». A zsidó a temetőt «a sírok házának» nevezi, mert a testet eltemeti, az anyaföldnek visszaszolgáltatja, de egyszersmind az élet házának és az öröklét házának, mert az igazi testnélküli szellemi élet kezdetét ott veszi — tehát a sír nemcsak mulandóságunkra, de sokkal inkább a tökéletesebb életfolytatásra emlékeztet.

A Kadis ima, melyet a holtakra való megemlékezésképp elmondunk s mindennapi imánkban is többször ismételünk, bizonyára nem azért, hogy a rájuk való emlék által életünkre fátyolt borítsunk, sőt ellenkezőleg, vallásunk szelleme szól a zsoltáros szavából: «miért görnyedezel lelkem, miért nyögsz bennem, remélj Istenhez, várj reá (42. 12.) a bennevaló bizalom, hitünk alapelve örömteljessé tegyen «ünnepeden csak vígadj» «a jámbor örömet találjon e földön» «adj örömet országodnak» és ha ezen gondolat látszólag ellentmond az ittlét rövidségéről alkotott fogalmunknak: ne feledjük, hogy «ez az élet csak előcsarnoka a jövendő életnek, készítsd elő magadat a csarnokban, hogy bejuthass a tulajdonképeni palotába» (Apák. szak. 4. 21.)

Fontos, hogy e földi zarándokútról valamit magunkkal hozzunk, amit lelkünkkel szereztünk «aki fáradozott a szombat előtt, az fog táplálkozhatni szombaton, de aki nem munkált a dolognak szentelt időben,

mit egyék majd a pihenés napján?» — kérdi a talmud, bizony ha feljő a lélek, azt kérdik tőle «foglalkoztál-e tórával, isteni gondolatokkal, tudással, a hit tanaival, éltél-e a becsület szabványai szerint» hozzájárultál-e azon eszmék fenntartásához, melyek a világ ittlétét hivatvák biztosítani? (Sabb. 30*a*) — ez az erény itt alapja a halhatatlanságnak, amint a talmud kifejezi: «ezen dolgok azok, melyek gyümölcsét az ember már e földön élvezi, de az erkölcsi tőke fennmarad a további nemzedéknek, a jövendő világnak: ime ezek: az apa és anya iránti tisztelet, szeretetművek létesítése, reggel és estve a templomba menés, a vendégek fogadása, a betegek ápolása és látogatása, a hajadonok kiházasítása, a halottak kikisérése, az imánál való áhitat, a béke létesítése az emberek között, a tórával való foglalkozás pedig mind ezek között a legkiválóbb erény», (Sabb. 121.*a*) mert a «tóra nagysága ép abban rejlik, hogy életet ad azoknak, kik gyakorolják, e földön és a jövő élet számára». «A halál előtt egy órával térjünk meg» — mert nem tudjuk, hogy testünk — mely lámpája az örökélet lángjának — mely pillanatban törik össze. Gyorsan és váratlanul jöhet életnapunknak alkonya, «azért legyenek ruháid minden időben tiszták», (Koh. 9. 8.) mert nem tudjuk, hogy mely pillanatban kell megjelennünk a Világ bírója előtt, «de halálával nem visz mindent magával, az erénye és dicsősége nem száll le vele» (Zsolt. 49. 18.) hanem csakis erénye, hite halad előtte és Istentől kapott jutalma a valódi eredmény, amit magának szerzett. Ez a világ hasonló egy emberhez, kinek három barátja van. Az egyiket igen

szereti, éjjel nappal nem távozik mellőle. A másodikhoz is ragaszkodik. A harmadikkal csak alig ideig-óráig foglalkozik. Egyszer a király küld érte, őt félelem és ijedség szállja meg, mert fél a királytól és elmegy tanácsot kérni attól a barátjától, kivel legtöbbet volt együtt és kérte, hogy kisérje el a király elé. Válaszolá, hogy egyáltalán nem megy vele. A második kifejezte sajnálkozását fölötte és elment vele a király kapujáig — de be nem ment. A harmadik szánakozott baja fölött és hajlandónak mutatkozott a király előtt tolmácsa lenni és rajta könnyíteni. Az első barát vonatkozik az arany és ezüst, a vagyon gyüjtésre, melynek annyi időt szentelünk, hűtlenül elhagy bennünket; a rokonság, melyért annyit áldoztunk, szánakozással kisér bennünket, de csak a sír széléig; egyedül az erény, a mi tolmácsunk Isten bírószéke előtt.

Az igazság kitör a földből, «és a nemes tett az égből tekint le» (Zsolt. 85. 12.) az eszme áttöri a kripta ajtaját — halhatatlanná válik, azzá teszi az egyént, kinek «pihenése dicsőség». (Ezsáj. 11. 10.) Ezért «a jámbor örök emlékezetben marad» (Zs. 112. 6.) «a jámbornak emléke áldásthozó.» (Misle 10. 7.) A jámborok az ő hitük által válnak fogékonnyá azon fény számára, mely nekik ott tündököl és Maleachi próféta szavait: «ime felsüt rátok, ti nevemnek félői, az igazság napja, gyógyitással a szárnyain és kimentek és ugrándoztok» (3. 20.) ezen nap a talmud szerint, a tulajdonképeni gehinnom a jövőben, a jámborok ezen nap sugarából gyönyört merítenek, míg a gonoszok elégettetnek általa. (Midr. Koh.) Vajha lelkem a jámborok halálával halna el, és az

én végem is olyan lenne, mint az övék, mondja a pogányság prófétája, Bileam. (IV. Móz. 23. 10.) Ami a jámborból mulandó, az megszűnt ránézve létezni, ami elhalhatott, az elhalt «a halállal nem lehet szerződést kötni, az alvilággal nem kötünk frigyet» (Ezaj. 28. 18.) az emberen levő rothadó rész legyen elkülönítve az örökkön élőtől, a test eltemetődik és mint Jákob, József meghagyják, hogy holt tetemüket vigyék Izraél országába, nehogy a pogány népség Egyiptomban vele halottas kultuszt űzzön. Mózes holttestéről nem tudja senki, hol van eltemetve, nehogy síremlékeket állítsanak oda, nehogy oda zarándokoljanak a porhoz, melynek az ő szellemi alkotásaihoz semmi köze sincs.

«A hulla tisztátalanná tesz» aki kóhen vagyis istenszolgálat végzésére van kirendelve, annak a hullához érinteni tilos volt, a szentélybe semmiféle edényt be nem vihettek, amely a holttesttel bármilyen összefüggés által tisztátlanná vált és aki hálaáldozatot mutat be Istennek, annak nyilvános vallomást kelle letennie, hogy nem adott belőle a halott számára. (V. Móz. 26. 14.) A mulandó számára ne juttassunk csak a legszükségesebbet. A test eltemetésének a zsidóságban a lehető legegyszerűbben kell történnie, a talmud (Moéd Kot. 25.) felsorolja azokat a visszaéléseket, melyek Izraél népében is lábra kaptak, különbséget téve a gazdag és a szegény hozzátartozói között úgy, hogy a szegények némelykor otthagyták temetetlenül halottaikat, amióta aztán törvényerőre emeltetett az a szokás, hogy a legegyszerűbb vászonruhákban, a legegyszerűbb koporsóban

és minden pompát mellőzve kell a hullát visszaadni az anyaföldnek. Igenis a halott lelkéről szabad, sőt kötelező a legmesszebbmenő megemlékezés. Sok ima, ünnepekkor az istentisztelet kiegészítő részét teszi a holtakról való megemlékezés, a halálozás után a gyászházban istentisztelet tartatik — lassú égésű mécs tanítja a lélek lángjának tovább lobogását a hozzátartozók szívében, a kegyelet és szeretet elolthatatlan erejét hírdeti «akik az életben szerették egymást, haláluk után sem válnak el egymástól.» «Legyen engesztelője annak, aki békében pihen» — mondja a szerető gyermek. Józsefről mondja a hagyomány, hogy atyja képét hordta lelkében, és ez tartá őt visszaza a kisértés pillanataiban. Az elhalt szülőről mondja a gyermek: «érdemük védelmezzen bennünket és legyen segítségünkre» s bár zsidó nem ismer közvetítőt maga és Istene között, de az elhalt szüleit olyanoknak tekinti, kiknek «már részük van az életből» — az örökkévalóságból (Zsolt. 17. 14.) azok lelkei azon «tolmácsok» Isten előtt, kik a visszamaradottak kéréseit és fohászait a könyörület trónusa elé viszik. «Rachel sír gyermekeiért, vonakodik vígaszt elfogadni.» (Jer. 31. 15.) Megkapóan írja le a hagyomány Jeruzsálem pusztúlásakor az összes ősök közvetítő fellépését gyermekeik érdekében — oly közvetlenséggel, mintha évszázadok nem is választanák el őket egymástól. (Mid. r. Echo.)

A halott eszményi alakban lebeg előttünk, ami fogyatékosság, gyöngeség hozzátapadtak, azok most eltűntek s csak az erények és érdemek tűnnek fel, a szeretet tiszta fényében átszellemül a lélek, melyet

Isten ím továbbvezet a tökéletesség útján, hogy befejezze a földi élet töredékét.

A halottaknak a végtisztességet megadni szoros emberi kötelesség. «Aki lustálkodik egy érdemes ember végtisztességében részt venni — mondja a talmud — megérdemli, hogy elevenen eltemessék», míg «aki igaz szívből gyászol egy érdemes jámbor embert, annak megbocsájtják a bűneit azért a tiszteletért, melyet tanúsított.» A gyásznak külső megnyílványulását is fontosnak tartja vallásunk, sőt «aki előtt a a halott még fekszik, fel van mentve minden ima vagy vallásos kötelezettség alól.» A lélek annál időz, kiről a szentírás mondja: «lássátok íme, hogy én vagyok az örökkévaló, nincs kívülem senki, én ölök és újra életre szólítok, összezúzok és újra gyógyítok, és kezemből senki sem szabadúlhat» (V. Móz. 32. 39). Ezt Mózes hattyúdalában mondja el — miből a talmud azt következteti «ebben foglaltatik válasz azoknak, kik kételkednek, vajjon a holtak feléledéséről van-e vélemény a tórában, mert amint az összezúzást és gyógyítást ugyanazon kéz intézi: úgy a megölést és az újraépitést is együttesen intézi az, ki sorsunkat rendezi, mert Isten nem sebez anélkül, hogy gyógyító írt is ne küldene.» Csak az állat hal el véglegesen, de nem az ember, ki valamint teremtője, az Isten örökkévaló, úgy ő is a továbbélésre van kijelölve. «És tudjátok meg, hogy én vagyok az örökkévaló, ki felnyitom a sírokat — és felhozlak benneteket onnan — népemet — szellemet rátok adok — és tovább éltek.» (Ezek. 37. 14.) Azért is nem szabad szerfölött gyászolni az elhalt fölött, mert ez már

zúgolódás, káromlás azzal szemben, kinek akarata érvényesült, mert bíznunk kell, hogy az elhalt jó helyen, boldogságban van.

Különbség van a fiatal és az öreg korban bekövetkezett halálozás között, ha a láng önmagától alszik ki — az jó a lángnak és a fonalnak, ellenkező esetben rossz mindakettőnek; jó a fügefára és fügére is, ha érett korban szakíttatik le «ha az élettel jóllakottan öreg korban, mint érett kalász arattatik le» (Midr. r. I. Móz. 62.) és «mint a jámborok tökéletesek, olyanok napjai is» — teljes életüket kiélik, míg «aki gazdagságot igaztalanul összeharácsol, napjainak közepében hagyja el azokat és a vége gyalázatos lesz» (Jer. 17. 11.) «Istennek kedves a jámbor halála» (Zsolt. 116. 15.) Áron halála oly sulyos esemény volt Istennek is, mint a kőtáblák széttörése. «Jó jel a haldoklónak, ha a tudósok kegyének örvend halála órájában, ellenkezője rossz jel» és «azon végtisztességből, amit valakinek juttatnak, felismerhető, hogy részese lesz-e a jövendő életnek», ha a haldokló mosolyog: jó jel, sír: rossz jel, szemét irányította az emberek felé: jó jel számára, ha nem, akkor rossz jel; kinek arca felfelé van irányítva, úgy tesz mint az a király, ki jótékony célokra osztotta ki egész vagyonát — mert Istentől kapott ajándéknak tekintette azt: az jó jel a haldoklóra — ha lefelé, akkor rossz jel, mert az anyagi kincseit sajnálja; ha szombaton hal meg: jó, ha szombatelőtti nap: rossz; ha engesztelő nap: jó, ha utánavaló nap: az rossz.» Ezen jelképes kifejezések a talmudban azt akarják velünk megértetni, hogy ha a munkának

ezánt hat napot az ember tényleg közhasznú tevékenységgel töltötte, ha az Ég felé irányítá gondolatait, akkor boldogságérzéssel léphet az örök pihenés napjába. Hasonlókép jó jel a halottra nézve, ha halála után megtorolják pl. ha nem temetik el kellő tiszteletadással, ha nem jut sírba, ha vadállat széttépi, ha eső esik rája. Mert a test meglakolt, tehát bűnét lerázta. (Szifri Slachlecho.)

A jámboroknak azért kell meghalniok, hogy utódaiknak helyet adjanak, az egyik mester lángja alig alszik ki — már felgyullad az őt követő fiának vagy tanítványának fénye, az egyiknek a földön viharfény, mely az ő estéjét sugározza be, a másikra nézve hajnalfény, mely felhasadtát hírdeti. A korai halál büntetéskép következik be, melyet az ember saját vétke okoz, mint mikor az orvos jelzi a betegnek, hogy ebből ne egyék, mert halált hoz és ő mégis eszik belőle — mint Ádám a tudás fájából a tilalom dacára is evett, tehát nem az orvos az oka. Többen ép azzal szerezték a halálukat, amivel az életben kitűntek: Sámson ereje folytán, Absalom hajával, Saulnak magas alakja okozta, Aszael futásával. «Nincs halál bűn nélkül.» Árvákat az hagy hátra, aki fukar volt pénzével. Tizenharmadik évig a gyermek az apa bűne miatt hal meg, később már csak kiki a saját vétke folytán. A hirtelen bekövetkezett halál az elnyeletés halála, a kiirtás büntetésének megfelelőn; egy napi betegség után az eltorzítás halála, mások szerint a dögvészé; kétnapos gyöngélkedés után a kétségbeesésé; három után az intés halála; négy után a rendreutasításé; öt napi betegség után a természetes

halál bekövetkezése. (Moéd. Kot. 28*a*.) Általános felfogás volt, hogy ötvenéves korban bekövetkezett halál az a kiirtás bűntetése; hatvankor Isten által ránk szabott bűntetésért, vagyis bűn folytán, melyért világi bíróság nem itélhetett volna el; hetvenkor az öregség halála, nyolcvannál az aggságé, és ha a kijelölt idő letelt «akkor a természet minden eleme hivatott az itélet végrehajtására». (Ned. 41.) «Ahová az embernek menni kell, oda viszik lábai» (Szuk. 53.) vagyis sorsát senki el nem kerülheti. Egy talmud-tanítónak mesélték, hogy valaki öszvéren egy hídon nyargalt, és a híd beszakadt, úgy hogy a vízbe fulladt, «Ime — szólott ő — ilyenek a te szolgáid.» Egy másik látott egy krokodilust a vízen át úszni és a parton egy embert elnyelni, szólott: «minden a te szolgálatodra áll.» Amint Isten minden alkotása élvezetünkre válhatik: úgy minden teremtmény okozója lehet pusztulásunknak. Mikor Traján római császár Lydiában Pappust és Julianust — két jámbor testvért — halálra itélte, a monda szerint azért, mert mikor a császár leányát halva találták, a zsidókra fogták a bűntényt és az összes lakósra kimondották a pusztulást, míg e kettő magára vállalta a tett elkövetését, és csak őket végezték ki — szólott a császár: ha ti Chananja, Michael és Azarja utódai közül valók vagytok, ám jöjjön istenetek és szabadítson ki kezeim közül, amint azokat kiragadta a biztos halálból, melybe Nebukodnezar őket küldte. Mondták neki, az a három férfi valóságos tökéletes jámbor volt és méltók voltak arra, hogy csoda tétessék miattuk — az a király is kiváló fejedelem volt, te zsarnok azonban közönséges gonosztevő vagy

és mi is elitéltettünk a földi halálra, ha te nem hajtatod azt végre rajtunk, van Istennek elég ölő eszköze, mennyi medve, oroszlán van, amelyekkel találkozhatunk és széttéphetnek bennünket, és Isten azért adott a te kezedbe, hogy vérünk bosszúért kiálthasson és büntethessen téged. (Taan. 18*b*). Ezen prædestinálás a halálra nem tekintetett bajnak a jámbornál. Rabbi Meir a szentírás ezen versét «látta Isten a világteremtésnél, hogy igen jó» — a halálra vonatkoztatja, más nézet szerint a halál sötétségnek tekintetik, mert elsötétíti az emberek arcát. (Midr. Semoth.) Igen sokféle, több száz halálnem van; ezek közül a legnehezebb a torokbaj okozta fulladás, mely hirtelen; a legkönnyebb pedig, mert legtermészetesebb, ami Isten parancsára, a természeti erők csendes megszűnésében mintegy csókkal kileheli lelkét a haldokló. Jellemző a zsidó szellemre, hogy azon parancsot, melyet a vallás alaptételének tekintenek: szeresd felebarátodat, mint tenmagadat, arra is alkalmazzák: válassz neki szép halált — vagyis a halálraitélttel szemben is meg kell tartani az emberi méltóság törvényét. Azért még egy felakasztottnak hulláját sem szabad hosszabb időre közszemlére kitenni, mert «Isten átka a felakasztott» — és Isten képmásának a kigúnyolása. «A halott hallja amit beszélnek, mindaddig míg a sírt be nem hantolják» — mondja a talmud, azért nem is szabad a halott előtt másról beszélni, csak ami ő rá vonatkozik.

A testre vonatkozólag is megjegyzik a talmudban, hogy a féreg oly nehezére esik a halottnak, mint a tűszúrás az eleven testnek — és a saját bajukat érzik,

de a máséról nem tudnak, kiindulva Jóbnak (14. 22.) szavából: csak fájdalmat érez teste ő rajta és lelke gyászol benne. Ezért is a holtakért való imánkban kérjük a «sírban való nyugalmát is». S míg a jámborok testére vonatkozólag alkalmazzák az ezsajási igét (57. 2.) jöjjön a béke, pihenjenek nyugvóhelyeiken, akik egyenes életmódot folytattak, addig a gonoszokra alkalmazzák (57. 20.) «nincs nyugalom — mondja az Úr — az ő számukra.»

Vallásunknak Istentől alkotott fogalmával összeegyezhető, hogy Isten nem szereti a vétkesek halálát, hanem hogy térjenek hozzá vissza és éljenek. Hisz tiltva van az embernek is, hogy bármit pusztítson. Ime a növényt nem szabad pusztítani mert gyümölcsöt hoz, mennyivel inkább kívánja, hogy az ember élete kíméltessék; nem örül Ő még a gonoszok halálán sem, mennél kevésbbé a jámborokén. Az Isten akaratában való megnyugvás megható példáját tárja elénk a szentírás Dávid királyról, ki míg szeretett gyermeke beteg volt, addig kínozta magát, tartózkodott az evéstől azon reményben, hogy Isten megkönyörül rajta, de miután a gyermek meghalt, megvígasztalódott. (II. Sám. 12. 20—24.) Rabbi Meirről beszéli a talmud, hogy szombat délután tanított — és két fia meghalt. Az asszony lefektette őket az ágyra és ruhát borított rájuk. Szombat este a tudós hazajövet a templomból, kérdé hol van két fia. Az asszony mondá, nem láttam őket. Elvégzé a szombati habdálát — és azután azzal a kérdéssel fordult hozzá felesége, hogy néhány nap előtt valaki egy tárgyat zálogul adott át nekem, vajjon visszaadjam-e neki,

minthogy visszakéri most tőlem. «Micsoda kérdés!» természetesen vissza kell adni. Erre odavezette az ágyhoz, levette a takarót, ime Isten adta — Isten visszavette tőlünk. (Mid Soch. tob.) Ilykép kell a hivőnek belenyugodni Isten rendelkezésébe.

«A jámbor hitében él.» (Chabąk. 2. 4.)

Mohács. *Dr. Flesch Ármin.*

EZÉKIEL PRÓFÉTA.

A Pitti palotában, Firenzében, a Sala di Saturnoban, lóg Raffaelnek egy kis, 40 cm magas és 30 cm széles képe: *Ezékiel látomása.* Az Úr szélviharban, ökörtől, oroszlántól és sastól hordva száll az űrben, kiterjesztett karjait angyalokra támasztva. A kép Ezékielt 1.10 szerint ábrázolja: emberarc és oroszlánarc jobbfelől... és ökörarc balfelől... és sasarc. Raffael úgy örökítette meg Ezékielt, mint nagymestere, Michelangelo, a sixtusi kápolna mennyezetén, éppen úgy, ahogy az emberek emlékezetében mindég élt és élni fog. Amint a zsidók és keresztények Ézsajásban még ma is az istentől megihletett gondolkodót tisztelik, Jeremiásban a fájdalomtól feldúlt gyászprófétát, úgy nevezik ma is Ezékielt mindenütt, a látomás prófétájának, könyve csaknem érthetetlen első fejezeténél fogva, amelyet «maase merkaba»-nak «az isteni szekér művének» neveznek, és amelyet a zsidó kinyilatkoztatás ünnepének első napján, halkan, alig hallhatóan felolvasnak mint prófétai olvas-

mányt az összes zsinagógákban. Hogy is áll a dolog ezzel a fejezettel? Mit akar, mi a célja? És vajjon igazán olyan karakteristikus, olyan szimptomatikus jelentőségű-e Ezékiel prófétára?

Emlékezzünk vissza, miképpen írják le Ézsajás vagy Jerémiás elhivatásukat, hogy Izraélt intsék és óvják. *Ezsajás* trónuson ülve látja meg istent, mint valami királyt Jeruzsálemben a templomban. Angyalok veszik körül, akik így szóltak egymáshoz: szent, szent, szent az örökkévaló, a seregek ura, telve az egész föld az ő dicsőségével (Ézsajás 6₃). Ézsajás mélyen megrendül, azt hiszi elveszett, mert ő, a tisztátalan ajkú ember, látta istent. Ekkor egy szeráf repül feléje, kezében parázzsal, melyet az oltárról vett el, és megérinti vele a próféta száját. Ezzel megtisztult és hivatva és képesítve van rá, hogy hirdesse az Úr igéit. — *Jeremiás* intimebb viszonyban áll istenhez. Isten neki otthonában jelent meg és röviden tudtára adja: «Mielőtt az anyaméhben alkottalak, ismertelek és mielőtt kijöttél a méhből, megszenteltelek, prófétává tettelek a nemzetek számára» (1₅). És Jeremiás olyan megrendítően és meghatóan beszél, mint senki előtte vagy utána a világtörténelemben. De még nem fejezte be mondanivalóját, még tetőpontján állott működésének, amikor Ezékiel már megszólalt. De nem Jeruzsálemben, Jerémiás oldalán, nem Palesztinában, az ősök földjén. Messze a hazától, a Kebar folyó mellett, Nippur közelében, Babylonban, ahova a kaldeusok a lázadó zsidókirályt Jójáchimot 597 Kr. e. egy sereg előkelő jeruzsálemivel együtt fogságba hurcolták, ott tanította a számüzöttek kö-

zött az isten igéit Ezékiel, az előkelő papicsalád fia, 593-ban történt, 7 évvel korábban, hogy Nebukadnezár zsoldosai lerombolták Jeruzsálemet, ekkor érezte először magában a hivatást, hogy Izraélhez beszéljen az Úr nevében. Ő is igazolni akarta magát, ő is bizonyítani akarta, hogy joga van beszélni, ő is el akarta mondani, hogyan szólította őt fel isten, hogy tanítója és mestere, «Őre» legyen Izraél házának, (3_{17}, 33_7). «Volt a harmincadik évben... — én pedig a számkivetettség között voltam a Kebar folyó mellett — megnyiltak az egek, és isteni látomásokat láttam». (1_1) Szélvihart lát kerekedni és a tüzes felhők közül csillogó ércként világít feléje valami. És egy csodálatos négyes alakot lát: ember, oroszlán, bika és sas, mind a négyet világosan meg lehetett különböztetni egymástól, és mégis mind a négy egy alak volt, amely magasan a feje fölött csillogó kerekű, ragyogó szekéren haladt tovább. Láttam és arcomra borultam, és hallottam beszélőnek a hangját. És szólt hozzám: Ember fia, állj lábaidra, hogy beszéljek veled... küldeni akarlak Izraél fiaihoz, fellázadt nemzetekhez, amelyek fellázadtak ellenem, ők és atyáik elpártoltak tőlem egészen e mai napig. A fiak pedig kemény arcúak és makacs szívűek — azokhoz akarlak téged küldeni. És ők akár hallgatnak rád, akár vonakodnak — mert engedetlenség háza ők — megtudják, hogy próféta volt közöttük. Te pedig, ember fia, ne félj tőlük s beszédjeiktől se félj — mert csalánok és bogáncsok vannak veled és skorpiók mellett ülsz — beszédjeiktől ne félj, és miattuk ne rettegj, mert engedetlenség háza ők. (1_{28}—2_6).

Ezékiel úgynevezett viziója tehát nem egyéb, mint elhivatásának fejezete, melyben azt bizonyítja, hogy joga van Izraélhez beszélni. De miért választotta ezt a különös leírási módot? Jerémiás, kinek elhivatását szinte szórul szóra leírja, (Jer. 1_{17}) oly egyszerűen, olyan keresetlenül mondja el, hogy vele hogyan történt a dolog, miért nem teszi Ezékiel ugyanezt? Miképp Jeremiásnak, úgy neki is kényszer a prófétai hivatás, melynek engedelmeskednie kell, csakhogy ő a kényszer dacára édesnek találja, mint a mézet (2_8; 3_3). Mért nem utánozza Jerémiást stilusában és leírásmódjában is? Mire való a pose, mire való ez a nagy apparatus? A választ Izraél akkori istenfelfogásában találjuk meg. A próféta nem élt a hazájában, nem élt Palesztinában, hanem *idegenben*, Babylonban. Izraél istene azonban, így nevezték akkoriban, nem lakik idegen országban; ő ugyan minden országnak ura, a föld összes népeinek sorsa az ő kezében nyugszik, de az ő lakása az égben van, (Hósea 5_{15}, 2_{23}; Micha 6_6, Ezsajás $33_{5, 16}$; 37_{23}) a földön pedig *csakis Palesztinában*.

Ha tehát Ezékiel azt a megbízást kapja istentől, hogy beszéljen Izraélhez, akkor nem jelenhetik meg neki Isten a templomban, mint Ezsajásnak, vagy mint Jeremiásnak, a házában, előtte az *egeknek kellett megnyilniok*, az isten őshonának, hogy isteni látomásokat láthasson (1_1).

De ezzel még nem volt vége a nehézségeknek. Hiszen Istennek nemcsak egyszer kellett hozzá szólnia, neki folyton hallania kellett az Úr szavát, hogy hirdesse Izraélben. Mindég megnyilhattak az ég kapui?

Ezékiel segíteni akart magán. Nem beszéltek-e az összes próféták az isten *szelleméről*, és az ő *dicsőségéről*? Nem beszéltek-e az ő *szaváról*, melyet a próféta közöl, és a *kezéről*, amely megragadja? Ezékiel ezekből úgyszólván isten *helyetteseit* alkotja meg, személyeket, melyekben isten megjelent előtte, megszállta őt, ott állott előtte és szólt hozzá. Ez az oka annak, hogy az «*isten dicsősége*» kifejezés Ezékiel elődeinél csak néha fordul elő, míg nála 17-szer, ezért érzi ő szüntelenül az *Úr szellemét*, ezért szól hozzá mindég «az Úr szava», és ezért ragadja őt meg az Úr keze. Ezékiel könyvében csak négyszer fordul elő ez a kifejezés: «És szólt hozzám az örökkévaló», de mind a négy helyen az «örökkévaló» szót egy későbbi leíró így toldotta be ügyetlen módon:[1] «És szólt hozzám az örökkévaló igéje» vagy «Igy szól az Úr, az örökkévaló» ezt folyton olvashatjuk, de az Úr *személyesen* sohase beszélt Ezékiellel. És mert az Úr nem személyesen szólt hozzá, hanem helyettesei révén, küldöttei, personificatiói útján, ezek sohse szólítják Ezékielt máskép, mint

[1] 9$_4$, ahol 9$_3$ után így olvasandó ויאמר אלי; éppen így 44$_2$, 5 43$_2$, 7 után. 23$_{36}$ pedig eredetileg ויאמר ה' אלי helyett bizonyára כה אמר ה' állott, mint az egész fejezetben. Rendkívül jellemző 4$_{13-16}$13-16. A 13. vers így szól ואני ויאמר ה' nélkül. Amidőn aztán a próféta affectusben istent direkt szólítja meg (14), akkor isten is direkt válaszol ugyan (15$_{16}$), de még ekkor is kihagyja mind a kétszer a יהוה szót és csak ואמר אלי-t mond. Egyszer így szól Ezékiel istenhez nagy felindulásban: אתה ידעת (37$_3$), de ez nem a Jeremiás bizalmas, hanem az Ézsajásnak alázatos «te»-je (6$_8$).

«emberfia», hogy ezáltal mindég bizonyos distanciát létesítsenek önmaguk és az ember, a por szülötte között. Aki tájékozott a későbbi századok zsidóirodalmában, az tudni fogja, hogy milyen jelentőségre tettek szert ezek a hypostasionok a zsidó eschatológiában, amelyeknek használatát, talán öntudatlanul, Ezékiel kezdette meg.

De hátra van még egy kérdés. Azt már értjük, miért beszélteti Ezékiel Istent az égből, miért nem személyesen, hanem mindég csak keze, szava, dicsősége közvetítésével, de mire való ez az egész keret? Mire valók a szekér, a kerekek, a tüzes szemek? Ennek a magyarázatát is kizárólag abban találjuk, hogy Ezékiel *idegenben* élt. Négy évig élt Babylonban, mielőtt fellépett. Ezen négy év alatt megismerte a babyloniak istenfelfogását, melynek sok közös vonása volt már ősidőktől fogva a régi zsidó istenfelfogással, és Ezékiel egyáltalán nem kerülte a babyloniak hatását és befolyását. Gondolatai számára a képet és szint, körvonalakat és keretet egész egyszerűen átvette a kaldeusoktól. És ezek a gondolatok bármennyire reprezentálják a zsidó vallási rendszernek egy fejlődési fokát, mégis csak az *idegen ország* gerjesztette és hozta létre őket. Ezékiel Izraél prófétája az idegenben.

A számkivetés folytán szinte az egész óizraelita vallási problemát újra megkellett oldani. A zsidó vallás középpontja eddig ez volt: *Izraél az isten tulajdon népe, akinek hűségesen kell istenét szolgálnia, saját földjén.*

Most Izraél számkivetésben él, idegen országban.

Mi történjék most? Mi lett a kiválasztásból, Izraélnek istennel való szövetségével? Hogyan kell istent idegenben szolgálni? Az összes régi, megszokott, ősöktől örökölt vallási fogalmak meginogtak. A nép megzavarodott, bizonyos nyugtalanság szállta meg a lelkeket. Új idők következtek, új viszonyok támadtak, amelyek új gondolatokat követeltek, és a réginek az újhoz való alkalmazkodását. Ezt az alkalmazkodást nagyszerűen hajtotta végre Ezékiel. Ebben rejlett éppen az ő nagysága. Értett hozzá, hogyan kell a nélkülözhetetlen koncessziókat megtenni, de — és ez még nagyobbnak mutatja őt — a koncessziók dacára mégis teljesen eredeti maradt, a babyloni befolyás nem zavarta meg, sőt egyenesen dolgozott is ellenük. Ő, a zsidó pap fia, egy pillanatig sem habozott, hogy viziójában felhasználja a babyloni istenmonda alkatrészeit, de az izraelita istenfelfogás lényeges változtatásaiban teljesen a maga lábán járt. Ha szükség volt rá, könyörtelenül szakított a tradicióval, de nem azért, hogy az idegent majmolja, hanem hogy a szükségszerű fejlődést saját erejéből előbbrevigye. *Ezáltal megmentette a zsidóságot.*

Mint az ó-kor valamennyi népeinél, azonképen a zsidóságnál is a megtorlás tana, mely apáról fiúra száll, az a tan, hogy isten az apák vétkét a fiaiban bünteti, a vallási eszmék ősállagához tartozik. «Megbosszulja az apák vétkét a fiaiban, és azok fiaiban» így van a második parancsolatban (II. 20.5). A tízparancsolat ezen rendelkezése általános néphit volt, hiszen a görögök is úgy tartották, hogy a gonosztevő halála után gyermekei és unokái lakolnak (Rhode,

Psyche II. 199. f., 228). Közmondássá lett: «Az apák esznek egrest, és a fiúk fogai vásnak belé». (Ezékiel 18_2, Jeremiás 31_{28f}). És Ezékiel működése első éveiben, még Jeruzsálem pusztulása előtt, melyet különben beszédeiben megjósolt és leírt, szintén magáévá teszi ezt a néphitet. Sőt, visszatekintésében Judea bűnösségére, még tovább megy. Mint a görögöknél, maga az istenség, vagy egy általa küldött bosszuszellem hajtja az örökölt gonoszindulattól terheltet a gonosztett elkövetésére, nem puszta közönséges bosszuérzésből, dühből vagy gonoszságból, hanem igazságosságból «igaz» csalással, mert betelt a gonoszság mértéke és hogy az isteni igazságszolgáltatás teljes megelégedésre működésbe léphessen» (Rhode u. 230), így mondta Ezékiel is: «Föl is emeltem nekik kezemet a pusztában, hogy elszélesztem a nemzetek között és elszórom őket az országokban; mivel rendeleteimet nem tették meg és törvényeimet megvetették és szombatjaimat megszentségtelenítették, és atyáik bálványai után voltak a szemeik. *Adtam is nekik törvényeket, melyek nem jók, és rendeleteket, amelyek által nem élnek* (20_{23}—$_{25}$ 14_9).

Már Ézsajásnál nyoma van ennek a gondolatnak, már hozzá is így szól az isten: «Kövérítsd meg e nép szívét és füleit nehezítsd meg és szemeit tapaszd be, hogy ne lásson szemeivel, füleivel ne halljon és szíve ne értsen, hogy megtérjen és meggyógyuljon» (6_{10}), de Ezékiel volt az, aki működése kezdetén az ó-kor ezen büntetési elvét a legvégletesebben fejezte ki, aminthogy egyáltalán nem volt próféta, aki olyan kemény szavakat talált volna mint Ezékiel, amikor

leírja, hogyan lát Isten törvényt Jeruzsálem felett, amidőn az összes lakókat, jámborokat és vétkeseket egyaránt kiírtja (7₁₈ stb. 21₈ stb.). De később észrevette Ezékiel, hogy ez a felfogás végzetessé válhatik célja szempontjából. Izraélt a legsúlyosabb csapás sújtotta, amely nemzetet csak érhet; az Úr elhagyta az országot és a népet, visszavonult ősi székhelyére, az égbe, és Izraélt kiszolgáltatta a népeknek. Lehetséges-e a bocsánat? Ezt az életbe vágó kérdést vetette fel mindenki magának. A jámborak tagadólag válaszoltak. El se tudták volna képzelni, hogy isten megbocsáthatná elpártolásukat: Izraél nem fog többé visszatérni, az isten nem fog többé Jeruzsálemben székelni. Ez természetesen kedvére is volt azoknak, akik Babylonban nyiltan az idegenekhez csatlakoztak, akik Babylonban is konokok és megátalkodottak maradtak. Helyénvaló volt ez a kétségbeesés?

Hadd feleljen a próféta: «Mit akartok ti, midőn ezzel a példabeszéddel éltek Izraél földjén, mondván: az apák egrest esznek, és a fiúk fogai vásnak belé? Ahogy élek, úgymond az Úr, az örökkévaló, nem lesz többé helye annak, hogy ezzel a példabeszéddel éljetek Izraélben. Lám mind a lelkek az enyéim, úgy az atyának lelke, mint a fiúnak lelke az enyéim; a vétkező lélek, az hal meg. És ha valaki igaz lesz és jogot és igazságot mível,... de ha nemzett erőszakos fiút, vérontót,... szegényt és szűkölködőt szorongatott, rablásokat követett el, zálogot nem ad vissza, a bálványokhoz emelte fel szemeit... nem fog élni,... meg fog halni, vére lesz rajta. De ime nemzett egy fiat és az látta atyjának minden vétkeit,

amelyeket elkövetett; látta és nem cselekszik azok szerint... az nem hal meg atyjának bűneiért, élni fog... És ti mondjátok, miért nem viselte a fiú is az ayjának bűnét? Hiszen a fiú jogot és igazságot mívelt, mind a törvényeimet megőrizte és megcselekedte azokat: élni fog. A vétkező lélek, az hal meg, a fiú nem viseli az atyja bűnét, az igaznak igazsága rajta magán lészen, és a gonosznak gonoszsága rajta magán lészen». (18$_{2-5}$, 10, 12 stb. 17, 19.) Izraélnek tehát nincs rá oka, hogy feladjon számkivetésében minden reményt, mert az Úr *nem* bünteti meg a fiúkban, akik jók, az apák vétkeit. Micsoda ellentét ez a tízparancsolathoz képest! (V. ö. B. Makkoth 24/*a*). De ki kellett mondani, Izraél léte függött ettől. Ezékiel halhatatlan érdeme, hogy meg volt hozzá a bátorsága. Győzött is, mert azóta alapelve a zsidó etikának: mindenki csak a saját bűnéért felelős.

Kézen fekvő, hogy a megtorlás gondolatának átalakulása maga után vonta a bűnbocsánat rendkívüli elmélyülését. Ha az ember egymaga ura bűneinek, ha csak ő egyedül felelős tetteiért, akkor nincs bűn, amelyért ne lehetne őszinte megbánással megvezekelni. Már Jeremiás, sőt már Hósea is (10$_{12}$) mondotta, hogy nincs bűn, melyet isten meg ne bocsátana (Jer. 3$_{22}$, 13$_{15}$*ff*, 18$_{7}$*f*, 26$_{3}$, $_{13}$*ff*), de Ezékiel különös alapossággal foglalkozott ezzel a kérdéssel. Szinte azt lehetne mondani, hogy kimerítő értekezést ír erről a témáról. «De a gonosz, midőn elfordul mind a vétkeitől, amelyeket elkövetett és megőrzi mind a törvényeimet és mível jogot és igazságot, élni fog,

nem hal meg... Vajjon kívánva kívánom-e a gonosznak halálát, úgymond az Úr, az örökkévaló, nemde azt, hogy megtérjen útjairól és éljen... És Izraél háza azt mondja, nem megfelelő az Úrnak útja... Vajjon az én útjaim nem megfelelők-e; Izraél háza, hiszen a ti útjaitok nem megfelelők! Azért kit-kit útjai szerint foglak megítélni benneteket, Izraél háza, úgymond az Úr, az örökkévaló!» A próféta gondolatvilágának ily irányú megváltozása magyarázza azt a különös jelenséget, hogy a 48 fejezetben egyetlen egyszer sem említi az *istentől való félelmet*, pedig az ó-korban ez az érzés hatalmas erőben élt mindenki szivében: az istentől való félelem nem illett a bűnbánat követelményeihez.[1]

Úgy látszik azonban, hogy ezek az érvek a próféta kortársait újszerűségük miatt nem igen győzték meg. Ennélfogva abbeli meggyőződésének, hogy isten feltétlenül megbocsát, támasztékot igyekszik szerezni. És Ezékiel egy olyan gondolatára térek, melyet a zsidó ezzel vallástörténelem fejlődése szempontjából a legtermékenyebbnek kell mondanunk. Az ember tehetetlensége bűnös voltával szemben, az örökös visszaesések, már Izraél első íróprófétájánál *Ámósznál* is megteremtették azt a gondolatot, hogy a bűnbocsánat tulajdonképen isten kegyességének nyilvánulása, amelyet ez ember meg sem érdemel (5$_{15}$). *Hóseanak* is ez a felfogása (14$_{5}$). *Ezsajás* is osztozik ebben a nézetben (33$_{24}$, 38$_{17}$) és, amint máskép el sem kép-

[1] 30$_{13}$ a יראה szó nyilván hiba, de nem is jelent istentől való félelmet.

zelhető, *Jeremiás* is (3$_{22}$, 18$_{23}$, 32$_{33}$, 37*ff*, 33$_{8}$). *Ezékiel* természetesen csatlakozik ebben elődeihez, a bocsánatot ő is az isteni kegyelem megnyilvánulásának tartja (16$_{63}$, 36$_{25}$, $_{29}$, $_{32}$, 39$_{28}$).

De hogyan oldja meg e kegyelmet? Talán isten *lényével*, mely szeretet és elnézés? Ezt mondják *Hósea* és *Jeremiás*. Ezékiel, aki inkább az észnek, mint szívnek volt az embere, nem is beszél ilyesmiről, részére az אהבה és חסד szavak egészen ismeretlenek, és רחמים szót könyvében egyetlenegyszer lehet csak felhajszolni (39$_{25}$). Ezékiel megbocsáttat istennel, nem mintha a megbocsátás hozzátartoznék isten mivoltához, hanem, úgy lehetne mondani, isten *becsületérzésből* bocsát meg. Isten megbocsát a maga kedvéért, a maga dicsőségére, a maga nevéért, a maga híre miatt, hogy a népek ne gúnyolódjanak felette, hanem hogy belássák, hogy Izraél istene nagy és hatalmas, hogy nagy nevét a nemzetek meg ne szentségtelenítsék, hanem hogy megdicsőüljön Izraél által a többi nép szemeláttára. Ezért Istennek kell Izraél bűneit megbocsátani, ha az bűnbánólag magábaszáll, *ezért* törlé ki népe vétkeit, visszavezeti földjére, istene lesz neki, amiként Izraél is népe lesz néki. «Azért mondd meg Izraél házának: Így szól az Úr, az örökkévaló, nem a ti kedvetekért cselekszem, Izraél háza, hanem szent nevemért, melyet megszentségtelenítettetek a nemzetek közt, a hová eljöttetek. És megszentelem a nemzetek közt megszentségtelenített nagy nevemet, amelyet ti megszentségtelenítettetek közepettük, megtudják a nemzetek, hogy én vagyok az örökkévaló, úgymond az

Úr, az örökkévaló, midőn szentnek bizonyulok, az ő szemeik láttára... És adok nektek új szívet és új szellemet adok belétek,... hogy törvényeim szerint járjatok és rendeleteimet megőrizzétek és megcselekedjétek. És majd laktok az országban, melyet őseiteknek adtam és lesztek nekem népül, én pedig leszek néktek istenül». (36$_{22}$ stb. és 20$_{9}$ stb.) *Chillul hasem* és *Kiddus hasem*! Ezékiel, Izraélnek első prófétája az idegenben, megteremtője ennek a gondolatnak, mely mind a mai napig eleven maradt. Nem mintha Ezékiel előtt nem létezett volna, megtalálható egyszer Ámósznál (2$_{7}$) és Czefanjánál (3$_{4}$), Jerémiásnál kétszer (16$_{18}$, 34$_{16}$). De míg azelőtt csak mellékesen érintették, Ezékiel folyvást emlegeti és csak ő általa lesz a nép közkincsévé.

Különben a próféta ezen fejtegetései jó adag polemiát is tartalmaznak, sőt talán már propagatórikus ízük is van. A száműzetés korának irodalmát csak töredékekből ismerjük. De hogy a babyloniak gyakran gúnyolhatták Izraél istenét és megakarták ingatni Izraél hitét isten hatalmában, ez kiviláglik Ezékiel beszédeiből. És kihangzik a próféta szavaiból az is, hogy a gúny és csúfolódás gyakran visszhangra talált. Élét kellett tehát venni az ilyen törekvéseknek, és megkellett győzni Izraélt nemcsak az isteni gondviselésről, hanem isten hatalmának csorbíttatlanságáról is. Azért ismétli szüntelenül Ezékiel: «hogy megtudjátok», «hogy tudják a népek». A tudat istenről és az ő mindenhatóságáról, a דעת ה' fogalma, melyet Hósea teremtett meg és melyet Ézsajás és Jeremiás használtak és elmélyítettek,

rendkívüli jelentőséget nyer Ezékielnél; alig van fejezet, melyben ki ne emelné, ne hangsúlyozná, hogy hadd tudják meg Izraél és a népek, ki az isten.

De hogy népét teljesen megszabadítsa a kételytől, hogy biztos hitükké legyen, hogy isten visszavezetheti őket hazájukba, ezért egy olyan gondolatot kap fel, mely, legalább látszólag, ezideig idegen volt Izraélnek. «Volt rajtam az örökkévaló keze, kivitt engem az örökkévaló szelleme által és letett a síkság közepén, az pedig telve volt csontokkal... És szólt hozzám: Ember fia, fel fognak-e éledni ezek a csontok? Mondtam: Uram, örökkévaló, te tudod. És szólt hozzám: Prófétálj ezekről a csontokról és szólj hozzájuk: száraz csontok ti... ime én hozok belétek szellemet, hogy föléledjetek; és adok rátok inakat és hozok rátok húst és vonok reátok bőrt és adok belétek szellemet, hogy föléledjetek; és megtudjátok, hogy én vagyok az örökkévaló... És prófétáltam, amint megparancsoltatott nekem, és jött beléjök a szellem, föléledtek és lábaikra állottak, felette nagy sereg. Erre szólt hozzám: ember fia, ezek a csontok, Izraél egész háza azok. Ime azt mondják: elszáradtak csontjaink és elveszett reménységünk, elvagyunk vágva. Azért prófétálj és szólj hozzájuk: Igy szól az Úr, az örökkévaló: ime én megnyitom sírjaitokat és fölhozlak benneteket sírjaitokból, népem, és beviszlek benneteket Izraél földjére... és megtudjátok, hogy én vagyok az örökkévaló, beszéltem és megcselekszem... (37$_{1-14}$). Ez a megkapó hasonlat föltételezi a személyes feltámadásban való hitet és pedig már a népnél is, mert ismeretlen ele-

meket nem használhat fel hasonlatához. Ezékiel ezt akarja mondani: egy isten, mely csontokba életet lehelhet, az arra is képes lesz, hogy Izraélt visszavezérelje hazájába. — Meg volt már Palesztinában is Izraélnek a hite a testi feltámadásban? Mi győzte meg őket a halál utáni létről? Ez a legsötétebb fejezete a zsidó vallástörténetnek. Biztosra vehető, hogy Babylonnak nagy szerepe volt ebben.[1] Vajjon túlmegyek-e a megengedett határon, ha azt állítom, *hogy az idegen föld kényszerítette rá Ezékielt, hogy az egész zsidó vallási problémát új alapra fektesse.*

De az idegen befolyás Ezékielre még egy másik irányban is döntő volt. Elismert tény, hogy az istenség tisztelete kultusz által — ezt a szót mai népszerű értelmében használom — minden népnél régibb keletű, mint a tisztelet erkölcsösség által, és hogy a tömeg mindenkor és mindenütt a kultuszt tekintette az igazi istentiszteletnek, mert az a szemmelláthető. Ezért a zsidó prófétáknak mindég az volt a törekvésük, hogy a vallásban az etikát a kultusz fölé helyezzék. Nem mintha a kultuszt ki akarták volna írtani, csak alá akarták rendelni a tekintélyét a nép vallási öntudatában az etikának.

Palesztinában ez talán sikerült volna. De a számkivetés glóriába font mindent, ami a szentföldre vonatkozott, mindenekelőtt Jeruzsálemet templomával és oltárával és a jámborok vágyódása az idegen földön nemcsak arra irányult, hogy istent erkölcseikkel

[1] A talmud is Ezékielt tartja a feltámadási tan prófétájának. B. Sanhedrin 92. b. L. még Lev. r. XIV9, XXVII4.

szolgálják, hanem hogy áldozattal is. Ehhez járult még a babyloniak erősen kifejlett kultusza, amely a zsidókat az ő saját ősi kultuszuk szeretetében még jobban megerősítette. Így ismét felszállt a kultusz értéke és ha nem is múlta felül az erkölcsösségét, de egy fokon állott vele. Ennek az új fordulatnak először Ezékiel adott kifejezést, akinek, mint papprófétának a templom és az oltár sohasem volt közömbös. Nem csupán azzal, hogy pontosan, apróra leírt egy új, ideális templomot, de különben sincs már nála semmi nyoma a kultusz lenézésének, mely Jerémiásnál még annyira előtérben állott. Sőt ellenkezőleg. Számára a kultusz Izraél eljövendő fényére és hírére nézve épp oly fontos, mint a felebaráti szeretet (22$_8$, 23$_{38}$, 20$_{12}$), és amikor נכרי -nak az idegeneknek eltiltja az áldozást a jövő jeruzsálemi templomában, akkor ezt nemcsak etikailag, de szertartásilag is megokolja (ערלי לב וערלי בשר 44$_7$ stb.). Hogy micsoda jelentősége van ennek az idegen ország által, ha nem is létrehozott, de megszilárdított állásfoglalásnak, azt nem szükséges részletezni; még ma is érezzük a hatását. Hadd jelentsem ki még egyszer: Ezékiel nem értékeli többre a kultuszt az etikánál, csak egyenrangúaknak tartja őket. Felesleges mondanom, hogy a felebaráti szeretetet népe vallási érzése számára mindamellett nélkülözhetetlennek tartotta. Jerémiáshoz hasonlóan, a külföldi szegényt, aki Izraélben állandóan letelepszik, egyenlő elbánásban részesíti Izraél özvegyeivel és árváival (22$_7$, $_{29}$) és a jog és igazság az ő szemében is alapja Izraél visszatérésének és fennállásának (18, 22, 45$_8$

stb., stb.). Még Szodoma pusztulását is a jótékonyság hijjával magyarázta: (16$_{49}$): De a jámborok abbeli óhajtásának, hogy a templom újra felépíttessék, is eleget kellett tennie. És amily rendkívüli merészséggel új vallási fogalmakat állított a régiek helyébe, époly merészen túltette magát a korábbi próféták etikai előítéletein, visszaadta a kultuszának régi jelentőségét, mihelyt nélkülözhetetlenségéről meg volt győződve.

Természetesen amikor módja nyilott a régi prófétai ideálok ápolására, amikor tovább építhetett rájuk, akkor megtette szeretettel és hűséggel. Különösen *Jeremiás* volt rá nagy hatással, akit bizonyára személyesen is ismert, beszédeit kétségtelenül hallotta és olvasta, bár éppen ellenkező pólusokat képviselnek. Jeremiás az érzések embere, Ezékiel észember; Jerémiás lirikus természet, drámai zilálságú, Ezékiel epikus és fantaszta; Jeremiásnál minden közvetlenül az érzések mélyéből fakad, Ezékiel érzéseit mindig előbb az értelmén szűri át; Jerémiás szenvedélyes kitöréseit majdnem mind elmondta a nép előtt, Ezékiel csak író. És Jerémiás eszméi mégis az övé is. A mikép Jerémiás Hóseát folytatva, a menyasszony és vőlegény képében leírja isten és Izraél viszonyát (2$_{2}$, 3$_{5}$ stb., 9$_{1}$, 31$_{3}$); éppen úgy látja Ezékiel is Izraél összeségében isten feleségét (16. f.). A mikép Izraél Jerémiás szemében isten gyermeke, a nyáj, melyet isten őriz, (3$_{5}$, $_{19}$, 4$_{22}$, 31$_{8}$, $_{19}$; 10$_{21}$, 13$_{17}$, 23$_{1}$, stb. 31$_{9}$) úgy ápolja isten Ezékielnél is — az igaz, hogy csak egyszer — *anyailag* Izraélt (39$_{25}$) és a pásztora neki és kövér mezőkre fogja vezetni őt (34). Jerémiás,

valószinűleg Hóseára támaszkodva, Izraél és isten szövetséges viszonyát belevitte a teológiába (11, 23_9) és a mi prófétánk szintén ragaszkodik ehhez a gondolathoz, és szintén új szövetségről álmodik. ($16_{8, 59}$ stb., 17_{19} stb., $20_{5, 37}$, 34_{25}, 36_{26}, Jerémiás 31_{30}). És az egészen természetes, hogy ő is Judea bálványimádásában, idegen istenek imádásában kereste az ország pusztulásának igazi okát, hiszen ő tanuja volt a Jeruzsalembeliek asztralkultuszának, és ezt olyan éles szavakkal itélte el, hogy szinte visszaadhatatlan (16, 18, 20, 23, 36_{17} stb.) Neki is isten Izraél szentje, ($28_{22, 25}$) aki szent a hatalomban és nagyságban ($38_{16, 23}$, $39_{7, 28}$, 2*f.*) akinek szent az ő népe, és szent is marad (37_{28} stb.) Ézsajás gondolatát isten szentségéről, az összes utána következő próféták gondosan megőrizték, ha nem is Ezsajási tisztaságában és magasztosságában.

Ezékiel kegyeletes érzéssel felhasználta elődei próféta ideáit, de tulajdonképpeni nagysága és hervadhatatlan érdeme abban rejlik, hogy intuitiv lélekkel megérezte, mire van korának szüksége és azt nyújtotta nekik. Az istenfogalom átszellemesítésével, a megtorlás tanával, a bűnbánat és megbocsájtás fogalmaival, a Kiddus- és Chillul-hasem eszméjével, a kultusznak a vallásos élet számára való újraértékelésével olyan utakat mutatott népének, melyeket az még ma is jár. Ezékiel nem volt a legnagyobb próféta. Ézsajás és Jerémiás, valamint Ezékiel utódja, a nagy ismeretlen is jóval felette állanak a szónoklás iskolázottságában, a beszéd hevében és szinességében, lelkesedésben és idealismusban, fan-

táziában és megindultságban, de egyikük hatása sem volt olyan tartós. Ezékiel a prófétai megteremtője és teológiai szervezője a száműzetés utáni zsidóságnak, és mély megértése rejlik e férfiúnak abban a késői mondában, amely azt mondja: «Aki Ezékiellel álmodik, bölcseséget remélhet». (B. Ber. 57a.)

Csodálatos játéka a sorsnak, hogy Ezékiel, aki megint tiszteletthez juttatta a kultuszt, éppen a kultusz révén majdnem megfosztatott halhatatlanságától. A prófétai könyvek kanonizációja alkalmával, a Krisztus utáni első században, néhány bölcs tiltakozott Ezékielnek a kánonba való felvétele ellen, részben az isten szekerének leírása miatt, (B. Chagija 13*a*), de főképpen azért, mert egynéhány kultuszra vonatkozó kijelentésével ellentétben állott a pentateuch parancsaival, különösen azon kijelentésével, mely teret adott annak a véleménynek, mintha ő csak a papoknak tiltotta volna meg a széttépett és elhullott állatok evését (44$_{31}$, 4$_{14}$). És csak nagy nehezen sikerült Chananja ben Chiszkija rabbinak Ezékiel változatlan kanonizációját keresztülvinni. (B Men. 45*a*; Sabb. 12*b*; Graetz: Geschichte des Judenthums III. 26-ik jegyzet.) Így bukott el majdnem a kultuszkérdésben a kultusz prófétai megalapítója.

Hálásabb volt Ezékiel iránt népének vallásos géniusza. Nemcsak hogy egy csomó mondása szálló igévé vált Izraél vallásos és erkölcsös nevelésében (36$_{25}$ *f.*), hanem a legnagyobb elismerésével akkor adózott neki a zsidóság, mikor egy mondását felvette mindennapi imájába. Amint a község Ézsajás

szavait választotta isten mindennapos megszentelésére (Kedusa) úgy hangzik fel minden ajakról ugyanabban a dalban, Ezékiel szava: «*Áldva legyen az Örökkévaló dicsősége az ő helyéről.*» (3$_{12}$.) Sőt, még nagyobbra nőtt a tisztelete a zsidó vallási eszmék reformátorának. A mi legmagasztosabb ünnepünkön, az engesztelő napon, az istentisztelet végén lévő tefillában, Ezékiel bűnbánati eszméje középpontja a legnagyszerűbb imának, amit Izraél vallásos költészete létrehozott. «Te, ó istenem, te kitűntetted a halandó embert a teremtéstől fogva, és elrendelted, hogy előtted álljon. És mégis, ki merné tőled kérdezni, mit cselekszel, és ha a halandó ember még oly igazságos is, mit cselekszik éretted? És ezért adtad nekünk szeretetben ezt az engesztelő napot, teljes megbocsátására minden bűneinknek, hogy abban hagyjuk kezeink keménységét, visszatérjünk hozzád, teljesítsük törvényeidet tiszta szívvel. És most könyörülj rajtunk a te nagy könyörületességeddel, hiszen te nem akarod a világ pusztulását . . . te vagy a megbocsátás istene, kegyes vagy és könyörületes, hosszantűrő és gazdag szeretetben és hűségben, csak jót gyakorolsz, a bűnösök megbánását akarod, nem a halálukat, ahogy a próféta mondja: «Ahogy élek, úgy mond az Úr, az örökkévaló, nem kívánom a gonosznak halálát, hanem azt, hogy a gonosz megtérjen útjától és éljen. Térjetek, térjetek meg rossz útjaitoktól, miért halnátok meg, Izraél háza?» (Ez. 33$_{10}$ stb.) Jeremiás szelleme kezet szorít ebben a gyönyörű szép imában Ezékielnek, tanitványának, szellemével; Jeremiás ideája istenről, kinek *lénye*

könyörületesség és megbocsátás, Ezékiel szavait öltötte magára, hogy ketten egyesülve felegyenesítsék elnézéssel, irgalommal az emberi szívet, nemzedékről nemzedékre.

Karlsbad. *Dr. Ziegler Ignác.*

BYRON HÉBER MELÓDIÁI.

I.

A reformáció első hírvivői, Wicliff, a lollardok Angliában jelentkeztek, oly korban, amidőn a kontinensen még szabadon, ellenségtől nem tartva, benső kétségtől nem gyötörve, világi hatalmának mámorában, a megfizetett művészi lángelméktől fölcifrázva tombolt a pápaság. Lefordították a bibliát, a leghatalmasabb fegyvert a pápistaság ellen való küzdelemben, az éles kardot, melyet később Luther Márton oly végzetes erővel forgatott. De az angol reformáció e kezdetleges jelentkezését visszaverte a papság, a lordok háza és a király maga, vérbe fojtva nemcsak a mozgalom szítóit, hanem még gyanúsnak tetsző híveit is. A brit szigeten is, mint a görögök dögvész sujtotta táborában Trója előtt

. . . Szüntelenül lobogának a máglyák.

Az *old merry England*, az öreg vidám Anglia küzdött jogáért: a mulatozók, a vagyonosak, a hatalomban dúsak, akik lelkiismereti aggodalom nélkül szerették élvezni az életet, bővérűek és italosak vol-

tak, kedvelték a kockát és a legkezdetlegesebb zenét, a játékot és álarcos mulatságot, a pásztori idilleket és a színházat. A boldogok e táborában a legfőbb szerep és az első szó a papoké. Froude a *History of England*-ban csodálatos dolgokat beszélt e rend gyalázatosságairól és hatalmaskodásáról. A törvény, mely kezükre játszotta a birói tisztet, nemcsak a minősített bűntettekről, hanem a vallásos és erkölcsös viselkedésről is, kiszolgáltatta nekik Anglia népét; s nagyon érthető, hogy hatalmukat első sorban mindig a gyengékkel, a védtelenekkel éreztették. Shakespeare, akinek felekezeti hozzátartozandóságáról könyvtárakat vitáztak össze, utálta ezt a gőgös és korlátolt fajt és bélyeget égető igékkel tett tanúbizonyságot érzelmeiről Hamlet negyedik fölvonásában, Ofélia temetésének jelenetében. A pap megtagadja a Requiem-et a boldogtalan leánytól és Laertes szemébe mondja ott, a szertartás alatt, a szent helyen:

De tudd meg, durva pap,
Szolgáló angyal lesz hugom, midőn te
Ott lenn üvöltesz.

Az elnyomottak, a néma tűrésre kárhoztatottak várva-várták a szabadulást a szörnyű zsarnokság alól. Végre VIII. Henrik személyes meghasonlása a Szentszékkel utat tárt a reformációnak Angliában is. A fölülről támadó forradalom e sajátszerű világtörténeti jelensége száz év alatt aztán megérlelte gyümölcseit: a király kezdette reformáció meghódította a népet és amint megszüntette a világi tekintélyekben, előbb az egyház látható fejeiben, aztán a

királyokban való hitet és visszaültette trónjára az Istent magát: fölkelt a királyok ellen és a legkisebb, legkönnyelműbb, legálnokabb, leghitszegőbb uralkodónak feját elválasztotta törzsétől 1649-ben.

A protestántizmus angol faja azonban más tekintetben is gyökeres változást idézett föl: az alvó lelkiismeretet fölébresztette, az északi komorságot, misztikus hajlandóságot megtisztította a rátapadt délies vidámságtól, elűzte a fényt, elnémította a zenét, rátette durva kezét a szinész beszédes ajakára és a képzeletet nem játékkal és álarcos mulatsággal, hanem rettentő viziókkal, az Isten testi megjelenésének látomásával, tűrhetetlen erejű hangjának hallucinációival izgatta. A puritánok Angliája új ország, mintegy előcsarnoka a másvilágnak, ahol folytonos imádkozás, töredelmes bűnvallomás reszket a levegőben, itt-ott egy-egy zugban magános rajongó térdel, tűzben égő szemmel, göresösen egybekulcsolt kézzel, véresre horzsolva testét a hosszas térdelésben.

És ennek a hitnek, amelynek hevéhez mérten az első keresztények önfeláldozása, vértanúsága, minden gyötrelme lanyha közömbösségnek tetszik, ennek az angol vallásos hitnek a neve kereszténység, de könyve — az ó-szövetség. Hallgassuk meg, hogyan rajzolja Taine *Az angol irodalom történetében* az ó-szövetség átalakító hatását az angol népre (II. k. 304—7. ll.).

Az angol nyelv egy része és az angol erkölcsök fele innen származik.

Ez az ország még ma is bibliai, e nagy könyvek azok, amelyek Shakespeare hazáját átalakították. Hogy

megértsük e nagy változást, képzeljük magunk elé a a yeomoneket, a boltosokat, kik esténkint kitárják asztalukon a bibliát és födetlen fővel, tisztelettel hallgatják vagy olvassák valamelyik fejezetét. Gondoljuk meg, hogy nincsenek más könyveik, hogy szellemük teljesen érintetlen, melyben minden benyomás barázdát hagy hátra, hogy a gépies élet egyhangúsága egészen kiszolgáltatja őket ez új érzelmeknek, hogy e könyvet nem szórakozás kedvéért nyitják fel, hanem hogy élet- vagy halálitéletüket keressék benne; végre, hogy fajuk sötét vagy szenvedélyes képzelete a szemük előtt elvonulandó nagyszerűségek és borzalmak színvonalára emeli őket. Tyndal a fordító ilyen érzések között végezte munkáját, elitélve, üldöztetve, rejtőzve, míg lelke el volt telve közeli halála gondolatával és a nagy isten eszméjével, kiért végre a máglyára lépett. És a nézők, kik látták Macbeth furdalásait és Shakespeare vérengző jeleneteit, képesek megérteni Dávid kétségbeesését s a bírák és királyok tömeges mészárlásait is. A kurta héber versmérték megkapta az embereket nyers ereje és zordsága által. Nincs arra szükségük, mint a franciáknak, hogy kifejlesszék az eszméket, szép, világos nyelven megmagyarázzák, mérsékeljék és összekössék. A komoly, átható szó első csapásra megrázza őket, megértik képzelmökkel és szívükkel, nem rabszolgái, mint mi a logika szabályosságának, s a régi merev és büszke, rettentő szöveg nyelvükön megtartja vadságát és méltóságát. Benső zordonságuknál és központosító erejüknél fogva képesebbek, mint bármely európai nemzet, fölelevenïteni az egyedüli és mindenható isten

szemitikus fogalmát; e különös fogalmat, amelyet ma minden kritikai eljárás mellett is alig vagyunk képesek magunk elé állítani. A héberek, a hatalmas szellemek, kik a Pentateuchot szerkesztették, a próféták és a zsoltárok írói előtt az élet, amint mi azt felfogjuk, nem lakik a lényekben, növényekben, állatokban, égboltozatban, hanem egészen azon egy lényben összpontosul, kinek többi munkáját és játékszerét képezi. A föld zsámolya e nagy istennek, az ég ruházata. Úgy van a világban teremtményei között, mint egy keleti király sátorában fegyverei és szőnyegei között. Ha e sátorba lépünk, minden eltünik az Úr eszméje előtt, mely a többit mind magába nyeli. Csak őt látjuk, semminek sincs saját és független lénye. A fegyverek csak az ő kezének, csak az ő lábainak készülnek, nem is tudjuk máskép képzelni, mint számára összehajtva és általa tapodva. Az uralkodó dörgő hangja, félelmes arca szüntelen megjelenik az eszközök mögött. Hasonlóképen a héber szemében a természet és az ember önmagában semmi. Isten szolgálatára van mindez, más létoka vagy használata nincs, minden más elenyészik az egyetlen és roppant lény mellett, ki hegy gyanánt emelkedve az emberi gondolat előtt, egymagában elfoglalja és elfödi az egész láthatárt. Hasztalanul kísértjük meg mi, az árja fajok ivadékai, elképzelni e mindent elnyelő Istent.

Valami szépséget, némi érdeket, egy kis szabad életet mindig engedünk a természetnek, a teremtőt csak félig-meddig nagy nehezen, okoskodás útján tudjuk elérni, mint Voltaire és Kant, szívesebben

képzeljük úgy, mint építőmestert. Természetszerűleg hiszünk a természeti törvényekben; tudjuk, hogy a világrend meg van állapítva, nem tiporjuk el a dolgokat és viszonyaikat egy önkényes felsőség súlyával, nem képzelhetjük el magunknak Jób magasztos érzelmét, ki a világot remegni és elsülyedni látja a villámsujtó kéz érintésére. Nem vagyunk képesek elbírni a zsoltárok heves megindulását s ismételni rendkívüli hangjukat, hol a megsemmisült lények némaságában semmi más nincs, mint az emberi szív és az örök Úr párbeszéde.

De az angoloknál e megzavart lelkiismeret aggodalma és a látható természet feledése részben fölélesztette azt. Hiányzik ugyan az arab hatalmas és átható ujjongása, mely harsona gyanánt tör ki a kelő nap és a kopár sivatag láttára. Hiányzanak a benső megrázkódások, a verőfényes, nagyszerű táj rövid látványai, szóval szemitikus színezése. De a komolyság és egyszerűség megmarad és a modern lelkiismeretbe átköltöztetett héber isten nem kevésbbé korlátlan uralkodó e szűk lakásban, mint volt hajdan a sivatagban és a hegyek között. Képe kisebb lett, de tekintélye egészen megmaradt. Kevésbbé költői, de erkölcsösebb. Bámulva és remegve olvassák műveinek történetét, parancsainak lajstromát, bosszúállásait, igéretét s fenyegetéseit és eltelnek velük. Nem volt soha nép, mely ennyire magába szítt volna egy idegen könyvet és így átvitte volna erkölcseibe és iratataiba, képzeletébe és nyelvébe. Most már megtalálták királyukat és követni akarják. Semmi világi vagy egyházi szó sem küzd meg az ő igéjével. Alája rendelték visele-

tüket, oda fogják adni érte testüket és életüket és ha kell, meg fog jönni a nap, midőn megdöntik az államot is, hogy hívek maradhassanak istenükhöz.

II.

Századok teltek el és Angliában az ó-szövetség nem vesztette el mindenható uralmát. Pecsétje rajta volt — és jóformán ma is rajta van, a szkeptikus huszadik században — a nép hitén, gondolkodásán és nyelvbeli kifejezésén, a társadalmi együttélés formáin, a költők és festők stíljén, a politikusok izgatásain és kompromisszumain. Anglia belső története is tele van a véres és vértelen lázadások, forradalmak, szabadságharcok hosszú sorával; de ez a lázadás sohasem illette a Szentírást. Ennek szelíd és mélységes áhítata előtt ma is önként meghódol a legelőkelőbb államférfiú, aki vasárnap délelőtt és este együtt énekli az utczáról bevetődött koldussal a Westminster-templomban vagy a St.-Martin's Churchben Dávid zsoltárait.

Mindenek között a leglázadóbb szellem, saját korának Kainja, Mefisztója és mégis egyben hőse és bálványa Lord Byron, a legfenségesebb, legmerészebb, legragyogóbb és legkicsapongóbb a múlt század minden költői közül. Byron élete a békekötés és fegyverszünet nélkül való hadviselés megszakítatlan históriája: hadat izent családjának, elsőül anyjának, hitvesének, társadalmi osztályának, egész hazájának. Hagyomány, törvény, szokás, köztisztelet, a közvélemény egyezése bizonyos dolgokban elszánt és makacs

ellenmondásra birták. Költészete végiggázol mindenen, amit környezete és kora szentnek tartott.

Könnyen el lehetne képzelni, hogy e kétkedő lélek, az örök tagadás e szelleme elfordul a bibliától is, pusztán azért, mivel látja, hogy nemzete évszázadok óta rendületlen hűséggel csügg rajta. De éppen ellenkezőleg van: Byron szenvedélyes és költői lelke rajongó indulatosságával szereti a szent könyvet és életrajzának tanúsága szerint már gyermekkorában megvolt benne ez a szeretet: I am a great reader and admirer of those books (the Bible) and had read them through before I was eight years old. That is to say the Old Testament, for the New struck me as a task, but the other as a pleasure. (Buzgó olvasója és bámulója vagyok a bibliának, nyolc éves korom előtt már ismételten átolvastam; tudniillik az ó-szövetséget, mert az új-szövetség rám nézve munka volt, de a másik gyönyörűség.)

E mély és e lélek fenekéig leható vonzalomnak nyomát megtaláljuk Byron egész roppant gazdagságú költészetében. De legszembeötlőbben mégis abban a ciklusban, amely a *Hebrew Melodies* nevén ismeretes. (Ez a sorozat Byron műveinek klasszikus kiadásában a harmadik kötetben jelent meg. The Works of Lord Byron, a new revised and enlarged Edition with Illustrations Poetry Vol. III. 375—406. Edited by Ernest Hartley Coleridge M. A., Hm. F. R. S. L. London, Murray 1900).

A kapcsolat a Héber melódiák és a zsidóság között nemcsak elvont, szellemi és örökletes, hanem egészen egyéni és konkrét is. Byron ezt a huszonnégy verset

Kinnaird kérésére oly célból írta, hogy Isaac *Nathan*, fiatal zeneszerző megzenésítse és pedig a hagyományos zsidó dallamok alapján. A gyűjtemény 1815-ben jelent meg először, címlapján Braham és Nathan zeneszerzőkkel, *the poetry written expressly for the work by the Right Honourable Lord Byron*. A szöveget tehát a zenemű számára írta Byron.

1814 szeptember havában váltott jegyet a költő Miss Millbanke-kel. Új korszak kezdetét sejtette ifjúsága viharai után. A házi perpatvar, a nyomorúság, a szilaj anya és a még szilajabb fiú naponkint való izgatott civakodása ekkor már mélyen fölszántotta a fiatal főúr lelkét. Esdekelve vágyott a hófehér béke, a csöndesen boldogító szerelem, a kölcsönös megbecsülés melege után. És a gyönyörű Miss Millbankeben egyesülve találta a szív, a szépség, az elme minden javait. Talán kissé hideg és tartózkodó volt a gyermek, de Byron ebből saját boldogságát jósolta: az ő saját forró és forrongó természetének szüksége volt erre a szűzi hidegségre, hogy kettejük temperamentuma egyensúlyt tartson. Azt még nem sejtette a boldogtalanságra teremtett költő, hogy ez az imádott asszony fogja legmélyebben szívébe döfni a mérgezett tőrt.

A mátkaság mámoros hónapjaiban szerzette Byron a Héber melódiákat. Ifjú szerelme tisztaságának kívánt áldozni a bibliai tárgyú költeményekkel, amelyek első termékei megérett és tisztességtudó Múzsájának. Nincs a huszonnégy dal közül egy sem, amelyben kétkedése, önmagát sebző gúnyja, cinizmusa megszólalna. A fenség hangján zengenek e dalok mind, ünnepies,

lassú, kissé vontatott, keleties zenére. Még az a három költemény is, amelynek a zsidósághoz semmi köze sincs, az ódák és zsoltárok magasztos nagyságával emelkedik föl lírájának korábbi és későbbi termékei között.

Huszonegy dala azonban tisztán és keresetlenül az ó-szövetség talajából fakadt és oly megrendítő, gyásszal, oly sötét elborulással merül le a zsidó nemzeti érzés rejtelmes világába, mint soha keresztény költő kívüle. Még a zsidóknak is csak ihletett pillanatokban sikerült hasonló erővel kifejezniök azt az érzelmet, amely végre mégis velük született és évezredes üldözés viharaiban beléjök edződött. Valóban alig van magyarázatunk e páratlan jelenség megértetésére. Egy fiatal, boldog, kényeztetett, gőgös, elbizakodott főúr, akinek feudális dölyfe harsányan kiált ki Manfred monológjaiból, huszonhét éves korában hónapokon át egészen átengedte magát egy üldözött, megvetett, hontalan nép hagyományai varázsának.

Megzengette a hárfát, mely egykoron a fejedelmi lantos kezében oly isteni hangokat hallatott. Elborulva nézte Juda földjén a vadgazellát, melynek vidám szökdelése fájó gondolatokat ébresztett benne:

A vad gazella szabadon
Szökelhet, Juda, halmadon,
Élő forrásból ihatik,
Amely a szent földön folyik,
Fényes szeme és légi lépte
Már tündökölhet égi fénybe':

Látott már Juda szebb szemet,
És légiesebb lépteket,
Gyönyörtől megfosztott terét
Már járta ékesb nemzedék.
Libánon cédrusi még állnak:
De hol szép lányai Judának?

Az árnyas pálma boldogabb,
Mint Izrael bus nemzete,
Mert gyökeret ver s ott marad
Páratlan bája is vele.
Szülőhelyét ő el nem hagyja,
Hisz meg sem élne más talajba'.

Mi — bolygunk fáradtan tova,
Hogy idegen föld fedjen el,
S hol nyugszik őseink pora,
A miénk nem pihenhet el.
Egy kő nem ép már templomunkban,
És Salamon trónján a guny van.

Ő is ült Babilon vizénél zokogva és gyászolt ama napon, melyen Titus romba döntötte Jeruzsálemet és ujjongott Belsacárnak, a szentségtiprónak bukásán és a Jordán partján, a Szináj lejtőjén fájdalommal látta Bál imádóit. S miként a bölcs király, ő is belátta, hogy minden hívságos e földön. És Jóbbal együtt gyötörte őt is kínos kétség: vajjon az ember több-e, nagyobb-e, tisztább-e Istenénél?

Csodálatos az a *megérzés*, amely a költőt egy idegen világban oly otthonossá tudta tenni. De ami néki idegen világ volt, az a mi világunk. Felekeze-

tünk literatusai eleitől fogva őszinte hála és elragadtatás hangján szólottak a nagy angolról, aki költészetének legharmónikusabb korszakából egy fél évet, és legnemesebb, leggyengédebb, legihletettebb alkotásai közül huszonnégyet nekünk szentelt.

Nem ezek Byron legjellemzőbb alkotásai. Az áhítatba, hófehér imádatba, tiszta rajongásba való elmerülés csak epizód volt a Sátán adeptusának hánytvetett életében. És aki Byront meg akarja ismerni, az Manfréd miszticizmusát, Kain rettentő lázadását, Don Juan vídám kalandjait és Haidée forró érzékiségét, a Korzárt vagy az Abydosi arát fogja elolvasni. De annál megkapóbb az ellentét erejénél fogva ez a huszonnégy vers, melynek ihlete a költőt elragadta egy messze-messze fekvő mesés szigetre: a zsidóság közé. Az idegen világ szülötte otthonos volt legott az elnyomottak, a szenvedők, a megalázottak, a Sion felé sóvárgók között. A merre a szétszórtak élnek, mindenütt a megértő szeretet visszhangját keltették fenséges melódiái.

Az eredeti angol húsz óv óta héberre fordítva (ford. dr. S. Mandelkern, Leipzig, 1890) eljutott oly kezekbe is, amelyek legilletékesebbek e szent dalok forgatására. Nincs művelt nyelv, amelyen meg ne csendültek volna e halhatatlan dalok. A magyar költészetnek avatott lantosai tolmácsolták közönségükkel e melódiákat. De az egész gyűjtemény egységesen, egy ihletésből fakadtan még mindeddig nem volt meg magyarul.

S mivel ezt a hiányt egész irodalmunk fogyatékosságának éreztem, azért próbálkoztam meg a ma-

gam szerény képességéhez mérten Byron remekeinek átültetésével. A jó szándékért adassék bocsánat a merész kísérletezőnek.

I.

Jefta lánya.

Ha honunk s Istenünk kivánja,
Atyám, hogy menjek a halálba,
Ha győzelmet vettél ez áron,
Szurd át szivem, döfésed' várom.

Már néma lett szivemnek gyásza,
A földnek nincs reám varázsa,
Ha a te kezed ontja vérem,
Döfése fájdalmát nem érzem.

És abban, atyám, bízhatsz bízva,
Hogy gyermeked vére oly tiszta,
Mint áldásod, mit térden kérek,
Mellyel békélten halni térek.

Sálem leányi bár zokognak,
A te hős lelked nem inoghat,
Az ellent általam legyőzted,
Atyám, hazám szabad s erős lett.

Ha véred vére omlik földre,
És hangom elnémult örökre,
Légy büszke rá, hogy téged áldva
S mosolygva mentem a halálba.

II.

Sírj értük . . .

Sirj értük, kik sirtak Bábel vizénél,
Oltáruk — rom, lelkük álmok földjén él,
Sirasd Juda elnémult dalnokát,
Gyászold Izráel pusztult csarnokát.

Hol mossa vérző lábát Izrael meg?
Szent dalt Sionban mikor énekelnek?
S mely szivdobogtatón szólt egykoron,
Juda zenéje zeng-e még vajon?

O vándor lábu, fáradt keblű nép te,
Hová kerülsz, hol fogsz pihenni végre?
Népnek hona van, fészkén ül a gerle,
Rókára odva vár . . . Sir Izraelre . . . .

III.

Ha a világot . . .

Ha a világot, amely odaát van,
Drágává teszi élő szeretet,
Ha, melyet szeretünk, a szemsugárban,
Meglelünk mindent, csak nem könnyeket,
Titkos szférák, ti, akkor hadd köszöntlek,
Halál órája, várva várlak én,
Levetve rabbilincseit a földnek
Legyek boldog az öröklét ölén!

És mégis — nem magunkért — ámde félünk,
Ha a veszély fejünk fölébe gyűlt,

És ösztönünk mohón szomjazza létünk',
S boldog, ki a vészből kimenekült.
Ó, ha hihetnők, hogy majd a jövőben
Szív a szivet boldogan öleli,
S enyhet talál az öröklét vizében,
S lélek a lelket el nem vesztheti.

V.

Szellem szállt el.

Szellem szállott előttem: megláthattam
A Halhatlanság arcát fátyolatlan,
Aludt mindenki, én voltam csak ébren,
S ott állt alaktalan, de égi fényben.
A hus megreszketett a csontomon,
A hajam égnek állt — s mond ekkoron:

Igazabb Istennél ember? S oly tiszta,
Mint ő, Szeráfok félelmes birája?
Te por s hamu, a földnek hiu piszka,
A légy tulél — s igazság szived vágya?
Kérész, mely elhull, mig vége az éjnek,
Vak, hogy az Ég bölcsességét megértsed!

VI.

Szépségedben letört virág.

Szépségedben letört virág,
A sir nem súlyosul terád,
Az első kikeleti nap
Már hantodon virág fakad,
S rajt bus ciprusok inganak.

Fejét lehajtja ott a Bu,
Mig kék patakcsa folydogál,
Szövődik álom, szomoru,
S a gondolat is lopva jár:
Fél, hogy még zavarni talál.

Miért a meddő siralom?
Nem érzi, hallja már a holt.
De nyughat-e a fájdalom?
Ne is gyászoljuk azt, ki volt?
Hisz neked, aki intesz feledésre,
Arcod nem sápadt? szemed nem könnyben ég-e?

VII.

Láttalak sírni . . .

Láttalak sírni . . . kék szemed elárul,
Benne nehéz gyöngyként könny tündökölt,
Mint harmatcsepp, mely függ az ibolyárul,
Aztán lehull és fölissza a föld.
Majd láttalak mosolygni . . . könyűn általi,
S megszűnt ragyogni nyomban a zafir,
Szemed kápráztató szép sugarával
Érezte, versenyezni ő se bír.

Mint felhő, mélységes meleg világot
A nap fényétől nyerve fölragyog,
S ragyog tovább, ha már a nap leszállott,
Ha sűrű éj takarja a napot,
A te mosolyod saját derüjébül
A legbusabbra is áraszt derűt,
Napfényétől a félhalott fölépül,
S megéleszti a dermedett szivűt.

VIII.

Belsázár látomása.

Ül a király a trónon, vendégli satrapáit,
A büszke ünnepségre ezer gyertya világit,
Ezer arany kupából — mind szent, mig Juda állt,
Jehova serlegéből itták uruk borát.

Az éjfél órájában titkos kéz hirtelen
A falon megjelent és írt, mint a fövenyen . . .
Emberkéz ujja volt az, nem láttak, csak kezet,
Amely a fénylő falra szörnyű betűt vetett.

Megrendül a király rá és most már nem mulat,
Az arca vértelen, a szó is torkán akad,
Hadd jőjjenek tudósim! Mondják meg, ki meri
Királyi kedvem ilyen bátran megrontani?

A kald jós nagy tudós mind, de ezt nem érti meg,
Megoldatlan titkával a fal rájuk mered.
Bábelnek véne mind bölcs s a tudománya nagy,
Megnézik az irást, de választ egyik sem ad.

Egy idegen fogoly hogy hallotta, mi esett,
A királyi parancsra nyomban jelentkezett.
Fénylőn csillog ezer láng . . . mind a jóslatra vár . . .
S mit éjjel ő megjósol, reggel valóra vál'.

Belsázár sirja ásva, hatalma elveszett,
Ő maga könnyü, hitvány, amint megméretett,
Biborja szemfedője, a trónja összedül,
A méd már a kapuknál, székére perzsa ül.

IX.

Herodes siralma Mariamnért.

Ó, Mariamn, hogy vérezik
A szív, melyért elvérezél te!
A bosszu eltemetkezik,
Fájó megbánás lép helyébe.
Ó, hol vagy, drága Mariamn,
Nem hallod égő esdeklésem,
Te megbocsátanál talán,
Ha nincs bocsánat fenn az égben.

És ő halott? S a szolganép
Vakon követte zord parancsom?
Mely átdöfte az ő szivét,
Magamra tör most gyilkos kardom.
Megölt szerelmem, oda vagy,
Hiába várlak már szünetlen,
Te odafönn lebegsz magad,
S én itt váltságra érdemetlen.

Elment, kivel a koronát
Megosztám s üdvöm tünt el, érzem,
Juda törzséből nőtt virág,
Nekem illatozott egészen.
Enyém a bűn és a pokol,
Keblem szörnyű kinnal lakoltat,
Méltó sorsa, hogy haldokol,
Kinom sorvaszt, de sohse sorvad.

X.

Ama napon, amelyen Jeruzsálemet elpusztította Titus.

A dombról, mely hajdan szent templomodra
Tekint, Sion, sokáig néztelek.
A nap lebukott, lángban roskadozva,
Amint szemem faladra rámeredt.

Kerestem templomod s szerény tanyámat,
S feledtem, hogy sorsom szolga sora,
A lángot láttam, mely az égre támad,
S a kezet, mely, hajh, gyenge bosszura.

Hányszor lepett meg e dombon az este,
Mig lestem a lehúnyó napsugárt,
Szemem az eltünő napot kereste,
Végső sugára szentélyedre szállt.

Ott álltam most is. Ámde nem figyeltem
Mint vész kétes fénybe az alkonyat.
Bár érte volna villámod kegyetlen
A hóditót, hogy félje jobbodat!

Nem, nem, pogány szentélyed ne gyalázza,
Amelyben egykor ur volt Jehova!
S bár néped szétszórtan él s megalázva,
Tehozzád hűtlen nem leszen soha!

XI.

Minden hiúság, mond a prédikátor.

Enyém volt hír, bölcsesség, szerelem
És hatalom és ifjuság, egészség,
Kelyhemben tüzes bor s játszott velem
S csókolgatott a legtüzesebb szépség.
Szivem megfürdött szép szem sugarában,
Gyengédség reszketett át szivemen,
Amit a föld adhat, pazar voltában
Királyi fénnyel szórta szüntelen.

S nem számolom mégsem a napokat,
Miket emlékem fölfedez a multban,
Bár ujra átélnem volna szabad:
Eleget éltem és sokat tanultam.
Mert nem volt órám és napom, hogy abban
Az örömbe keserv is nem vegyült,
Minden léptem botlás volt; és hatalmam
Míg csillogott, könnyembe is került.

A kigyót megtanítja mestere,
Hogy erejét veszítse el a mérge,
A kigyót, mellyel szívünk van tele,
Nincs hatalom, mely bírja szelidségre,
Az nem hallgat a legbölcsebb igékre,
Azt nem csititja a büvös zene,
Szivünket marja s tűrnünk kell, míg végre
A lélek holtra nem pusztul bele.

XII.

Ha hideg fedi kínzott poromat.

Ha hideg fedi kinzott poromat,
Hová lesz majd a halhatatlan lélek?
Meg nem halhat, de itt lenn sem marad,
Sötét porát adja csak föld rögének.
Avagy testetlen vándorol
Nyomában a bolygók utjának?
A térben szerte kóborol,
Szemmé lesz, mely mindent megláthat?

Örök, véghetlen, mindig egy,
Láthatlan, ámde mindent látó,
Mi égen, földön végbemegy,
Mindenre éberen vigyázó!
Mi alig hagy halvány nyomot
Emlékünkben — az elmult évek,
Te egy nézéssel láthatod,
A holtak megjelennek néked.

A teremtés előtti kort,
A káoszt szemed tisztán látja,
A messze égben bujdokolt
Világot szellemed bejárja,
Előre érzed a jövőt,
Tisztán szemléled, mint a multat,
Ha a naprendszer megtörött
S az örök csillagok kihunytak.

Szerelem, remény, gyülölet
Vagy félelem — alattad állnak,
A kor tünik, de nem veled,
Neked egy pillanat a század.

Szárny nélkül is tova, tova
Repülsz, szárnyalsz a végtelenbe,
Örök vagy, el nem mulsz soha,
Halálról, végről mit se sejtve.

XIII.

Ha volna álnokság szivemben.

Ha volna álnokság szivemben, mint hiszed,
Távol Galiléa földjéről nem jövök,
Meg kelle tagadnom csak az ősi hitet,
Mely népemnek átka minden népek között.

Ha nem győz a gonosz, veled van az Isten,
Ha csak szolgád vétkes, te szabad vagy itt lenn,
Lehet, hogy az égből is számüzött vagyok,
Te élj csak hiteden, én enyémért halok.

Többet veszték érte, mint jóságod adhat,
Tudja az Isten, ki téged hagy boldognak.
Kezében a szivem, tiédben az élet,
Lemondtam róla, hogy ő szerinte éljek.

XIV.

Álmatlanok napja.

Álmatlanok bus napja, végtelen,
Könnyes világod milyen szörnyü távol!
Zord a homály, mellyel nem bírsz te sem,
Öröm vagy te a mult ködös honából.

A mult is, régi emlék, még ragyog,
De sugarának nincs többé melegje,
A bánat rajtad még elandalog,
Tiszta vagy s elveszel a bus hidegbe'.

XV.

Szanherib pusztulása.

Jöttek az aszirok, mint farkas a nyájra,
Sergük ragyogott a biborban, aranyban,
Mint csillag, ugy csillog kezükben a dárda,
Vagy mint hab a habra hogy' tódul unatlan.

Mint a falevél a dus zöldelő nyárban,
Olyan volt az ellen, hogy alkonyodott,
Mint a falevél az őszi orkánban
Hevertenek ők, mire megvirradott.

Mert a Halálangyal kiterjeszté szárnyát,
Szelével az ellen arcába fuvott,
És örök álomra a szemük lezárták,
Egyet dobbant szivök s elálla legott.

A szilaj paripa többé nem száguld,
Kihülve hever, mint megtört hullám,
Amint zihált, az orrlika tágult,
Véres hab gyöngyözött a hullán.

De ott hever a lovas is halványon,
A homloka harmatos, rozsdás a vasa,
A sátrakban csönd, mely harcra kiáltson,
Elnémult a csaták harsona szava.

Zokogjatok, Asur bus özvegyi, gyásznap
Tört rátok: a Bál-kép összetörött.
Kardtól sem érintve a büszke pogányhad
Mint hó olvadt el az Ur szeme előtt!

XVI.

Saul éneke utolsó csatája előtt.

Ti harcosok s vezérek! hogyha dárda
Döf át, vezetvén az Urnak hadát,
Rohamra csak dicsőn! Gathnak fiába
Hadd mártsa mindetek gyilkos vasát!

S ki ijjam és páncélomat felöltöd,
Mert katonáim megfutottanak,
Testem a véres porba ha ledöntöd,
Várom a sorsot, melytől az szaladt.

Isten megáldjon! ámde tőle én,
Szivem, trónom fiától el nem válok!
Vagy fényes lesz a korona fején,
Vagy dicsőséges lesz, fiam, halálod!

XVII.

Szépségben jár . . .

Szépségben jár, mint éjszaka,
Felhője nincs, csak csillaga,
Mit árny és fény ad gyönyörüt,
Csodás szemében egyesült,
Olyan gyengéd sugári vannak,
Amilyen nincs a bántó fényü napnak.

Kevesb árnyék s kisebb sugár:
És már félannyi vón' a báj,
Mely hollófürtein ragyog,
Vagy arcából ránk mosolyog.
S derüs mosolya mit jelent?
Mi szép, mi tiszta lelke bent.

Nyakán és szüzi homlokán
Az enyhe pír, az égi láng,
A szüz mosoly arról beszél,
Hogy örökös jóságban él,
Békében mindennel ez elme,
S ártatlan szivének szerelme.

XVIII.

A királyi hárfa.

Mit a királyi lantos pengetett,
Ég, föld kegyeltje, nem zeng már a hárfa,
Zenéje egykor szentelt szíveket,
Megsajdult lelkünk isteni szavára.
Ó, hadd zokogjunk, hogy elpattant hurja,
Vasszíveket ellágyitott szavával,
És fölemelte uj erények által,
Siket fül, hideg sziv is fölvidúlt,
S lángot vetett a fejedelmi dalra,
Nagyobb lett Dávid trónjánál — a lantja.

Zengette királyunk diadalát
És zengte Istenünknek szent malasztját,
Hangja a völgyeinket járta át,
Szavára cédrusok fejök lehajták.

Az égig szállt dicsőn, fenségesen,
A földön már nem is hallatszott hangja,
Melyről szólott: Alázat, Szerelem,
Átolvadt egy nagy, földöntúli dalba,
Ugy tünt, mikéntha mély álomból jönne,
Mely keblünkben tovább reszket örökre.

XIX.

Bábel vizénél.

Bábel vizénél ültünk mi zokogva,
Idézvén emlékünkbe a napot,
Midőn az ellen öldösött halomra,
És Sálem dicsősége megfogyott.
S ti, lányai, sírva, kétségbeesve,
Szórattatok az idegenbe messze.

Mig bus szemünk a szent folyóba bámult,
Amely szabadon hömpölyög tova,
Dalt követeltek tőlünk. Ám e mámort
Az ellenség ne élvezze soha!
Meredjen meg a kéz, mely lanthoz ér
Dalt zengeni az ádáz ellenért.

Fölaggatók hárfánk szomoru füzre,
Ó, Salem, ez a hang legyen szabad.
A napról, mely dicsőséged elüzte,
Egyéb emlék reám ugysem maradt.
De hangja soha ne ringassa lágyan
Azt, ki miatt vagyunk mi szolgaságban.

XX.

Jordán partján.

Jordán partján arab teve legel,
Sion halmán hamis pap énekel,
És Bál-imádó jár Szináj-hegyen.
Még szunnyadoz mennyköved, Istenem?!

Hol ujjad a kőtáblákat bevéste,
Hol árnyad fényben szállt alá a népre,
Hol megjelentél égi tűzbe, lángba,
Hogy ember, élő, meghalt, aki látta.

O tündökölj nekünk új fénybe fel,
Az elnyomónak kardját törjed el,
Meddig lesz zsarnok úr a földeden,
S szentélyed árva, mondd, én Istenem?!

XXI.

Saul.

Te, ki idézed a halottat,
Idézd a prófétát nekem!
«Sámuel! Kelj föl! Halld a szómat!
Király — itt a jós, a tetem.»

Megnyilt a föld. Felhők ködében állott,
A megtört fény halottleplére szállott,
Merev szemében üveges halál az.
A keze aszott volt, az ere száraz,
Lábán a korhadt csont fénylőn fehérlett,
Összezsugorodott, szörnyű kísértet

Az ajka mozdulatlan és a mellből
Ugy szállt a hang, mint zord barlangüregből.
Saul látta s lerogyott miként a tölgy,
Mit egy csapásra a villám megölt.
«Miért zavarjátok meg álmomat?
Ki az, ki engem sírból hivogat?
Te vagy, király? Tekintsd e tetemet,
Testem véretlen és jéggé meredt.
Ilyen vagyok. S ez leszel hirtelen,
Holnap te, ha találkozol velem.
Még mielőtt ez a holnap leszállott,
Ilyen leszel. Fiad is holtra válott!
Isten veled! Egy napra búcsúzunk csak,
Holnap már elvegyítjük holt porunkat.
Te is, fiad, hevertek föld porában,
Ezer tőr nyilt sebétől halványan.
Magad keze döfi át kebledet,
És gyilkosod lesz tennen fegyvered.
És koronátlan, hirtelen, fejetlen,
Buktok majd te és fiad, mind a ketten.»

Budapest. *Sebestyén Károly.*

GOLDMARK KÁROLYRÓL.

A zeneművészet terén az utolsó 100 évben olyan nagy a tehetségek versenye, amilyen csak a renaissance idején volt a képzőművészetek terén; ha a nagy elméknek eme versenyében valaki úgy áll meg, hogy az egész világon csodálattal tekintenek fel reá:

az illető különálló nagy egyéniség teremtő nagy lángelme. Bizonyos, hogy ilyen *Goldmark Károly* is.

Vannak fejlődések, amelyeket lépésről-lépésre kísérhetünk figyelemmel és vannak fejlődések, amelyeket csak eredményében láthatunk és csodálhatunk. A nagy zenészek fejlődése inkább az utóbbi; ki mondhatja meg, hogy mi megy végbe a teremtés kohójában, mi megy végbe lángelméjében egy olyan embernek, akit a teremtő istennek adománya, csodálatos szikrája megilletett. A termőföld anyaga ugyanegy és termi egyik helyütt a titáni tölgyet, másik helyütt a bűbájos illatú rózsát, meg az élő százszorszépet. A lángelme is, mert hisz isten a saját képére alkotta, őt utánozza, amidőn meglevő chaotikus anyagokból egészében nem ösmert és részleteiben talán soha is meg nem ösmerhető módokon teremt egy egész új világot. Goldmark lelkében is zsonganak a zsidó templomi melódiák, zúg a magyar cigánybandák zenéje, hogy aztán idővel százszoros hatványra emelve, a lángész szabálytalan haladványain bevigye a keleti színpompát és szenvedélyt a modern nagy zenébe.

Zsidó kántornak volt fia, de az anyja pápai leány volt, magyar, családi néven Krausz Mari. A lengyel zsidó és a zsidó hitű magyarnak fajtája szűrődik össze az ő testi és zenei egyéniségében is s az utóbbi annál könnyebben megy, mivel a két zenei elem (kis orosz [lengyel zsidó] és a magyar) egymással úgyis rokon.

Tudjuk, hogy a mai, de különösen a kelet-európai ma már nem az, amit a régi Palesztinában éne-

keltek; a középkorban, legalább a nyugat-európai országokban édes testvére volt a keresztény hymnuszoknak és lamentatióknak antik és egyházi hangnemekben, míg az újabbkori Kelet-Európában a zsidó dallamoknak jellege olyan, mint a kis-orosz, a lengyel, az oláh, a török, a magyar: az úgynevezett keleti hangnemek, persze, hogy templomi énekről, zsoltárokról, imákról lévén szó, a panaszos recitáció dominál benne és nem a tánc-nóta. Így a formái is szabadabbak, könnyen hajlíthatók és tovább szőhetők. «Sába királynéjá»-ban az addig csak csiszolatlan kőként ösmert melódiák, a lángész napfényétől sütött művész csiszolta brilliánsok sugárzó fénykévéit szórják. Goldmarknak a fejlődése kezdetben szerény volt és mégis változatos. Ő is, mint a mi Erkelünk, csendben élte végig a maga fejlődését és amikor másfél évtizedes elvonultságban történt sok-sok munka és tanulmány után a nyilvánosság elé lépett: már mint kész ember jelent meg az új tünemény fölött álmélkodó világban.

Nem igaz — mint rendesen hirdetik —, hogy a világnagy zenészek között ő lett volna a legelső zsidó muzsikus. Nem; már előtte élt és működött a német Mendelssohn-Bartholdy és a francia Halévy. Mendelsohn-nak a muzsikája teljesen német, romantikus és szentimentális, holdsugáros, de e nemben természetesen elragadó; semita vonás épen nincs benne, még a zsoltáraiban sem. Annál több és szebb ilyen vonás van már a francia Halévy-ben, különösen ha a «Zsidó nő»-re és az abban előforduló páskaünnepre emlékezünk vissza; ez már a belső érzéstől

és az ősregék szellőjétől megihletett muzsika, amely a legfejlettebb formák között sem tagadhatja meg a maga származását. Mind a hárommal közös azonban a legteljesebb zenei tudás, nemcsak a korukban elsajátítható, hanem a korukat megelőző; a classikusokra emlékeztető gondos munka és kidolgozás, amelyben a zsidó örökségnek is van része mert hiszen a régi zsidó világban ezredéveken át nem lehetett tudós, aki valósággal nem volt az.

Azonban a keleties, a zsidó jellemvonás mégis csak Goldmark Károlyban szólalt meg a leghatalmasabban és az ő temperamentumának, talentumának izzó fényével ragyogta be a világot. A kántorok ivadéka és kántornak sógora elsőnek fogta meg a maga teljességében mindazt az őserőt, amely a zsidó dallamokban van és a lángésznek inventiójával, úttörésével először mutatta meg a templomi énekeken kívül is a zsidó jellegű másik zenét: Sábának és Szulamith-nak 3000 éven át a feledés hamvába eltemetett, de még mindig lávaként izzó erotikáját.

Csodálatos és különös dolog! Az a zenész ember, aki fiatal korától kezdve késő agg koráig mindig majdnem aszkéta módon, mindig puritán volt: zenéjében a legizzóbb érzékiségnek elragadó illusztrátora. Az ő korában is csakis Wagner «Tristan és Izolde»-jában, azóta is csak Strauss Richárd a «Salomé»-ban tudott a leghatalmasabb emberi érzésre ilyen hangokat találni. Bizonyság arra, hogy a lángeszű költőknek és művészeknek lelkében a különböző egyéneknek, jellemeknek egész tömege él és azoknak élményeit, lelkiviharait, tomboló szenvedélyeit maga a költő át-

érzi és aztán azokat kifejezi. Így Goldmark is Astad rajongását, Sába szenvedélyét, Sulamit vetekedését, aztán a lovagkor hősiességét, varázslók bűbáját (Merlin); majd megszólal a hitvesi hűség, a családias érzés («A házi tücsök»), a homérosi világnak klasszikusan egyszerű, de nagyszabású érzései («A hadifogoly»), majd a «Berlichingeni Götz»-nek kalandosan szenvedélyes alakjai és hangulatai. Az alkotó tehetségnek mindeme változatosságaiba ki az, aki beleláthat? Csakis minden tehetségnek alkotója és adományozója, lehelletéből részt enged a halandó embernek is: az egy örök Isten.

Nekünk magyaroknak még fel kell vetni azt a kérdést is, hogy milyen helyet foglal el Goldmark muzsikájában a magyar elem, a magyar jellemvonás. Többet, mint gondolják és mint amennyit az őt teljesen kisajátító német kritika és esztétika meg akar engedni. Nem szólok most a «Zrinyi nyitány»-ról, amelyet mint magyar kivételt elösmernek, — hanem az euharmoniának kedvelése, a modulálásoknak bizonyos fajtája, a dallamoknak elcsengése, a sok synkopa, mind-mind rámutatnak a magyar befolyásra, sőt azt az úgynevezett híres Goldmark trolát sem az olaszból vette ő kölcsön, hanem annak előképét megtalálta ő fiatalkorában a magyar palotás zenében.

Most térjünk rá a Goldmark modernségére és technikai fejlődésére.

Azt már említettük, hogy különféle mestereinél Bécsben, első sorban Jandánál igen gondos tanulmányokat folytatott és hegedű-versenyében, szimfonikus műveiben már operái előtt megmutatta, hogy

minden zenei tudást elsajátított, amit korában el lehetett sajátítani és teljesen ura a külső eszközöknek. Zenei felfogása tárgyában is Berlioz és Liszt példáját követve csatlakozott a Wagner irányához, — akit akkor kevesen ösmertek és még ezek közül is sokan szidtak, gúnyoltak, kinevettek.

De egyénisége, amint láttuk, épen nem olvadt bele a Wagner napjába, hanem haladt a maga törte külön úton. Zenekara csak olyan tömören hangzik, mint a Wagner-é, a szenvedélyek tolmácsolásánál, hogy a költő szavait idézzük, kél és száll, mint a szív viharja. Hogy különféle tárgyú operáiban a lángész biztonságával tudta változtatni és fejleszteni stílusát: abban is csak egy hozzá hasonló akadt, az olasz lángész: Verdi. De meg kell jegyeznünk, hogy az új irányt asszimiláló és diadalra juttató «Sába királynéja» elkészülése évekkel előzte meg a Verdi «Aidá»-ját.

Szimfonikus műveiben — Brahmssal ellentétben — nem a borongós, tépelődő hangulatokat kedveli, hanem a napsugarat, az életörömet («Sakuntala» és a «Falusi lakodalom») e tekintetben inkább a klasszikusokra üt, de természetesen ott is a maga colorítjával.

Annyi tény, hogy Wagner és Verdi után ő a XIX. század második felének legnagyobb opera-írója, még az új olaszokat (Mascagni, Puccini stb.) is beleszamítva; Massanet belső tartalomban el nem éri. Az utókor valószínűleg Wagner és Brahms között jelöli majd ki az ő helyét és magyarságunknak, hitünknek egyformán büszkesége, hogy ezt a helyet ő tölti be örök dicsőséggel.

Budapest. *Dr. Fabó Bertalan.*

LAZARUS MÓRIC.

Mint az emberi életben, azonképen a tudományos rendszerek haladásában is vannak fordulópontok, melyek arra indítanak bennünket, hogy megálljunk és e rendszereket és alkotóikat elvonultassuk lelki szemeink előtt. Ilyen fordulóponton van most a néppszichológia is, mely tudomány — mint látni fogjuk — a zsidó népszellem egyik dicsőséges terméke. Épen egy félszázada, hogy ez az új tudomány dicsőséges pályafutását megkezdte azáltal, hogy Lazarus, egyetemben barátjával, Steinthallal, megindította a «Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft» című folyóiratot. Ezáltal a tudományok birodalmában polgárjogot szerzett Lazarus az általa megalapított tudományának; neve és fogalma már az általános tudományos köztudatban szerepel és hazánkban is tudósaink legjobbjai közül sokan sikerrel tovább munkálkodnak a Lazarustól először mívelt területen.

Ami e tudományt zsidó szempontból is érdekessé teszi, nemcsak az a körülmény, hogy a zsidó világfelfogás szükségszerű következménye, hanem hogy Lazarus — a zsidóság e hű fia — a néppszichológiai módszert a zsidó tudományra is alkalmazta. Néppszichológiai szempontból tárgyalja a zsidó etikát, a próféták egyik legnagyobbikát, Jeremiást, a zsidóság vallási és társadalmi fejlődését és végre néppszichológiai fegyverekkel küzd a Stöckertől először hirdetett és általánosan felkapott antisemita fajelmélet ellen.

A néppszichológia magán hordja megalapítójának bélyegét. Az összességhez való odaadás — mondja Lazarus — a néppszichológia és etika forrása. Ezt megvalósította egész életén át, mert végtelen sok jót alkotott, idejével, tudományával, vagyonával. Lazarus, a zsidó, az ember, a bölcsész, méltán számot tarthat arra, hogy életét, tudományos működését a magyar zsidó közönséggel megismertessük.

I.

Lazarus 1824-ben a Posen melletti Filehnében született. Feltétlen odaadás a vallás szabványaihoz, szívből fakadó emberszeretet gyakorlása volt a szellemi légkör, melyben a gyermek nevelkedett. Abban az időszakban született, amelyben «tanulni» még a legtisztább örömnek, a lét legmagasabb céljának tekintetett. A talmud és annak magyarázata a tanulás kimeríthetetlen tárgya és «tanulni» volt e szellemi foglalkozás terminus technikusa.

Lazarus ősi szokás szerint jesibában tanult, ahol éleselműségével feltűnést keltett. Ez az ifjúság kulcsa az ő későbbi életének, melyben nemcsak rajongással ragaszkodott hitéhez, hanem hogy szaktanulmányai mellett oly hatalmas zsidó tudományos munkásságot fejtett ki.

Akkoriban még majdnem az összes életpályák el voltak zárva a zsidó elől és csak kötött útirányban haladhatott az életben. És így Lazarus képességei ellenére egy gyarmatárú nagykereskedésbe lépett. Főnöke kiváló talmudista volt és együttesen a tal-

mudnak szentelték az éjnek nagy részét is. A fiatal Lazarus majdnem összeroskadt terhe alatt, otthagyta tehát ezt a pályát, hogy kizárólagosan komoly tanulmányoknak szentelje magát.

Braunschweigba ment és az ottani gimnáziumba lépett. Küzdelmes idő volt ez. Szorgalmasan tanulni és amellett tanítással fentartani magát. Ám az ifjúság erős és legyőz minden akadályt.

Ezek az évek irányt adtak egyszersmind egész tudományos fejlődésének. Griepenkerl, egyik tudós tanára bevezette őt Herbart lélektani rendszerébe, melyhez egész életén át ragaszkodott. Aztán Berlinbe ment az egyetemre, ahol Steinthallal haláláig tartó barátságot kötött.

Lazarus az 1848. évi politikai mozgalmakban mint a «Bürgerwehrzeitung» szerkesztője vett részt. A hallei egyetemen doktori oklevelet szerzett. Tanulmányai befejezése után semmiféle hivatalt nem vállalt. Házassága révén tetemes vagyonhoz jutott és így teljesen a tudománynak szentelhette magát. Ezekre az évekre esik a néppszichológia megalapítása.

II.

Lazarus 1897-ben «A zsidóság néppszichológiai szemlélése» címen előadást tartott Bécsben. Tiszteletére nagy bankettet rendeztek, mely alkalommal felköszöntő keretében a következőt mondta: «Nem vagyok zsidó és néppszichológus is, sem nem néppszichológus és zsidó is, hanem azért vagyok néppszichológus mert zsidó vagyok, és azzá lettem,

mert ez vagyok.» Születéshelyéről beszélt azután, ahol németek és lengyelek laktak és arról, hogy már mint gyermek feltűnt neki a nemzetiségek és vallások közti különbség. «Évek multán mélyebben hatoltam a lélektanba és sokat gondolkoztam a népek egymástól való elszakadásáról, szokásaik különféleségéről és úgy találtam, hogy a többi nép a partikulárizmushoz hajlik és abszolut partikulárizmusban maradt. Sőt a nagymíveltségű görögök sem voltak képesek ama magasztos gondolathoz eljutni, hogy ők emberek, de a többiek is azok. Aki nem beszélt görögül, az szemükben néma volt — barbaros — és ugyanaz a felfogás uralkodott a kulturára vonatkozólag is. Az emberiség egyenlősége és egységének gondolata, amit a zsidóság hirdetett, keltették bennem a néppszichológia gondolatát és mennél többet foglalkoztam néppszichológiával, annál inkább zsidó lettem.»

A néppszichológia — hogy rövid vonásokban vázoljuk e tudomány jellegét — azt hirdeti, hogy a nagy lélektani jelenségek, melyek a társadalomban nyilvánulnak, mint a nyelv, vallás, szokás, mitosz, kultusz stb. nem egyes emberek teremtményei, hanem a néplélek törvényszerűen fejlődött organikus termékei. Valamint pedig az egyéni lélektan az egyes ember szellemének törvényeit tárgyalja, úgy a néppszichológia azon törvényeket kutatja, melyek szerint egy népnek vagy a népeknek belső szellemi tevékenysége lefoly.

1850-ben megjelent «Poroszország erkölcsi jogosultsága» című első irata, melyben néppszichológiai éleslátással hirdeti Németország egységét. Néplélek-

tani búvárlatainak első gyümölcsét tartalmazza három kötetes főműve «*A lélek élete*» (1856—1859). A szellemi élet egy-egy irányát népszerű stílusban tárgyalja benne pl. «Becsület és hírnév», «a Humor», «Szellem és nyelv» stb. Ezeket a jelenségeket lélektani elemeikre bontja és törvényeikre vezeti vissza. Ezen művével óriási sikert aratott. Még most is sokat olvasott mű és három kiadást ért.

Végre 1860-ban barátjával és sógorával Steinthallal megindította a híres folyóiratot: *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft.* Harminc éven át volt ez a folyóirat az új tudomány hirdetője. Jelenleg Weinholz szerkesztése alatt a néprajzot szolgálja. Említésre méltók Lazarus egyéb művei is mint «A játék kellemei», «Pedagógiai levelei», «Karneval» stb.

A néppszichológia megalapítása sokakra ébresztő szózat gyanánt hatott. Steinthal volt az első, aki ezt az új tudományt nyelvtani kutatásokra alkalmazta, miáltal új nyelvészeti iránynak, az ugynevezett «új grammatikusok» iskolájának vetette meg alapját.

Igaz, hogy a kritika sem hallgatott. Nem kisebb tudósok, mint Wundt és Paul H., a leghíresebb német nyelvész, támadták meg a Lazarus- és Steinthaltól közösen szerkesztett programmot; de csak a programmot, nem e tudomány jogosultságát. Sőt nevezett tudósok továbbfejlesztették e tudományt, különösen Wundt, eddig öt hatalmas kötetben. Így tehát a Lazarustól vetett mag a világirodalom hatalmas terebélyes fájává fejlődött.

III.

Bernben 1860-ban egyetemi tanárok és kormányhivatalnokok olvasó estélyeket rendeztek és Lazarusnak «A lélek élete» című munkáját olvasták. Ennek a hatása alatt meghívták az akkoriban üresedésben levő egyetemi filozófiai tanszékre. Ezen előadásainak óriási látogatottsága volt. Szabadon beszélt és közvetlensége által lelkesedésre ragadta hallgatóit. Oly nagy tekintélynek örvendett Bernben, hogy egyszerre a filozófiai fakultás dékánjának és az egyetem rektorának választották. Ezek az évek életének legszebb és legboldogabb évei voltak. A bázeli és zürichi egyetemek hiába iparkodtak őt megnyerni.

Hat és fél évi működése után visszament Berlinbe. A kieli egyetemnek filozófiai fakultása meg akarta hívni, tárgyalásokba is bocsátkoztak vele, de tekintettel a kieli teológusokra, «akik reakcionárius érzelmeikben visszamentek még azon időn túl is, mikor Spinozát Heidelbergbe hívták és a zsidót és a filozófiai tanszéket inkompatibilisnek tartották», meghívása abban maradt.

Később 1868-ban a berlini hadi akadémiába nevezték ki a filozófia tanárának, ahol négy éven át áldásos működést fejtett ki. Maga a trónörökös, a későbbi Frigyes császár, Moltke és mások gyakori hallgatói voltak. A trónörökös néha órákig polemizált Lazarussal filozófiáról, sőt családi körében is gyakran beszélt Lazarus előadásairól, úgy hogy a trónörökösné is szerette volna előadásait élvezni. Mivel pedig az akadémiába nem mehetett, külön

felolvasásokat tartott neki. A trónörököspár annyira megszerette, hogy egyszerű házi teaestélyekre is invitálták. Hasonló kitűntetésben részesült Zsófia, a hollandi királyné részéről is.

1872-ben sok csalódás érte. Trendelenburg, a híres berlini filozófiai tanár halála után általánosan várták Lazarus meghivását, de mellőzték. Még nagyobb csapás érte azzal, hogy beszűntették működését a hadi akadémián. Ugyanis bizonyos körökben azt a félelmet táplálták, hogy ha majd a trónörökös uralkodni fog, akkor még nagyobb lesz a zsidó tanár befolyása. Ennek elejét kell venni. Az akadémia újonnan kinevezett igazgatójának első dolga volt, a zsidót eltávolítani. A filozófiát törölte a tantervből és a filozófiával együtt távozott a zsidó is. A trónörököst módfelett boszantotta a dolog és Lazarus jóakarói azon voltak, hogy elégtételt szerezzenek neki. Az akkori közoktatásügyi miniszter Falk értesítette, hogy rendes egyetemi tanárnak fogják kinevezni. Azonban a láthatatlan reakció meghiúsította a majdnem befejezett tényt s csak tiszteletbeli rendes tanárnak nevezték ki.

IV.

Lazarus, aki eredetileg teológus volt, ifjúsága ideáljaihoz mindig hű maradt. A lipcsei (1869) és az augsburgi (1871) zsidó zsinatnak elnöke volt, miáltal az úgynevezett reformzsidóság zászlóvivője lett. De mégsem tartozott a reformerek harcias pártjához. Soha gyűlölettel nem fordult a konzerva-

tivek ellen. Számtalanszor hangsúlyozza, hogy a fanatizmus alkalmi, de ritka kitöréseit a zsidóság körében nem szabad ugyanazon mértékkel mérni, mint egy elvilágiasodott, gazdagságát és hatalmát féltékenyen őrző klérus üldözéseit. Önző motivumokról itt szó sem lehet. Ez az, ami Lazarusnak konzervativ körökben is oly tiszteletet és tekintélyt szerzett. A talmudisták szerették, mert tudott beszélni nyelvükön. Szóban és írásban előszeretettel élt talmudi fordulatokkal.

Mikor Sachs, a híres berlini hitszónok 25 éves működési jubileumát ünnepelte, Lazarus tartotta az ünnepi beszédet. Halála után pedig kiadta és előszóval is ellátta «Die Stimmen von Euphrat und Jordan» című költeménygyűjteményét.

«Hű és szabad» volt életének jeligéje. Hű a zsidósághoz és szabad ceremóniái kivételében. Lazarus mert konzervativ volt, azért akarta a vallást reformálni és visszatérni a szerinte tisztább prófétái felfogáshoz.

«Hű és szabad» (Treu und frei) nevezte Lazarus a zsidóság és a zsidókról tárgyaló beszédgyűjteményét. Bevezetésül szolgál három fényes beszéde, melyet az említett zsinatok alkalmából tartott, melyekben a vallásos élet külsőségeivel szemben a bensőséget, az akarat és cselekvés erkölcsiségét követeli. Hasonló eszméket hirdet a nem régen megjelent posthumus irata, «A zsidóság megújítása». A szakadást hívek és hitvallás között szeretné orvosolni azáltal, hogy a zsidóság rituális oldalát reformálja.

A «Treu und frei» című kötete az antisemitizmus ellen tartott beszédeit is tartalmazza. 1879-ben,

decemberben tartotta híres előadását: «Mit nevezünk nemzetinek?» De mivel még mindig nem történt semmi az antisemitismus leküzdésére, az áldatlan agitáció azonban tovább terjedt, mert — mint Lazarus nagyon helyesen mondja — «a betegség ragadós, az egészség pedig nem», azért népgyűléseket hívott egybe, melyeken «A mi álláspontunk» című előadásait tartotta.

E beszédekben a néppszichológus, a zsidó, a hazafi beszél a német nemzethez. A Stöckertől új életre keltett teutonizmusnak vad és éktelen tombolásával szemben a kedély nyugalmával lépett fel. Ritka erővel és elegánciával forgatja a beszédekben a szó pengéjét, mert a modern társadalomtudomány fegyvertárából hozott fegyverekkel küzd. *Nép* és *nemzet*, e két fogalmat tudományosan definiálja, ami elsőrangú néppszichológiai kérdés. A zsidók nem képeznek külön nemzetiséget és valami külön érdekkörük sincsen. Igazságtalanság tehát, ha a zsidókat kirekesztik a nemzet szűkebb fogalmából. «Nem találnók nevetségesnek, sőt ki ne tekintené árulásnak, ha valaki azt akarná állítani, hogy Kant nem német mert származásánál fogva skót volt?»

E beszédek nagy feltűnést keltettek. A német trónörökös, aki e beszédeket olvasta, úgy nyilatkozott róluk egy zsidó bankár előtt, amíg olyan vezetőitek vannak, mint Lazarus, nem kell félnetek.

V.

A néppszichológia megalapítója nemcsak a tudományokat, hanem az életet is tanulmányozta. Sok jót cselekedett és nem kevesebb, mint tizenhárom jótékony egylet elnöke volt, de nemcsak tiszteletbeli elnök, hanem mint egy író barátja nyilatkozott róla «ő gép és gépész volt egyszerre».

Sokan a nagyok közül, kik a zsidók iránt előítélettel voltak tele, kik Lazarus vendégszerető házában megfordultak, jelentékeny változáson mentek keresztül. A péntek estéket különös áhítattal ünnepelték házában. Heyse Pál, a híres író rendes péntek esti vendége volt és zokon vette, ha a kidussal nem vártak rá. A híres Bernays Jakab, valamint Steinthal is állandó vendégei voltak és «mezuman bencsolnak» a vendégek jelenlétében. 1872-ben Lipcse mellett birtokot szerzett; határtalan vendégszeretete fölvidította ezt az idillikus helyet.

Lazarus a Schiller-alapítványnak egyik alapítója volt, melynek az a célja, hogy szegény írókon, azok özvegyein és árváin segítsen. Midőn ez az alapítvány 25 éves évfordulóját ünnepelte, a weimari nagyherceg kívánságára ő tartotta az ünnepi szónoklatot. Berlinben szintén ebből az alkalomból szónokolt a trónörökös jelenlétében, aki beszéde után őt üdvözölvén, azt mondta neki: »Kedves tanár úr, Ön mégis az igazi idealizmus zászlóvivője.» Mikor 1870 Herbartnak, a híres pszichológusnak Oldenburgban szobrot emeltek, az ünnepi beszédet szintén Lazarus tartotta

az oldenburgi nagyherceg jelenlétében. E beszédet szebbnél szebb bibliai idézetek ékesítik.

Párisban sokat megfordult Szarvady Frigyes hazánkfia házában, aki a hirdetési irodák megalapítója volt és azáltal óriási vagyonra tett szert. E vendégszerető magyar házában ismerkedett meg Gaston Parissal, Renannal, Taine-nel. Hogy Taine mennyire becsülte, mutatja a tény, hogy Lazarus értekezését «Az érzékek csalódásairól» lefordította és «De l'intelligence» című főművébe fölvette.

Szoros barátság fűzte őt Auerbach Bertholdhoz, a híres zsidó íróhoz, Gottfried Kellerhez, a legnagyobb svájci novellaíróhoz és a «Rütlinek», egy berlini írói körnek szintén Lazarus volt a főnöke és a lelke.

VI.

«Ha a gondviselés szeret egy népet, akkor jó és nagy embereit hosszú élettel áldja meg.» Lazarus eme szavai saját magán a szó legszebb értelmében teljesedésbe mentek. Mikor Lazarus akadémiai működése színteréről visszavonult, visszatért újra oda, ahonnan kiindult. Összes művei át vannak hatva a vallás szellemétől és helyesen mondja a híres teológus Nippold, hogy Lazarus művei hasonló birtokát képezik a teológiának, mint Döllinger előadásai. Életének utolsó tíz évét teljesen a zsidó tudománynak szentelte és ebbeli jártassága nem volt valami eltanult, valami idegen, hanem vele nőtt organikus lényeg, még pedig azért, mert fiatal korában forrásaiból merítette a tórát.

1894-ben, hetvenéves jubileumi évében meglepte a zsidó tudományos világot «Jeremiás próféta» című művével. Nem kommentárt akart írni, hanem a próféta lényének összképét akarta rajzolni lélektani és néplélektani szempontból. Jeremiás Lazarus szerint a legnagyobb próféta és a legnagyobb tragikus hős. Minden jellemvonása oly emberi, oly természetes; semmisem homályos nála, semmiféle miszticizmus vagy csodás elem nincs benne. Miért választotta Lazarus épen Jeremiás prófétát? Azért, mert rokonnak érezte magát vele. Jeremiás valamint Lazarus a konzervativek között a legkonzervativebb volt és azért a vallás legnagyobb reformátora. Ő is sürgeti az erkölcsi öntudat mélyítését, a hit bensőségét. «Ime napok jönnek, úgymond az Örökkévaló, és Izraél házával és Júda házával új szövetséget kötök... Tanomat beléjök helyezem és szívükre írom és leszek nekik istenül és ők lesznek nekem népül. És nem fogják többé tanítani egyik a másikát, ismerjétek meg az Örökkévalót, mert mindnyájan meg fognak engem ismerni aprajától nagyjáig, mert megbocsátom bűnüket és vétkökre nem emlékszem többé.» Ez az utolsó mondat gondolatokat hirdet, erkölcsi szempontból oly tisztákat és magasztosakat, amilyeneket az ókor egyetlenegy bölcsésze sem hirdetett. Erkölcsi tisztaság, ártatlanság, az igazi istenismeretnek nem következménye, hanem feltétele; csak ott, ahol a vétek ki van törülve, ott ragyog fel az igazi istenismeret teljes fénye. Plato gondolatmenete csak megközelíti és mondhatni, hogy ez a mondat Plato gyönyörűsége lett volna.

Jeremiás szavai nem enyésztek el. A tisztultabb istenfogalom határköve lettek és maradtak; mert Jeremiás nélkül nem volna Ezra, Ezra nélkül nem volna zsinagoga magna, ezek pedig kiépítették az Isten egységtanát. A zsidóságé az érdem, hogy a kultusz tiszta erkölcsét bevitte az életbe.

Lazarus sokszor a mi viszonyainkra is vonatkoztatja Jeremiás tanait. Ime a sok közül egy példa: Kérdezik, mi a hazafiság? Nos, úgy látszik, mindnyájan tisztában vagyunk ezzel a fogalommal; a haza hatalmáért, nagyságáért, szabadságáért, stb. fáradozni. Jeremiás pedig kortársainak, nekünk is és valószínűleg sok, sok nemzedéknek is hiába hirdeti: nem hatalom, nem nagyság vagy uralom az első, hanem igazság és erkölcsiség. Nem hatalom kifelé, hanem igazság és kegyelem befelé. Következetesen követeli a próféta a tulajdonképeni transakcióknál mindenekelőtt az erkölcsi törvények követését. Ha a hazának előnyére válik, mondja a politikus, nincs különbség csalás és igazság között. Ez a *politikai erkölcs.* Jeremiás pedig követeli az *erkölcsi politikát.* Az állam még inkább, mint az egyén alapítsa életét a jog és igazság törvényeire . . . És végre a legmagasabbat, az utolsót, amit a próféta követel, nemcsak erkölcsöt a politikában, hanem az *erkölcsöt, mint politikát.*

Az összes rabszolgák Cidkijáhu király alatt történt szabadonbocsátása szellemi kezdeményezőjének Jeremiást vallja, holott Aristoteles néhány száz évvel később sem képzelhetett államot rabszolgák nélkül.

Valóban meghatók e munka végszavai: «Jeremiás

a próféta nincsen többé — most csak próféta Jeremiás. Kettős hivatását, «kiszakítani és felépíteni», hűségesen teljesítette. Kiszakítani az emberek szívéből a ferdeséget és igazságot plántálni belé. A bálványimádást megsemmisítette és a szellem vallásának az életfáját ültette... Ő neki, a prófétának, kiáltjuk: «Adonáj cidkénu», Isten a mi jogunk. A tisztult istenismeret ápolása és terjesztése az emberiségben a mi jogosultságunk a világtörténelemben.»

Utolsó műve *A zsidóság etikája.* Lazarus sokat foglalkozott etikával. Összes műveiben, különösen «Ideale Fragen» című beszédgyűjteményében a reálidealizmust hirdeti. Az etikában is Herbart tanítványa maradt. Idealizmus nélkül az élet durva vagy lapos, realizmus nélkül pedig homályos. Mindakettőt, az egészséges egoizmust és az altruizmust össze lehet egyeztetni. «A föld forog saját tengelye körül, egyszersmind pedig a nap körül. Így az embernél is. Mindenki cselekedeteiben érdekeinek tengelye körül forog, de egyszersmind forogjon az ideálok sugárzó napja körül.»

Lazarus emez utolsó kötetében tudományos működésének legmagasabb pontját érte el és nemcsak zsidó, hanem az általános tudomány szempontjából is ez legjobb alkotása. A homályba burkolt, félreismert zsidó néplelket tárja fel e művében. Rendszeres zsidó etika tudományos értelemben jóformán még nem volt. Igaz ugyan, hogy Maimonidestől egészen Fassl H. B.-ig sokan megkísérelték a zsidó etikát rendszerbe foglalni, de rendszerint a formát, az elvek felállítását, a speciálisnak az általánosból való

levezetését idegen filozófusoktól vették át. Így Maimonides tulajdonképen Aristoteles etikáját adja elő, Fassl meg Krug etikáját, csakhogy ezen idegen filozófusoktól átvett egyes gondolatokról kimutatják, hogy már a bibliában vagy a talmudban előfordulnak. Ezek az etikák semmiképen sem vezethetnek a zsidóság erkölcsi világnézlete eredeti belső összefüggésének és speciális tartalmának megismerésére. Hogy ez igazi zsidó etikáról fogalmat nyerjünk, szükséges, hogy kizárólagosan *zsidó* forrásokból merítsünk. «Isten és a világ előtt ünnepélyesen kijelentem — mondja az első fejezet végén — hogy itten semmiféle gondolatot nem akarok előhozni, amelyről legbensőbb meggyőződésem szerint tudom, hogy nem a zsidóság össz-szelleméből ered. Amit a görögöktől és rómaiaktól, filozófusoktól és a modern népek irodalmából tanultam, hadd érvényesüljön az előadásban, mint formátadó erő; tartalmát azonban legjobb tudással és lelkismerettel csupán csak a zsidóság össz-szelleméből merítettem.»

Azt várják a néppszichológustól, hogy összehasonlítsa a zsidó etikát más népek vagy vallások etikájával. Tehát apologétika legyen az eredmény és segédeszköze a polémia. Lazarus ezt világosan és határozottan visszautasítja. A tiszta objektív előadás maga-magáért beszéljen és hasson. Csak egyetlenegy helyen megy neki erélyesen Hartmann Edének, aki azt állítja, hogy semmiféle teisztikus etika nem lehet autonom, csak heteronom. «Ha oltárt emelsz az Örökkévalónak, ne emelj föléje kardot, mert ha kardodat emeled föléje, megfertőzteted azt.»

Az első fejezet a zsidó etika forrásairól beszél. Ilyenek biblia, talmud, midrás, zsidó filozófusok művei és végre a tradició, mely a lelkiismeret vezetője, de ne béklyója legyen. Azáltal, hogy a 32 hermeneutikai szabály segítségével a későbbi rabbinikus tanokat kimagyarázták a biblia szövegéből, szellemi folytonosság, az össz-szellem egységes fejlődése keletkezett, dacára az etikai tanok és források rendszertelenségének.

Az ethika forrásai továbbá a történelmi tények. A zsidók nem mint a rómaiak «pro aris atque focis», hanem vallásukért küzdenek. A költészet, mely a zsidóknál lírikai-didaktikai, továbbá a jótékonyság intézményei, szokások, közmondások, sőt az etika negatív részei, mint a bűn, a bűnbánás, lelkifurdalás stb. mint az etika forrásai szerepelnek. Az egész néplelket kell szemlélnünk, de nem egyes alkalmi mondásokat. «Ne kutassátok annyira a tanok régiségét, hanem a tanok igazságát», kiáltja oda a modern zsidó tudomány művelőinek. Lazarus érdeme, hogy ezeket a forrásokat kritikailag rendezte.

A vallás-erkölcsös öntudat leginkább a zsidóknál van elterjedve, mert «tanulni» középpontja a zsidó életnek és istentiszteletnek. Rabbi Jochanan ben Zakkai a templom elpusztulása után három tényezőt állított előtérbe. Ezek a *tóra* tanulása, miáltal szellemi — egység *jótékonyság*, mely a templomiáldozatot pótolja, miáltal ideális egység keletkezett — és végre a *jog* megalapítása. A ceremóniák is átszövik az egész életet, azáltal keletkezik a személy és az összesség egysége. Lazarus etikájában, amint látjuk,

szigorú konzervativ alapon áll. Minden zsidó etika követeli az önzés negációját, ideális közösség, közös ideál által.

A második fejezet a zsidó etika elveiről szól. Lazarus a modern etika rendszerei között középhelyet folal el; hasonló Steinthalhoz, aki Kanttal és Herbarttal azt állítja, hogy az etikának függetlennek kell lennie a tapasztalattól; részben pedig Wundt álláspontján áll, hogy az etikát néppszichológiai alapra kell fektetni, hogy «a népszichologia az etika előcsarnoka». Az evolucionisták vagy a darvinizmus etikájáról egyáltalában nem beszél, az utilitárizmust vagy eudemonizmust kategórikusan elveti. Büntetés és jutalom nem oka az erkölcsi törvénynek, hanem csak lélektani eszköz ennek megtartására. Nagyon helyesen mondja Lazarus: közhelyeken alkalmazott táblákon gyakran olvasni «ez vagy az, ennyi korona büntetés terhe alatt meg van tiltva». Lehet-e mondani, hogy a büntetés a törvény elve? Nem! Az állam csak a reális tényt keresi és bizonyos eszközökkel iparkodik azt biztosítani. De a belső okot, az etikai eszmét nem említi a törvénykönyv. A corpus juris épenséggel nem etikaitankönyv.

Kimutatja továbbá, hogy a Kant-féle etikai elveket, mint a kategórikus imperativust, az erkölcstörvény autonómiáját, a cselekedet szabadságát a zsidó etika már mind ismerte. A kategórikus imperativust a rabbiktól oly szigoruan követelt «*lismo*» vagy «*lesém somájim*» kifejezésekben találja. A zsidó etika igaz teologiai jellegű, de Isten azért paran-

csolja az etikai törvényeket, mert erkölcsösek és nem megfordítva. Ezzel a zsidó etikát ellentétbe helyezi Tertullian, Duus Scotus, Occam és egyéb keresztény skolasztikussal, kik az állítják, hogy csupán Isten akarata dönt, mi erkölcsös és mi nem, és ha Isten az ellenkezőt parancsolta volna, akkor ebbeli akarata volna erkölcsös.

A harmadik fejezet a zsidó etika univerzalizmusáról beszél. A zsidóság az istenfogalom a világegyetem és az emberiség egységét hirdeti. Abból az emberiség egysége következik és hogy mindenki köteles részt venni az erkölcsi világ fölépítésében. Az etikai törvény csak az emberiségben teljesíthető, értéke pedig terjedelmének nagyságától függ. Mennél terjedelmesebb, annál magasabban áll. A zsidó etikának csak szociális kiképzése hiányzik, mert állam hiányában hiányzott a reális alapja, azért csak általános mondatokban juthatott kifejezésre. A nemzsidó népek romlásának csírája a partikularizmusban rejlik.

A negyedik fejezet azt a kérdést tárgyalja, milyen álláspontot foglaljon el az ember a természettel szemben? Természetet, anyagot nem szabad valami szentségtelennek tekinteni és ennélfogva elvetni, mint a buddhizmus vagy a keresztény aszkésis, mert Isten alkotásai; de viszont istenïteni sem szabad, mint a görögök. A természet az emberi kultura szolgálatában áll és az etika természetes alapja.

Az emberi természetet sem szabad szentségtelennek tekinteni. Az erkölcsinek nem az érzéki az ellentéte, hanem bosszú, harag, irigység stb. Hogy test és szellem között ellentét volna, sem a bibliában, sem

a talmudban nem találni. A szellem csak idealitása miatt magasabb. Nem az érzékiség teljes leküzdése, hanem annak korlátozása kívántatik. A peszimizmus, különösen az a jólakott, az élvezetektől megcsömörlött, mint a Schopenhaueré, elvetendő. A zsidó kedély alaphangulata komoly és vídám. Az a kevés aszkézis is, amit zsidóságban találni, mint pl. a bőjtölés, csak szimbolikus jelentőségű, de korántsem a testiség megvetése.

Az utolsó fejezet megint néppszichológiai úton mozog. Az erkölcsiség célját a «szent» életben látja. De csak az összességben juthat érvényre a «szent» fogalma. «Szent» az egyes számban a bibliában csak Istenre vonatkoztatva található, de az emberre alkalmazva mindig a többes számhan találják. A társaságtól elkülönített ember sem erkölcsös, sem erkölcstelen nem lehet.

Végre a különféle szociális összeköttetéseket vizsgálja, mert minden etika csak szociális lehet. A zsidó családi életben, melyet Izraélben annyira ápolnak, a szellem kontinuitásának forrását látja. A jog meg arra való, hogy az egészséges egoizmust védje. A legmagasabb eszme a világbéke, melynek mint eszmének örökkön élnie kell.

Ezt a munkát mindenütt nagy tetszéssel fogadták. A «Hebrew Union College» Cincinatiban etikai felolvasásoknál rendszerint Lazarus etikáját veszi alapul.

Ám a kritika sem hallgatott. Nem kisebb támadója akadt, mint Cohen Hermann, az éleseszű marburgi egyetemi tanár, az etika terén elsőrangú tekintély.

Szemére veti Lazarusnak, hogy elhanyagolja a zsidó filozófusokat, a történelmi szempontok egyáltalában nem jutnak etikájában érvényre, hogy a zsidóságnak nem lehet rendszeres etikája és össz-szellem a zsidóságban egyáltalában nincs. Kifogásolja, hogy a ceremoniális törvényeket, mint etikai faktort és hogy végre néha Istent, máskor meg mint Kant az autonómiát mint a zsidó etikának főelvét szerepelteti.

Nem tagadjuk, hogy Cohen mélyebbre eresztette kritikai szellemének ekevasát az etika talajába, mint Lazarus. Az «Etika», «Etika és vallásbölcsészet összefüggése», «Vallás és erkölcs» című értekezésében valóságos gigantikus gondolatmeneteket tár elénk. De azért támadásai mégsem érintik Lazarus etikájának rendszerét, mert Lazarus csak zsidó tudományos népkönyvet akart írni, ami neki teljes mértékben sikerült is.

Sajnos, hogy az «Etika» második részét nem bírta egészen befejezni. Jelenleg Wünsche Ágost dolgozza át a kéziratot, be fogja fejezni és ki is fogja adni.

VII.

Hogy egy körülírt eszmekör összefüggését félbe ne szakítsuk, kénytelenek voltunk egész irodalmi működését felölelni a zsidó tudomány terén. Most térjünk vissza Lazarushoz, hogy leírjuk életének szép alkonyát.

Lazarus nemzetgazdasági téren is nagyon agilis volt. Lipcsében régi épületeket vett, lehordatott és újakat melt. Éveken keresztül nagy sikerrel. Aztán

bekövetkezett a végzetes fordulat. A lipcsei vásárok jelentősége apadt és velök a realitások értéke. Egyéb csapások is érték és elvesztette nagy vagyonát. Öreg napjaiban csak állandó bevételeiből élt.

1894-ben ünnepelte Lazarus születésének 70-ik évfordulóját. A német császár a «Geheimer Regierungsrat» címmel, a «Hebrew Union College» Cincinatiban a «Doctor of Divinity» címmel, a berni egyetem pedig a doktorátussal tűntette ki. Érdekes a berni jogi fakultásának átirata Lazarushoz, melyben részletesen számol be, mily óriási hatást tett a néppszichológia a jogi rendszerek fejlődésére. Ez évben meghalt felesége, Lebenheim Sára, kivel 44 évig boldog házasságban élt. 1895 évnek tavaszán újra egybekelt tanítványával, a zsidó hitre tért ismeretes írónővel, Nahida Remy, szül. Sturmhoeffel.

A szakadatlan munka szétrombolta Lazarus erős testalkatát. Fáradtan és betegen fejezte be akadémiai pályafutását 1896-ban. Több helyen még hatásos előadásokat tartott, néha felesége Nahida is nagy sikerrel lépett a pódiumra, előadván megtérésének történetét.*

Meránba költözött, ahol a tulajdonát képező «Villa Ruth»-ban nem annyira a nyugalomnak, mint inkább a csendes munkásságnak szentelje magát. Felesége Nahida önfeláldozóan ápolta, néha hónapokon keresztül

* Nahida Rémy zsidó vonatkozású művei «Das jüdische Haus», «Die jüdische Frau» stb. közkézen forognak. A legtöbb európai nyelvre le vannak fordítva. «A zsidó asszonyt» magyarra fordította Krasznai F. Mari, Nagyvárad.

nem lépte át házának küszöbét. Ott Lazarus szeretettel dolgozott és felesége csodálatos módon segített neki biblia és talmudidézetek keresésében.

Nagy buzgalommal dolgozott az «Etika» második részén. Rövid idővel halála előtt mondta: «ha még 3—4 hónapig élhetnék és minden napon csak két órát dolgozhatnék, akkor a második rész kész volna.» Kívánsága nem teljesült. A szabadság ünnepén (1903 ápr. 13-án) átköltözött a lelke a szabadság világába.

Óriási részvét mellett temették. Németország és Ausztria nagyobb hitközségei mind képviselve voltak. A délvidéki tavasz illatos virágokkal díszítette a temetőt a kiváló halott fogadására. Sírja borostyán halmának márvány tábláját ékesíti életének jelszava: «Treu und frei.» Ott a hegyektől körülvett idillikus temetőben pihen Lazarus Móric; sírjához még késő időkben is zarándokolni fognak a hálás utódok.

Eger. *Dr. Schweiger Lázár.*

VITA.

A paroklya udvarában
Sokan vitatkoztak
Imádságról, miegymásról
Egész órahosszat.

Megfogadtam — szól az egyik
Nagy garral, kérkedve,
Hogy eljárok a templomba
Minden péntek este.

Oly szépen szól az orgona
S megható az ének,
Mintha szférák földre szállva
Himnust zengenének.

Tán kigyelmed — szól a másik
Kissé gunyolódva,
Nem is tudna imádkozni,
Csak orgonaszóra?

És a vita tovább folyik.
Mindig többen-többen
Vetélkednek a palmáért
A szent zsinat közben.

Eldicsekszik mindvalahány
Kenetteljes hangon:
Mit az Úristen parancsol,
Én bizony megtartom . . .

Bizonygatja a szomszéd is,
Hogy ő milyen jámbor!
Ki nem hagyna egy betűt se'
A nagy «Miatyánk»-ból.

Hogy szent Dávid zsolozsmáit
Véges-végig mondja,
S a hajnali rórátén is
Megjelen naponta.

Végül megszólal egy ifju:
Én mint árva gyermek
Tanultam meg imádkozni
Anyám sírja mellett.

El-elmondom évek óta
Minden áldott este
Azt a fohászt, ami akkor
Vésődött szívembe.

Mást nem tudok. *Azt* zümmögöm
Csöndes áhitattal,
Azzal kelek, azzal nyugszom:
Jiszgadal, jiszgadal!

Sejtelmem sincs, mit jelent az,
Csak varázsát érzem.
Enyhít, gyógyít és vigasztal
Minden szenvedésben.

Ha elmondtam, újra kezdem,
Először apámért,
Azután meg jó anyámnak
Lelki nyugalmáért.

Nem jön álom szemeimre,
Míg meg nem ujrázom.
Az lesz az én hattyúdalom,
Utolsó fohászom.

Győztél! — szól egy ősz aggastyán
A vitát bezárva,
Győztél, fiam. Tiéd lészen
A mennyek országa.

Szolnok. *Heves Kornél.*

SCHILLER MINT BIBLIAMAGYARÁZÓ.

Felolvasásra került az IMIT felolvasó estéjén 1910 január 18-án.

Aki bibliánk hódító erejét csak némileg ismeri, az nem csudálkozik rajta, hogy mindig találkoznak jeles szellemek, kik beható tanulmányozásra érdemesítik oly korban is, mely a hitnek és hagyománynak általában nem kedvező.

Ilyen volt Schiller százada, melyben az európai nemzetek nagykoruságuk tudatára ébredtek és bizalmatlanul tekintettek mindenre, amit a multtól örököltek.

A legnagyobb szellemek sem képesek ugyan megtagadni a kort, mely őket szülte, de mint vezérek és útmutatók felette is állanak és legalább túlzásaitól mentek maradnak. Ezek közül lévén Schiller is, úgy szellemi nagyságánál, mint irányánál fogva az emberiség egyik reprezentánsa, akinek költészete a művelődés minden korszakának érzelmi és eszmei világából merített, nem haladhatott el közönyösen a zsidó biblia mellett sem és nem vetkőzött ki ama mély benyomásokból, melyeket ezen könyv már ifjú lelkére gyakorolt. Másfél évszázad választ el bennünket a német klasszicizmus eme ragyogó képviselőjétől, és bármily rohamossággal alakult át ezen idő alatt egész életünk és világfölfogásunk, mégis közel áll ő szivünkhöz és lelkünkhöz, mert rajta is beigazodik az Írás igéje: «A lelki szabadság terjesztői ragyognak a firmamentum ragyogásával és akik sokakkal ismertetik az

igazságot, mint a csillagok örökkön-örökké.» Amit az Isten választottainak géniusza alkot, az a fejlődés rohamában is elkerüli az elhomályosodás szomorú sorsát.

Azért is okadatolt, ha mint zsidók még napjainkban is gyönyörködni akarunk ama gondolatokban és eszmékben, melyeket bibliánk Schillerből ép akkor váltott ki, midőn szelleme megérett a legtökéletesebb alkotásokra és dicsőségének zenitjébe lépett.

Harminc éves korában foglalta el a jénai tudományegyetemen a világtörténelem tanszékét és az előadásai közül reánk maradt négyből kettő a mi bibliánk magyarázatának van szentelve.

Ezekből kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy Schillert racionalizmusa nem idegenítette el a bibliától; olyannyira nem, hogy büszkén juttathatunk neki kiváló helyet az exegézis történetében.

De ennél tovább is mehetünk. Mert ha kétes értékűnek tartjuk is a vállalkozást, melynek célja kinyomozni a bibliai reminiszcenciákat Schiller költeményeiben, amint pl. ezt dr. Goldschmied 1888-ban megjelent tanulmánya teszi, úgy mégis minden túlzás nélkül állíthatjuk azt, hogy valamint az Olympus szolgáltatta eszméinek a bájosnál bájosabb szinpadi díszleteket, úgy a Szináj termékenyítette meg az erkölcsi ideálok regiói felé törtető lelkét.

Ezen tájékoztató megjegyzések képezzék az alapot, melyen a bennünket oly közelről érdeklő értekezéseket vázolni és megvilágítani akarjuk.

*

Kezdjük azzal, mely a tóra semleges részével foglalkozik, melyben még nem esik szó Izraélről, hanem az Ábrahám előtti időről.

Ezen elbeszéléseket a szabad gondolkodás nem szokta magasabbra értékelni, mint a meséket és mondákat, melyekkel más régi népeknél is találkozunk, akik szintén a világ keletkezéséről ábrándoztak. De Schiller nincs ezen véleményen, szerinte történeti forrással állunk szemben, amint jelzi a címmel, melyet értekezésének ad: «Etwas über die erste Menschengesellschaft nach dem Leitfaden der mosaischen Urkunde.» Nézzük tehát, hogyan értelmezi Schiller a tóra rövid adatait az emberiség őskorából. A gondviselés — így kezdi fejtegetéseit — az embert egyideig az ösztön pórázán vezette, de e mellett pótolta értelme fejlettségét azzal is — és ez különböztette meg már ezen első fokon is a pusztán ösztönét követő állattól, — hogy mint őrködő dajka állott háta megett.

Az isteni gondoskodásra vall, hogy az ember csecsemőkorát enyhe éghajlat alatt élhette át, valamint hogy az Éden kertjében bőségesen találta eledelét, és békéjét vadállatok nem zavarták.

De az ember ezen gyámsági állapota sokáig nem tarthatott.

A benne szunnyadó tehetségek kibontakozásukat várták; az édeni boldogságnál egy másik, méltóbb volt az ő rendeltetése.

Ezt pedig csak úgy érheti el, ha teljes ártatlanságát az öntudatra való ébredés váltja föl. S hogyan történik ezen első nagy fordulat? Melyik az első

lépés azon az úton, mely az emberiséget évezerek mulván a kultura magasságaira fogja elvezetni? Schiller a feleletet, ha nem is világosan megadva, de mégis jelezve látja a biblia azon elbeszélésében, hogy Isten az első emberpárnak megtiltotta a megismerés fájának gyümölcsét, de a vágyakozás elragadta és megszegte a parancsot. Nem más ez, mint szimbolikus kifejezése annak, hogy az emb erszabad akaratának, erkölcsi önállóságának tudatára ébredt, jóllehet hogy ezen haladást moralitásának árán vásárolta meg. A bukásnak ilyen fajtájához, mondja Schiller, a filozófus csak gratulálhat, mert hiszen eredménye nem csekélyebb, mint hogy általa az ember a természeti ösztön rabszolgájából szabadon cselekvő teremtménnyé, automatából erkölcsi lénnyé változott át.

Meg kell vallanunk, hogy ezen magyarázat ép annyira merész, mint misztikus, de hiszen egy oly bibliai helyről van szó, melyet alig fog valaha sikerülni teljes világításba helyezni. Azért is természetesnek találjuk, hogy az illusztris kommentátor hallgatással mellőzi a többi ide tartozó részleteket és hamarosan áttér a paradicsomon kívül kezdődő új életre és itt gazdagon van alkalmunk csudálni pragmatikus felfogását a bibliai adatokról, melyek gyors egymásutánban szólnak a családi élet fejlődéséről az első gyilkosságról, az ember romlottságáról, a vízözönről egészen az első királyság alakulásáig.

Kész eredmények ezek, melyek a közönséges olvasónak úgy tetszenek, mint hírtöredékek egy rég letünt világból, de a költő tekintetétől megelevenednek, mint

a csontvázak Ezekiel próféta temetői látományában. Így a móz. okirat szól az első gyermek születéséről, de nem értesít arról is, hogyan nevelkedett az föl, mikor még az anya minden tapasztalat nélkül szűkölködött. Nem tudunk semmit azon változásokról, melyek az első emberek lelkében végbementek, míg Kajin és Ábel ifjakká serdültek, és Schiller igyekszik a hézagokat kipótolni és kíváncsiságunkat kielégíteni. Bizonyára az állatoktól, ezeknek megfigyeléséből tanulta az első anya a legszükségesebbet, miként kelljen bánnia csecsemőjével.

Egyúttal pedig megismerte az első házaspár a szülői szeretetet, mely tisztább és önzetlenebb a hitvesinél is.

Ezen belső tapasztalat tehát az erkölcsösségnek egy magasabb fokát jelentette.

A szülői szeretetet követte a testvéri ragaszkodás a serdülő gyermekek közt, és vele együtt fölébredt a remény, melynek az emberi életben oly kiváló szerepe van. A fejlődés eme fokozatán már az *ember* érdekelte az embert és nem kellett többé tartani tőle, hogy a legtökéletesb és legelőkelőbb teremtmény tehetsége az állatok utánzásában fog kimerülni. A kultura nagy haladása már az első generációban mutatkozik. Kajin az elsőszülött folytatja apja foglalkozását, munkálja a földet és első gazdasági ismeretei alig terjedtek tovább annak fölismerésénél, hogy a nedvesség előidézi a termékenységet, míg a szárazság megakasztja, amint ezt a természetben észrevenni alkalma volt. Egy további lépés volt a pásztorkodás, az állatok hasznosítása. A biblia *juhpásztornak* mondja Ábelt, a fiatalabb testvért és nagyon való-

színű, hogy a juhokon, a legszelidebb állatokon kezdődött a pásztorkodás és csak később terjedt ki kevésbbé szelid állatokra is.

A két ősfoglalkozás közt a pásztorkodás volt a könnyebb, mert sokkal több nehézséggel járt a földmívelés, melynek eredményeit az időjárás is bizonytalanná tette.

Nem csuda tehát, ha idővel Kajin irigykedve tekintett Ábelre és őt Isten különös kedvencének tartotta. Hisz neki izzadságos munka jutott osztályul, míg testvére e nélkül is boldogult és nem ismerte meg a lét gondjait. És ha még azt is figyelembe vesszük, hogy a tulajdonjog még akkor ismeretlen volt és így megtörténhetett, hogy Ábel véletlenül az ő nyáját Kajin vetésén legeltette: úgy teljesen megértjük az Írásnak eme különben homályos szavait: «... És lőn midőn a *mezőn voltak*, rátámadt Kajin Ábel testvérére és megölte őt.»

Ezen eset azért érdemel különös figyelmet, mert ez volt az első összeütközés az ellentétes érdekek között és máris vérontás járt nyomában.

A szentírás ehhez képest hosszabban időz az első gyilkosságnál és annak következményeinél és aztán ismét a társadalom egy sarkalatos intézményével találkozunk először: az első házasságkötéssel. Róla olvassuk: És Lemech vőn magának *két* feleséget, az egyiknek neve vala Áda, a másiké Cilla.»

Schillernek úgy tetszik, hogy az Írás itt a polygamiát, mint kivételt említi föl. — De mikép jutottak az emberek a házasság intézményéhez? Hisz ez már igen kifejlett erkölcsi állapotra utal!

A felelet: mert az emberi nem egyetlen párral kezdődött és ezzel már a természet maga a monogámia mellett foglalt állást. A természet példáját követték tehát az emberek, és így nem törvény, hanem szokás szentesítette a házasságot.

Az Írásban most következő nemzedékek fölsorolása nem alkalmas tanulságok levonására, de annál bővebb fölvilágosítást talál Schiller a következő versekben: «És lőn midőn az emberek szaporodni kezdtek a földön és lányaik születtek, akkor látták az *Isten fiai* az *emberek lányait*, hogy szépek voltak és vettek maguknak asszonyokat szabad választásuk szerint.»

Itt van leginkább alkalmunk a nagy költőben a lángeszű exegetát is megbámulni.

Kik értendők az Isten fiai és kik az ember lányai alatt?

A felületes bibliaolvasó bizonyára azon elhamarkodott következtetést vonná, hogy itt holmi mitológiai fölfogással állunk szemben, melynek analógiáját találjuk a pogány vallásokban. De Schiller sokkal nagyobbra becsüli a bibliát, semhogy hasonló gondolat támadhatna benne. Az ő magyarázatát bármily hívő is magáévá teheti. Szerinte az Isten fiai nem mások, mint a szerencse elkényeztetettjei, az első *arisztokraták*, kik magukat külömb származásuaknak tartották a közönséges halandóknál, akikre ők szánalommal és megvetéssel letekintettek, mint pusztán *emberfiakra*. Nagy változások álltak tehát be lassanként a társadalmi viszonyokban.

Az egyenlőség egyre jobban tünedezett, míg végre a patriarkális egyszerűség helyébe a rendi tagozódás

lépett, annak következtében, hogy az egyik ember szorgalmasabb, okosabb, szerencsésebb vagy ravaszabb volt a többinél és a szegényebbeket, gyöngébbeket magának lekenyerezte és végre alattvalóivá tette.

Nagyon természetes, hogy a magasrangúak, «az ég fiai» a közönséges szórakozásokkal meg nem elégedtek. A kivételes emberekhez kivételes életmód is illik, olyan, aminő a «föld fiainak» utólérhetetlen. Az első lépésök az lehetett, hogy kikezdték a természet- és szokásszentesítette egynejűségi intézményt és vettek *több* feleséget, hiszen vagyonuk ezen drága fényűzést lehetővé tette nekik, és a közönséges ember példájukat nem követhette. De még itt sem állapodtak meg, tovább rohantak lefelé a züllés lejtőjén, míg végre tiltott szerelemre vágytak, azoknak rovására, akiktől egyre jobban elkülönítették magukat és ezeknek lányai között válogattak kényök-kedvök szerint.

Schiller ezt következteti az Írás eme szavaiból: «És még ezután is történt, hogy az Isten fiai jöttek az ember lányaihoz és szültek nekik, ezek közül voltak az óriások, a vitézek, akik hajdanta a hír férfiai lettek.»

Schiller finom exegetikai érzékkel észreveszi, hogy itt a sülyedés egy újabb fokáról van szó, mert csak az mondatik, hogy az Isten fiai jöttek az ember lányaihoz... vagyis ezeket többé nem háremeik számára foglalták le, nem feleségeikké tették, hanem tisztán csak barátságukkal boldogították.

Így származott a társadalom egy új veszedelmes osztálya; elszaporodtak a bűnben fogantatottak, akik örökölték ugyan apjúk gőgjét és úrhatnámságát, de

nem a vagyont is, hogy nagyravágyásukat kielégítsék; fölcsaptak tehát minden törvényt kicsúfuló kalandoroknak, rablólovagoknak, akik rettegésben tartották a békés földművest és baromtenyésztőt. Ezeket érti tehát az Írás az óriások, vitézek és a hírnév férfiai alatt, akik elég hatalmasok voltak a társadalmi rend fölforgatására.

Hová vezetett volna az erőszak ilyetén fölülkerekedése, ha neki gát nem vettetik? Bizonyára oda, hogy eme hősök egyike, a legeszesebb és legvakmerőbb híveket toborzott volna és magához ragadta volna az uralmat, felcsapott volna királynak és létre jött volna a legelső állam.

De a világot kormányzó Gondviselés — mondja Schiller — máskép határozta és az eseményeknek egészen más fordulatot adott. Egy rettenetes természeti csapás meggátolta egy időre a haladás rendjét; bekövetkezett a mindent elpusztító vízözön, amelyből csak egy család menekült meg, hogy az emberiség egy újabb és szerencsésebb fejlődését indítsa meg.

Ezen általános katasztrófa pedig szükségkép elvezetett a királyság intézményéhez. Schiller ebbeli gondolatmenetében szintén az Írás által vezéreltetni magát, és biztosra vehetjük, hogy a következő versek lebegnek szemei előtt: «És Kus nemzé Nimródot, ő kezde lenni vitéz a földön. Ő vala hatalmas vadász az Úr előtt; azért szokás mondani: Mint Nimród hős vadász az Úr előtt. *És lőn királyságának* kezdete Bábel stb.»

A *vadász* és a *király* tehát egyesítve voltak Nimródban, ki mint első államalapító említtetik és ebben

egy nagy történelmi igazságot lát kommentátorunk kifejezve.

A vízözön után Ázsia pusztasággá lett és elszaporodtak rajta a vadállatok, melyek ellen az emberek alig birtak védekezni.

Minden darab földet, amit az ember művelés alá vett, előbb a vadaktól kellett elhódítani és nagyon természetes, hogy azok, kik vadászi bátorságban és ügyességben kitűntek, hálára és elismerésre számithattak és tekintélyüknek növekednie kellett. Nem volt ez másként később Európának őslakói közt sem, és a régi görögök hősei nem háborúkban szerezték babéraikat, hanem veszedelmes vadak kiirtásában és tiszteletök oly határtalan volt, hogy isteni származást tulajdonitottak nekik.

Igy lett Oedipus a thebaiak királya, mert kiirtotta a szfinxet és igy szereztek halhatatlanságot Herkules, Theseus és mások.

Ezzel véget ér az eleven és színes kép, melyet Schiller a bibliat követve és magyarázva az emberiség ősmüvelődésének menetéről megrajzol, és hogy gondolatmenetét összefoglaljuk és áttekinthessük, csak a címeket kell megemlítenünk, melyet értekezése egyes részeinek adott.

Ezek a következők: az ember áttérése a szabadságra és humanitásra; házi élet; az élet különbözősége; az egyenlőség megszűnése; az első különbözés rendek szerint; az első király.

— — — — — — — — — — — —

Eddig Schillert vallásunk vesztibüljében láttuk, a hol az emberiség több fontos kérdésére megtalálja a

választ és ez csak sarkalhatta őt, hogy tovább haladjon és magát a zsidó vallást is vizsgálja a filozófia fényénél. És ő ezt is megcselekszi «Die Sendung Moses» c. értekezésében. Nem bocsátkozik ugyan vallásunk elemzésébe, de megfigyeli azt *keletkezésénél* és innen emelkedik az egész csudálatos műnek áttekintéséig. Hogy az eredményt, melyhez jut, jobban tudjuk méltányolni, össze kell azt vetnünk azzal, amit vallásunkról Lessingnek «Die Erziehung des Menschengeschlechtes» c. művében olvasunk.

Benne a zsidó vallás *kezdetleges elemi volta* azzal bizonyíttatik, hogy a biblia nem szól a *túlvilági életről*, aminek magyarázatát abban kell találnunk, hogy a legnagyobb elvadultságban és nyerseségben leledzett Egyiptomból kivonuló zsidóság képtelen volt a *mennyei* viszonzás magasabb tanát fölfogni.

Ezen fokozatra az emberiség csak a kereszténység idején emelkedett föl.

Nézzük, mennyivel magasabbra becsüli Schiller vallásunkat és mennyire vallja maradandó és önálló jelentőségét.

Ő is mint Herder (Ideen z. Phil. der Gesch. III. XII. könyv) a héberek történetére hiteles forrásu fogadja el a bibliát, ha az antik történetírók egészen mást mondanak is, ami azonban nála teljes elvetésüket még nem jelenti. Hogy tehát az igazságot megtudja, Móz. II. könyvéhez fordul és annak első fejezeteit magyarázza.

E szerint az izraeliták Gósen tartományában oly mértékben szaporodtak, hogy komoly aggodalmat keltettek az ország urainál; tartottak tőle, hogy há-

ború esetén ezen bevándorolt és különváltan élő nép az ellenséghez csatlakoznék.

Kísérletet tettek tehát az elnyomással, de sikertelenül, mert «minél jobban sanyargatták, annál inkább szaporodtak.»

És itt Schiller meglep bennünket azon kérdésével hogy miért nem gondoltak az egyiptomi politikusok emberségesebb expediensre? Miért nem voltak rajta, hogy az izraélitákat szorosabban fűzzék a hazához, elosztván őket az ország többi lakói közt egyenlő jogokkal és kötelességekkel? Nagyon különösnek kell az egyiptomiaknak tett eme szemrehányást találnunk, ha meggondoljuk, hogy az európai kereszténységnek ugyanezen mentő eszme 18 száz éven át eszébe nem jutott és még saját véreivel szemben is nagyon is egyenlőtlenül szabta meg a jogokat és kötelességeket, hát még a zsidósággal szemben!

De Schiller máskép menti az egyiptomi státusférfiakat, mert az Írásban azt olvassa, hogy «iszonyatot éreztek Izraél fiai ellen». Ez pedig arra utalhat, amit már *Manetho* emleget, hogy t. i. az izraeliták között, anélkül hogy szegények tehettek volna róla, a bélpoklosság szörnyű betegsége volt elterjedve, annak folytán, hogy Gósen tartománya szűknek bizonyult számukra és a szomorú következmények el nem maradhattak.

Ezen föltevést megerősíteni látszik az is, hogy Móz. III. k. feltünő részletességgel intézkedik épen a bélpoklosságról. De ha Schiller ismerte volna a már egy évtizeddel előbb megjelent Michaëlis híres művét a Mózesi jogról, úgy bizonyára egészen mást

következtetett volna a tórának imént említett törvényeiből.

Sokkal érthetetlenebb azonban Schillernek azon megjegyzése — ha ugyan tőle ered és nem apokríf — hogy még a korabeli zsidóságon is meglátszanak az évezredek előtti egyiptomi tarózkodásnak nyomai!

De hadd írjuk a kor rovására a zsidóságról való igazságtalan vélekedést és forduljon érdeklődésünk ama kép felé, melyet a költő-filozófus vallásunk keletkezéséről és tartalmáról alkot magának. Nagy bámulója Mózesnek, akit egy másik értekezésében Lykurgus és Solon fölé helyez, és nem győzi eléggé csudálni az élettörténetében megnyilatkozó gondviselésnek vezető kezét.

Úgy látszott, hogy csak természetfeletti úton támadhat Izraélnek megmentője és mégis minden, ami bekövetkezik, rendkívüliség nélkül való.

Semmi nyoma a mennyei csudának Mózes megmenekülésében, mert hisz csak az anya leleményessége nyilvánul meg abban, hogy a királyleány akad a gyermekre, aki annyira meghatja a szívét, hogy fölnevelését magára vállalja. És mily egyszerű a mód, ahogy az anya egy időre legalább visszanyeri a csecsemőt és így alkalma nyílik őt már gyermekkorban megismertetni testvérei szenvedéseivel.

De hogy Mózes szabaditója lehessen népének, magasabb tudománnyal kell bírnia és ezt elsajátítja a papi kasztban, melyhez mint a királyi család tagja tartozott. A zsidó vallás dicsőségét Schiller helyesen az ő fenkölt monoteizmusában látja, de ezt szerinte

Mózes az egyiptomi papoktól tanulta és világraszóló érdeme csak az, hogy ő azt mélyen elmaradott véreivel megismertetni akarta, holott Egyiptomban egy csekély számu körnek féltékenyen őrzött titkát képezte. A föltevést támogatni látszik, hogy a héber Jáhve az egyiptomi Jao-hoz hasonlít értelemre és hangzásra nézve, mert mindkettő azt jelenti: «Én vagyok minden, ami van!»

De Mózes oly államot is akart alapítani népe számára, melynek törvényei át legyenek lengve a legfőbb igazságtól és belőle kiküszöbölve legyenek a hazugságok, melyek még akkor valamennyi nemzetnél divatoztak.

Ily merész és magasröptű vállalkozás csak hosszú évek alatt szokott a megvalósulásra megérni és Mózes erre használta a visszavonultságban eltelt egész férfikorát.

Az arábiai sivatagban villant meg lelkében a döntő jelentőségű gondolat, hogy *bölcseleti* Istenét megteszi testvérei előtt Ábrahám, Izsák és Jákób Istenének, aki százados hallgatás után megemlékezik róluk és őt megszabadítójukká avatta.

Schiller hangsúlyozza, hogy az isteni tan emez alakjában nem volt ugyan egészen ment a *nemzeti* jellegtől, de azért gyökeresen különbözött az ókori népek nemzeti istenségeitől abban, hogy általa kifejezésre jutott a monoteizmus két kardinális tulajdonsága; a *mindenhatóság* és az *egyetlenegység*.

Schiller tehát más kifogásolni valót nem talál a zsidó vallás istenhitén, mint hogy vele jár egyetlen nemzet kiválasztása a többiek közül, de ez koránt-

sem fosztja meg nagy filózófiai értékétől és így Mózes célja mégis el volt érve. Épúgy nagyra becsüli a törvényeket és szertartásokat is, melyeknek a zsidó vallásban oly kiváló szerepük van és nem látszik meg rajta az antinomizmus, mely mellett Pál apostol oly konokul küzdött és neki köszönte nagy hódításait.

Aki pedig vallásunk vizsgálatában ily eredményekhez jut; aki róla kénytelen elismerni azt, hogy vele szemben a *reformátornak csak a fogalmak megtisztítása lehet a tisztje*, mert az értelem fáklyafénye benne kárt nem tehet: annak bárhogy vélekedik keletkezéséről, tisztelettel kell adóznia a zsidóságnak is, mely a birtokába jutott tiszta és fenkölt tanoknak a legvészesebb időjárásokban hűséges őrzője és követője volt. Schiller el is ismeri, hogy *a zsidóságnak köszöni az emberiség erkölcsi fölvilágosodottságának nagy részét*, de azért mégis azon benyomást kelti föl bennünk, mintha nem lett volna ment a korában még nagyon elterjedt előítéletektől. Különösen feltünő, hogy oly kevéssé látszik meg rajta Lessing Náthánjának hatása, mely mely már tíz évvel előbb megjelent.

De bármint vélekedjünk Schiller kedvezőtlen nyilatkozatáról a zsidóság felől, azt el kell ismernünk, hogy vallásunkat tárgyilagosan itélte meg, ha elmélete Mózes tudományáról nem is tekinthető egyébnek mint tetszetős kombinációnak.

Ez utóbbinak épúgy nem lehetett mélyebb hatása mint korunkban Delitsch Friedrich Bábel és Bibeljének.

De örök hálával tartozunk Schillernek azért is, mert az elismerés, mellyel vállásunknak adózik, dicsőséget jelent a mi számunkra is, mert a zsidóságnak egy volt és marad a sorsa az ő vallásával és egyiknek sérelmét megérzi a másik is.

A bibliát és a zsidóságot csak együtt lehet gáncsolni vagy dícsérni és talán erre gondoltak bölcseink is, midőn azt mondták, hogy Isten résztvesz a szenvedésekben, melyek Izraélt érik a nemzetek közt.

Ha tehát önérzetünket nem akarjuk elveszíteni, ami legfőbb cél gyanánt lebeg azok előtt, kik bennünket renegátokká akarnak tenni, akkor meg kell becsülnünk bibliánkat nem pusztán mint reliquiát és fajunk nemesi levelét, hanem mint olyan könyvet, melyből a művelt elme mindig újabb etikai tanulságokat meríthet. Olvassuk és tanulmányozzuk, hogy éljen és hasson köztünk, és serkentsen erre Schiller nagy példája is.

Székesfehérvár. *Dr. Steinherz Jakab.*

MICHELANGELO RÁHELE.

A nagy műteremben hatalmas freskók kartonjai, megkezdett vásznak, márványtömbök, agyagkupacok álltak szana-széjjel. Egy-egy márványtömb nyers anyagából már gyönyörű erővel teljes, biztos vonalakkal kiformálódott egy arc, egy kéz, amelyek mint hófehér gyöngyök a megnyitott kagyló húsából,

úgy ragyogtak elő. Mint bimbók, amelyek most fesledeznek. A földön vésők, kalapácsok, ecsetek, festéktörő mozsarak hevertek szétszórva. És egy kis asztal mellett, kusza szakállal, jóságos, okos, szomorú szemmel, kissé tört vonalú orral — ó, Torrigiano, ez a te műved volt! — ott ült a mesterek mestere, Michelangelo. Az ívelt, antik mécses lángja nyugodtan égett és a mester a pergamen fölé hajolva, írt. A lúdtoll gyorsan szántotta a sorokat.

Én szeretett bátyám,

az Úr 1544. esztendejében, Mindszentek ulóján írom néked ezen írást szomorú szívvel. Küldök pedig véle ezer arany scudot is, hogy osszad vala szét ezt a pénzt a ghetto szegényei között. Akik nékem a legnagyobb örömet szerezték, hadd szerezzek én is nekik, inséges judeusoknak szerény örömet, aminő tőlem telik, szegény vésőforgatótól. Most hozta a pápai ceremóniamester az ezer aranyakat, amiket a Szent Atya küldött az «Utolsó ítélet»-ért. Ezer arany nagy kincs. De most az én lelkem tenger kincsnél nagyobb kinccsel van tele. Csordultig tele, hogy szinte kiáradni készül és elönteni a világot. Az én eddigi világomat. Nem kell hát a pápa kulcsos aranyaiból egy római tallér ára sem és ezért küldöm őket neked. Te vagy az én kincstárnokom . . . Osszad hát szét mind az ezer aranyakat az utolsó tallérig, hadd csendüljön föl a ghettóban az öröm ujjongó visszhangja.

Hogy miért éppen a ghettóban? A római ghettóban? Hogy miért éppen a kondorhajú judeusoknál? Ne tarts eszelősnek, ámbátor az okát alig tudnám adni.

De ha végigolvasod ezt az írást, meg fogod érteni. Ha nem is az okát, de hogy mi ég, mi forr az én lelkemben és hogy milyen gyehennai tűznek az oltására kellenek azok a ghettóba gördülő kulcsos aranyak. Olvasd hát végig ezt a pergamenes írást. Azután pedig add a tűznek. Szó se légyen többé róla. Nem akarok beszélni erről, mert minden szó csak elrabolna valamit abból a kincsből, amely most a lelkemet megtölti. Ezért is nem bocsájtatott be hozzám tegnap Carozzi. Senkit sem engedek a közelembe jutni, nehogy egy kapzsi szóban, egy éhes mondatban bárki is valamit zsákmányoljon a lelkem kincséből.

Tudod, hogy amint befejeztem az «Utolsó ítélet»-et, letettem az ecsetet. A véső után nyúltam. Ez vonzott mindég, hiszen engem már a dajkatej is a kővel jegyzett el. Hiszen tudod: a settignanoi Babetta, a dajkám, egy kőtörőnek volt a felesége . . . Mondom, a vésőt vettem fel. A nagy Giulo pápa síremléke számára új szobor faragásához fogtam.

Szent láz fogott el, aminőt még sohasem éreztem. A véső úgy forrott a kezemhez, mint szerető nő a szerető férfihoz, sok esztendei távollét után, a viszontlátás mámorában. A kő szinte szikrázott a kezem alatt a véső csókjaitól . . . Ezek voltak csak a szerelmes csókok! Szinte megifjodtam bennük és egy percre sem gondoltam arra, hogy immáron hetven esztendő nyomja a vállaimat. Csak dolgoztam éjjel-nappal, a márványporos boltívek alatt és éreztem, hogy a kő enged a vésőmnek, mint szerelmes asszony a csóknak és ez ifjonti erőt adott öreg karom-

nak. Ez a kar egyszer sem remegett meg és kezemben a súlyos kalapács egyszer sem tévesztette el célját, amint a vésőre készült lesujtani. Ember be nem tette hozzám a lábát. Modello sem ült előttem. Úgy élt lelkemben a szobor, hogy féltem, minden emberi tekintet csak lopni tudna annak szent tökéletességéből. Éreztem, hogy életem mesterműve készül megszületni abból az alaktalan kődúcból.

És egyszerre csak megéledt a kő. Széles márványpadon ott ült Mózes, titáni bús magányban, kezében a törvénytáblákkal . . . Szemében ott lobogott a férfias erő, a büszke dac, a szent harag, a homlokáról pedig sugárzott a bölcseség . . . Úgy, amint a lelkemben élt ez a csodálatosan nagy ember, aki olyan nagy volt, hogy gyakorta úgy éreztem, az ő nagysága már Jehováját is eltakarja előlem . . .

Nagy komorságát azonban enyhíteni akartam volna és a bibliából felém integetett rózsás kezekkel. Ráhel és Lea . . . Igen, ők! Ők legyenek azok, akik az ő lelkük édes szelídségével ellensúlyozzák a legnagyobb földi ember dacos komolyságát. Mint kőre felfutó két gyönyörű virág, illatozzák körül ifjúságukkal, gyöngéd, nőies bájosságukkal és lopjanak asszonyi derűt a hideg márványba.

Szonettek és ritornellek csendültek fel a lelkemben. Asszonyi kacajok. A rajzoló szén meg az ecset szinte táncot járt a kezemben és amint abbahagytam a munkát: a fehér lapokról felém mosolygott a lelkemből lelkedzett álom, Ráhel és Lea. Két mosolygó szűz, akiknek gyolcstiszta keleti leple alól szerelmek érintetlen oltára sugározta felém fényes-

ségét. A mosolygásukban el nem csattant csókok rejtőztek és derekukon úgy feszült meg az öv, mint az oltárok meg nem oldott függönye.

Aznap nem dolgoztam többet.

A Janiculus felől már felhágtak az égre az alkonyat véres lábnyomú futárai. A bukott királynak, a napnak vérétől piroslottak a terebélyes koronájú pineák és az Aventinus sötét, tömöttlombú ciprusobeliszkjei úgy állottak ott némán a lankákon, mint az éjszaka sötétfegyverzetű őrszemei. A haldokló napkirály még aranypénzt szórt az ég boltjára, erre az óriási harci mezőre, de a véreskezű martalócok markaitól véres rozsdát fogott ez az aranypénz is . . . Szent csönd borult a földre, mint óriási kupola. Az égen csak egy-egy kíváncsi felhő dugta fel boglyas fejét. A halottfosztogatók. De a lehullott napkirály sebeiből tömött sugarakban lövelt ki a vér és elöntötte a kapzsi felhők boglyas fejét is . . .

Engem már a ghettóban talált az alkonyat, San Bartolomeo szigetecske megfakult házfalaival szemben, az ingoványos parton. Valami ellenállhatatlan érzés vezetett ide, keresztül a Porta d'Ottavia roskadozó ívein. A nagy, pántos kapu még nyitva volt. A kurta kardú sentinella ott állott a nehéz lánc mellett, amely még nem volt ráakasztva a kapura, amely estenden be szokta zárni ezekbe a zeg-zugos kis utcácskákba a ghetto sárgafoltos köpenyű, gyorsbeszédű lakóit. A kondorhajú judeusok már sűrűn szállingóztak befelé és zsivajgó, zajgó csoportok verődtek össze a szűk sikátorokban. Már esteledett. A kaput nemsokára rázárják a ghettóra.

Vissza akartam fordulni, de úgy éreztem, hogy galambpuhaságú női kezek visszatartanak még. A Ráhel és Lea galambpuha kis keze . . . A Ráhel és Lea keze, akiket meg kell találnom.

A San Angelo in Pescheria előtt hirtelen meg kellett állanom. Szinte gyökeret vert a lábam.

Ide szoktak járni a judeusok vasárnap délelőttönként, ahol pápai parancsra keresztény istentiszteletet kell végighallgatniok.

A templom homlokzatáról, a kereszt alól, kuszalábú judeusi betűk néztek le rám. Még azok is kacagtak talán az én nagy csudálkozásomon, mert Ráhel jött velem szemben.

Ráhel, akit én a lelkemben megálmodtam. A kőre felfutó virág, aki derűt lop majd a hideg márványba.

Alig találtam szavakat. De végre mégis csak megszólítottam. Ő megösmert engem. Hogyne, a pápa képfaragóját a ghettóban is ösmerik.

— Judeai lány — szóltam hozzá azután — kőbe akarom faragni a te szépségedet, hogy ott állj majd a ti Mózestek mellett.

Elpirult. És a pirulása olyan volt, mint a hajnali égbolt fiatalos derűje.

— Mester, ne alázzad meg a te szegény szolgálódat! — felelte pirulva és alázatosan nézett reám.

De végül is megigérte, hogy másnap eljön hozzám az anyjával. Az élő Ráhel, hogy kő-Ráhel legyen majdan belőle.

Magam sem tudom már, hogy mint kerültem ki a Porta d'Ottavián. Csak arra tértem magamhoz, hogy a nagy, pántos kapu nagyot dördült mögöttem

és megcsörrentek a súlyos láncok. A Ráhelemet hát elzárták most tőlem. A ghetto bezárult.

De holnap . . . holnap ott lesz nálam. És holnap virág fog fakadni a márványból, élet fog lüktetni a hideg szemcsék alatt. Polidoroszra, a legnagyobb görögre gondoltam és arra, hogy most nyomába fogok jutni. Csak kőbe kell lopnom az igazi, az élő Ráhel szépségét.

Másnap kora reggel ott volt nálam Ráhel. Az anyjával jött, egy tisztes judeai asszonnyal. Én már ébren voltam. Márvány, véső, kalapács, minden készen várta már. Az istenek alkotó erejét éreztem magamban.

Alig beszéltünk. Az anyja leült egy sarokba és illendőséggel, szótlanul nézte, hogy mint áll a lánya a boltíves terem közepére és a karját könnyedén fölemeli, amint én azt a kartónon megrajzoltam.

A korai nap betűzött hozzánk.

Ráhel mögött aranyfelhő lebegett.

Közelebb mentem hozzá . . . A véső már égett a kezemben. Itt a perc, hogy az élet lüktetését lopjam a márványba, amelyből a női test melege illatozzék az ember felé . . . Az élet! A pezsdülő élet.

A márvány már várta a vésőm tüzes csókjait, de én, öregedő szememnek még egy pillantásával magamba akartam szívni a lüktető élet nemes formáit.

De amint így elnéztem, kiesett kezemből a véső.

Éghet a karjaimban a legforróbb törekvés láza, biztos lehet a kezem, mint a nyilazó őslakóé, a tekintetem éles, mint a kőszáli sasé — azt, amit látnom adatott, soha, de soha nem fog sikerülni kőbe lopnom.

A teremtés legtökéletesebb szobra állott előttem — húsból és vérből. Arca rózsás volt, mint a szüzi márvány, amelyre rózsát lehelt a vér titokzatos pezsdülése. Felemelt karja lágyan ivelődött, mint tömött, hamvas, almavirág-koszorú, amely a legszebb arcot övezi. A szeme bánatos volt és mosolygó, mint sebzett őzé, mikor virágos rétről álmodik, amelyre sohasem teheti lábát. Szeme fölött, mint angyalok fekete ujja, ívelődött a szemöldök, amely alól rózsás nyilak röpködtek világgá . . . A homloka tiszta és derüs, mint havasé, amelyre a hajnali napsugár életet varázsol. Az ajka, mint a hóban fakadt vérrózsa bimbója . . . És az öve össze volt kötve, mint a meg nem oldott oltári függöny. Ruhájából csak apró lábacskái látszottak ki, amelyek fehérek voltak és rózsásak, mint egy pár hónapos galamb.

Soha ilyen tökéletes szobrot emberkéz nem fog alkotni. Kontárok vagyunk csak. A természetet még utánozni sem tudjuk, nemhogy megközelíteni. A mi két kezünk a mi legengedetlenebb szolgánk, aki a gondolatot, az álmot, amely lelkünkben él, nem tudja véső alá vinni. Mit ér minden nagy felbuzdulásunk, minden gyönyörü törekvésünk, amikor mégis csak rá kell eszmélnünk, hogy tehetetlenek vagyunk. Azt hisszük, hogy nemcsak megközelítjük a természetet, de felül is tudjuk múlni, mélységet és művészetet tudunk vinni az alkotásainkba és akkor elébünk áll egy judeai leány és mi egyszerre érezzük törpeségünket, amelynek gondolata kiüti kezünkből a vésőt . . . A legszebb álmot, amely a lelkünkben él, nem tudjuk soha, de soha kőbe faragni. Öreg

koromra adatott meg nékem a gyönyörűség, hogy megálmodjam a legszebb álmomat, amely aztán elébem állott és én szemtől-szemben láthattam . . . És én éreztem, hogy a kezem, a vésőm nem tudná utólérni az én földre szállott álmom szépségét és minden kalapácsütés, amellyel a vésőmre sujtok, egy álom pusztulását jelentené, nem pedig azt, hogy közelébb jutottam az álmomhoz. És én nem leszek a magam álmaimnak szentségtörő elűzője . . .

Ránéztem Ráhelre. Utóljára. Még egyszer. És intettem neki, hogy menjen. Menjen . . .

Az anyja szapora szavakkal közeledett hozzám. Talán valami magyarázatot akart. De én újból intettem és elfordultam.

Suttogva, lábujjhegyen távoztak. Carozzi utánuk ment és egy aranyat adott át a tisztes judeai asszonynak.

És én magam maradtam. A lelkemben ott ragyogott az én álmom és nem akartam a lelkemet megfosztani ettől a kincsemtől.

És ekkor egyszerre a Mózesre, az én márvány Mózesemre esett a tekintetem. Szomorúan, dacosan, büszkén nézett reám. És én úgy éreztem, hogy kihívólag is. Végigmért engem, a mesterét, aki erőtlenül meghátrált Ráhel előtt.

Igen, erőtlenül.

Éreztem, hogy tehetetlen vagyok, éreztem, hogy az élet szépségeit soha, de soha nem tudom megközelíteni.

A véső kiesett a kezemből, de a kis kurta kalapácsot még ott tartottam a jobbomban.

És ekkor keményen, dacosan szemébe néztem Mózesnek:

— Azt mondják rólad, hogy te vagy az én életem remekműve! Ó, milyen szánalmas vagy, Mózes és milyen szánalmas vagyok én, aki nem tudom márványba faragni az álmot, amely leszállott a földre! Megérdemeljük, hogy elpusztuljunk és te, Mózes, megértél arra, hogy márvány tagjaid magam kezével, mestered, alkotód kezével morzsoljam széjjel!...

És nehéz kalapácsommal lesujtottam Mózesre.

Az ütés a térdét érte.

A márvány-Mózes éles csengéssel felsírt és én kiejtettem kezemből a kalapácsot.

A márvány-Mózes megrepedt térdében.

És én kimerülten, fáradtan, kétségbeesve lerogytam Mózes mellé, két karommal átfontam a térdét, forró fejemet odahajtottam a hűvös márványra és sírtam, sírtam, sírtam...

Ezért nem fogok többé vésőt a kezembe. És ezért nem keresem többé már Leát sem. És ezért küldöm az ezer aranyakat, hogy osszad széjjel a ghettobeli judeusoknál. Az ő leányuk töltötte meg az én lelkemet kései — fájdalmas! — örömekkel, hadd szerezzen hát nékik is valami kis örömet a te

Agnolod.

*

És késő évszázadok Róma-járói, ha elvetődnek a S. Pietro in Vincoli templomába, a fehér falak között ott látják a komor, a hatalmas Mózest. Michelangelo örök Mózesét — erőteljes térdén egy már barnuló repedéssel.

És ott látják mellette Ráhelt és Leát is, úgy amint azt a mesterek mestere kartonján megrajzolta. De Ráhelt és Leát, — ó, a kultúrbúvárok mindent kiásnak a mult avarjából és mindent írásokkal igazolnak! — Ráhelt és Leát már nem Michelangelo vésője faragta márványba.

Budapest. *Balla Ignác.*

EZRA.

Felolvasásra került a kolozsvári Izr. Felolvasó-Egyesület 1908 december 19-iki ülésén.*

Fölemelő és magasztos, végig kísérni lélekben Istent gondviselő útjain. Minden időben oly férfiakat támaszt, amilyenekre a kornak szüksége van. S még nem halt ki teljesen a kimagasló egyéniségek egyik fajtája, máris helyén van a másik. (V. ö. Ber. r. 58. Koh. r. 1, 6.)

Ezelőtt mintegy 24 évszázaddal élte végkorát a prófétizmus, a zsidó népléleknek ez a legegyénibb, minden összehasonlítást kizáró megnyilatkozása; már csak halványuló sugarakban jelenik meg ez égi láng az utolsó próféták triumvirátusában, amelynek tagjai Chaggaj, Zecharja és Maleachi. Ámde ugyanakkor már föltűnik a zsidó történelem szemhatárán annak az intézménynek biborfénye, amely hivatva fog lenni arra, hogy a régit, a kihalót pótolja: az

* Az «Ezra» ifjúsági egyesület alakulása alkalmából.

írástudók elseje, Ezra, kortársa Maleáchinak, az utolsó prófétának, sőt egy jellemző, bár ingatag hagyomány szerint (Meg. 15*a*) éppenséggel azonos vele.

Ki volt Ezra, mije volt a zsidóságnak?

Nehéz erre a kérdésre rövid, szabatos feleletet adni. Ki milyen álláspontról tekinti őt, olyannak látja. Akinek fáj, vagy bosszantja, hogy van még zsidóság — és jól tudjuk, akadnak elegen még az úgynevezett elfogulatlan tudósok között is — az egyoldalúlag emeli ki Ezra egyéniségének azokat a vonásait, amelyek mai fölfogásaink szempontjából többé vagy kevésbbé visszatetszők, figyelmen kívül hagyva azt, hogy minden embert a maga korának gyermekeként lehet csak igazságosan megítélni. Ámde nekünk, akik büszkék vagyunk zsidó voltunkra, akik semmiért a világon nem akarnánk zsidóságunknak híjával lenni, akiknek szívünk gyökeréig hat az a meggyőződés, hogy a zsidóság létele és fönnmaradása üdvös és szükséges volt és az lesz még ezentúl is sokáig az emberiség egyetemének javára: nekünk Ezra méltán a történelem azon nagy egyéniségei közül való férfiú, akiket a Gondviselés küldötteinek szoktunk tekinteni, akiket egy történelmi nagy cél letéteményeseinek, egy összefoglaló nagy eszme képviselőinek tudunk s akik a múltak sűrű ködén keresztül is idáig világítanak a mi napjainkig. Még pedig nem csupán lelkük közvetett megnyilatkozásai, irodalmi vagy művészi alkotásaik révén, hanem a példa elevenebb hatása útján, amelyet életükkel és cselekedeteikkel nyújtottak. Ezrát tevékenysége és kezdeménye a zsidóság legnagyobbjai közé, sőt egyenesen

legnagyobbja, Mózes mellé állítja: Mózes és Ezra, az első próféta és az első írástudó, az egyik Izrael népe születésének, a másik újjászületésének legfőbb tényezője.[1]

Ezra élete körülményeiről keveset tudunk, a kevésből a legtöbbet a szentírás ama könyvéből, mely az ő és kor- meg munkatársa, Nehémia nevét viseli, ennek is egy részét az ő saját följegyzéseiből. Ezra nyilván maga is tudatában volt működése fontosságának, azért látta szükségesnek annak emlékezetbe adását. De művének csak töredéke maradt reánk. A hagyomány (B. bath. 15*a*) a Krónikák könyve legnagyobb részének szerzőségét is neki tulajdonítja, más helyütt (Sir has. r. 4, 3) a legendás 10 zsoltáríró között is felsorolja — utolsónak. De ennek a valószínűsége is utolsó.

Sok jel mutat arra, hogy Ezrát már életében is értéke szerint méltányolták, a későbbi korok szemében pedig szinte óriásivá növekedett.** Innen van, hogy a hagyomány a vallásos gyakorlatnak számos oly alkatelemét, amelyet réginek tart, de eredetét kimutatni nem birja, Ezrára, vagy legalább a tőle alapított Nagy Gyülekezetre vezeti vissza. Ezzel szemben figyelemreméltó, hogy Ezra alakját és életét a legenda nem szőtte körül a maga színesen csillogó

* Ugyanezt tanítja a hagyomány is róla, midőn azt állítja, hogy ha Mózes meg nem előzi, Ezra is méltó lett volna arra, hogy általa adassék a tóra Izraélnek. (Tosz. Szanh. IV, 7. Zuck. 421, 23. kk. Szanh. 21*b*.)

** A korán szerint (IX. szúra 30. vers) a zsidók Ezrát Isten fiának mondják, mint a keresztények Jézust.

szövedékével, úgy, amint más jelentős bibliai személyekkel teszi. Ezra nem hőse a mondának, talán mivel vértelen küzdelmeiben a nép nem látott heroikus vonásokat, amelyek táplálhatták volna a meseköltő képzeletet. Pedig elegendő hiteles följegyzések hijában a sokszor átlátszóan finom mondaszövedékből is kibogozható lett volna a történelmi valóság magva.

Azonban derülhet még világosság Ezra alakjára más oldalról. Csak nemrég találtak Assuán mellett, Egyiptom legdélibb vidékén rendkívül érdekes papyrusokmányokat, amelyek egy ott virágzott, zsidókból álló perzsa katonai telep létezéséről nyújtanak meglepő adatokat éppen Ezra korából. Mivel pedig ezek a zsidók a papyrusok tanúsága szerint összeköttetésben állottak jeruzsálemi hitrokonaikkal, talán nem túlzott a remény, hogy újabb leletek magáról Ezráról is nyújtanak majd újabb, nagyon kívánatos felvilágosítást.

Ezra hazája Babylonia, legalább ott lép először tudomásunk körébe, amikor t. i. onnan megindul ősei hazájába, Judeába. Atyja, anyja nevét nem ismerjük, ellenben visszamenőleg ismerjük őseit föl egészen Áron főpapig, Mózes testvéréig. Legközelebbi őse, akit névszerint ismerünk, Szerája, az első jeruzsálemi templom utolsó főpapja, akinek nem legidősebb, a főpapi méltóságot öröklő, hanem egyik

* Egy szerencsés kapavágás Babylonia földjén is felszínre hozhat még Ezrára vonatkozó adatokat. Az ő korából való ékiratos Murashu-okmányokban számos zsidó név fordul elő.

ifjabb fiától származott Ezra. Szerája hazájáért, mikor az az ellenség hatalmába jutott, vértanúhalált szenvedett (Kir. II. 25, 18—21). Kettősen nemes származású volt tehát Ezra, nagyok és szentek utóda. De maga lett mégis a legnagyobb az egész hosszú, dicsőséges sorban, maga derítette a legnagyobb történelmi fényt egész ősrégi nemzetségére.

Lemenő ágon mint Ezrának tizedik ízben utódját említi a hagyomány (Ber. 27*b*. jer. Tan. 67*d*. jer. Jeb. 3*b*.) Eleázár ben Azarját (az I. és II. század fordulóján), korának egyik legkiválóbb férfiát, a synhedrionnak időlegesen fejét. Nem tudni, kit akar a tradició ezzel a leszármaztatással, amelynek genealógiai bizonyítékait nem ismerjük, inkább megtisztelni: a nagy elődnek a múltak ködében óriásivá nőtt alakját e, vagy a kiváló utódnak a gazdagság, tudomány és magas állás hármas glóriájával övezett jelen személyiségét. Hasonlóan kétoldalú megbecsülés rejlik az első Hillel fölött tartott gyászbeszéd ama kitételében, amely szerint Izraélnek ez a korszakos nagy tanítója Ezra tanítványa volt, természetesen csak lélekben. (Tosz. Szóta XIII, 3. Zuck. 319, 2.)

Ifjú koráról, neveléséről nem tudunk semmit. Csak egy hagyomány (Meg. 16*b*. Sir r. 5, 4) nevezi meg tanítójaként Baruchot, Jeremiás próféta íródeákját. Mint egészen kész, céljaival tökéletesen tisztában levő férfiú, mint hivatásának lángoló buzgalmú apostola tűnik elénkbe. Ez a hivatás a *szóféri*.

Mit jelent a szófér elnevezés, mellyel már az Ezra nevét viselő könyv is — róla szólván — élni szo-

kott? Semmiesetre sem csupán azt, amit manap jelent minálunk: szent jellegű, vallásos célokra szolgáló héber szövegeknek, aminő pl. a tóratekercs, a mezuza hártyája, a válólevél (get) stb. hivatásos írója. Eredetileg szófér azt jelenti, aki a *széfer*-rel, vagyis könyvvel, még pedig a szentkönyvvel, vagyis a tórával foglalkozik, azaz tanulmányozza és terjeszti, tanítás és talán leírás, azaz másolás útján. Mindenesetre Ezra korában, de még azon túl is nagyon sokáig és nemcsak a zsidóknál (sőt itt olykor még ma is), tudós és könyvterjesztő meg másoló többnyire egy és ugyanaz a személy volt. Még pedig Ezráról külön is ki van emelve, hogy gyakorlott szófér volt, «jártas Mózes tórájában, melyet az Örökkévaló, Izraél Istene adott» (Ezra 7, 6). A régiek szemében Ezra a tóraismerőnek typusa, utólérhetetlen mintaképe (Ber. r. 36 végén). Azt is tudjuk róla, hogy «arra irányította szívét, hogy kutassa és gyakorolja az Örökkévaló tóráját, hogy tanítson Izraélben törvényt és jogot» (Ezra 7, 10). Ez tehát a régi szófér hivatása, akit mi írástudónak szoktunk nevezni, az Új-Testamentom görög kifejezése szerint. És nagyjában ez maradt a következő korok tudósai hosszú sorának hivatása is, akiket éppen ezért szintén szófér néven említ gyakran a hagyomány. Ezeknek adja meg Ezra, mint első a sorban, a typusát. És mint Mózes a próféták sorában, úgy Ezra is a szóférek között első és mindjárt legnagyobb.

Hogy Ezra működésének nagy jelentőségét fölismerhessük, emlékezetünkbe kell idéznünk azt a történelmi tényt, hogy az ő korában úgyszólván már

csak egy vékonyka fonál fűzte Izraél népét a saját nemzeti és vallásos múltjához. Az ellenséges hatalmakkal, népekkel és viszonyokkal évszázadokon át viselt harcok számbelileg erősen megcsappantották a nemzetet; a pótlásul fölvett idegen vér pedig bomlást vitt szervezetébe, lekoptatta róla a nemzeti egyéniség zománcát s idegen elemekkel telítette meg vallásos gondolkodását, de még inkább vallásos gyakorlatát, úgy hogy ez az utóbbi időnként alig különbözött a körül lakó pogány népek bálványimádásától. Ily körülmények között nem csoda, ha a szent könyvek s főképen a tóra ismerete csak egyesekre, még pedig túlnyomóan papi családok tagjaira szorítkozott (a próféták egy része is papi nemzetségből származott), a tóra törvényeinek gyakorlata pedig a vallásos életben szinte egészen feledésbe ment. A szent irodalom — amely különben egy volt a törvénykódex-szel — még annak a körülménynek hatását is sínylette, hogy a héber nyelv, mely a szent irodalom nyelve, mindinkább kiszorult az élő használatból a diadalmasan előretörő arameusnak javára s ezzel párhuzamosan feledésbe ment a szent könyvek írásjegyeinek, az ó-héber írásnak ismerete is.*

Aki tehát arra a nehéz feladatra vállalkozott, hogy megakassza a zsidó nép teljes pusztulásának folyamatát, annak két irányban kellett mentő munkához

[1] A hagyomány (Tosz. Szanh. IV, 7. bab. Szanh. 21*b*) azt is Ezrának tudja be érdemül, hogy a régiek helyett új írásjegyeket hozott alkalmazásba.

látnia. Egyfelől útját kellett vágnia az idegen vér további beszivárgásának a nemzettestbe, másfelől útat nyitnia az elmékben és szívekben a tóra elfeledett vagy elhanyagolt törvényeinek befogadására. A kettős, negativ és pozitiv feladat megtalálta a maga emberét, akire szüksége volt, Ezra személyében.

A hagyomány szerint (Kidd. 69*b* Rasi) Ezra már Babyloniában kezdte meg a purifikáció művét, nyilvántartást készítvén a nem tisztán zsidó eredetű nemzetségekről. De csak az őshazában, amely az ő számára egyébként új volt, fogott gyökeres intézkedésekhez mindkét irányban. És tehette ezt, mivel I. Artaxerxes (Longimanus, a hosszúkezű) perzsa király részéről, akinek főuralma alatt élt akkor a judeai zsidó közösség, nyilván teljes föllhatalmazással volt ellátva. Alig érkezett meg tehát 458-ban időszámításunk kezdete előtt Jeruzsálembe, kimondatta és esküvel fogadtatta meg a nép előkelőivel, hogy nemcsak ezentúl nem fognak idegen pogány nőkkel házasságra lépni, de sőt mindazok, akik már ilyen vegyes házasságban élnek, hitvesüktől nyomban elválnak és gyermekestől hazaküldik őket népükhöz s nemzetségükhöz.

Kegyetlen volt ez a rendszabály, de a fenforgó viszonyok között múlhatatlanul szükséges. Abban az időben — és sokkal később is — amikor a politikai nemzet fogalma még ismeretlen vala és a faji összetartozás volt a nemzeti és hitélet egyedüli alapja, a túlságos vérkeveredést meg kellett akadályoznia annak, aki építeni akart ezen az alapon. És Ezra építeni akart, helyreállítani a rombadőlt zsidó val-

lásos élet délceg, büszke várát. Ezt pedig csak egy tisztavérű, azaz fajilag egységes néppel vállalhatta, mert egységes nemzet és egységes hit egymástól elválaszthatatlan fogalmak voltak akkoriban, egyik a másik nélkül el sem képzelhető. Így értjük a drákói szigorúságot, a mi szemünkben embertelen eljárást, amelyet alkalmazásba venni Ezra szükségesnek látott. Célját másképen csakugyan aligha érhette volna el. Hogy a pogány mételyt gyökeresen kiirthassa, fájó sebet kellett ütnie sokak szívén. De ilyen a sorsa azoknak, akik nagy történelmi fordulatok idején élnek, mert fájdalmas vajúdások közben jő világra minden új alakulat.

Ekként előkészítvén a talajt s megtisztítván azt a sűrűn felburjánzott gyomtól, Ezra hozzálátott feladata pozitiv részének megoldásához. A tóra tanait akarta érvényre juttatni Izraelben, a tóra tanait ismertette meg tehát a néppel. Még pedig forma szerint ugyanolyan módon, ahogyan még ma is történik nálunk, t. i. a tóra felolvasása útján, azonban azzal a lényeges különbséggel, amely éppenséggel nem a mi mai szokásunk javára billenti a mérleget, hogy a felolvasott héber szöveget nyomban lefordíttatta az élő népnyelvre, sőt amennyiben szükségesnek mutatkozott, értelmét hozzáfűzött magyarázatokkal többé-kevésbbé tüzetesen meg is világította.*

* A talmudi tudósítások jobbadán ugyan még régebbre vezetik vissza a tórafelolvasás intézményének eredetét, de a valódi tényállás kitűnik abból az erőfeszítésből, amellyel legalább a szombat délutáni és a hétfői meg csütörtöki fölolva-

De Ezra nem elégedett meg a tórának mint a vallás alapvető könyvének elméleti ismertetésével, hanem bölcsen belátva azt, hogy minden elméleti ismeret csak gyakorlati alkalmazás útján válhatik elidegeníthetetlen tulajdonunkká, minden intézkedést megtett arra is, hogy a nép, mely osztatlan bizalommal hallgatott szavára és szinte csodálatos engedelmességgel fogadta meg parancsait, a valóságban is a hallott tanítások és törvények szerint rendezze be életét. Mindenekelőtt a szombat és az ünnepek szentül tartását sürgette, mert az évnek e kiemelkedő napjait, amelyek lelkünknek a mindennapi küzdelemben megzavart nyugalmát mindannyiszor újra helyreállítani alkalmasak, hétköznapul ülte meg a nép. A vidéki kalmárok szombaton hozták a fővárosba árúikat, melyeket a jeruzsálemiek nyílt piacon vásároltak meg tőlük. Mikor pedig a város kapúit az árusok elől elzárták, a nép ment ki eléjük s a falakon kívül csapott vásárt szent szombat napján. Ezeket az üzelmeket Ezra (és Nehémia) végkép eltiltotta s meggyőzéssel és büntető intézkedésekkel egyaránt igyekezett meggyökereztetni a népben az ünnepeknek előírás szerint való megülését. Így lett Ezra

sás kezdeményének érdemét akarják megmenteni Ezra számára (j. Meg. 75*a*. bab. B. Kamma 82*a*). E helyütt Ezrától származó 10 intézkedést sorol föl a misna, melyek nagyobbrészt a társadalmi és családi élet zavartalan harmóniáját akarják megóvni, a mi szemünkben hellyel-közzel túlságosan aprólékos rendszabályokkal. Egyes Ezrától eredő intézkedésekről olvasunk még a talmud más helyein is. (B. bath. 21*b*. 22*a*. Meg. 31*b*. Keth. 3*a*. stb.)

útján a tóra élő törvény Izraélben,* a zsidóság életének örök törvénye, örök életének el nem apadó forrása.

Nagy munkája közben, mely több mint két évtizedre terjedt, sok és nehéz küzdelme akadt Ezrának külső és belső ellenségekkel. Az utóbbiakhoz tartozott főképen a papság, amely méltóság akkoriban merőben születési kiváltság volt. A papság, mely egyáltalán nem állott feladata magaslatán — tagjai közül némelyek maguk is vegyes házasságban éltek pogány nőkkel — kaján szemmel nézte Ezra befolyásának növekedését, a magáénak rovására.** Mondhatjuk, akkor kezdődik a papságnak mint születési előjognak értékcsökkenése s helyében az írástudónak mint a nép lelki vezérének homloktérbe jutása. A klérus kiváltságos osztályának helyébe lépett az egyszerű tudósok rendje, amelynek semmi egyéb joga nem volt, mint amit tudományának és jellemének erejével maga vívott ki magának. Ennek a folyamatnak megindulása, amelynek jelzett eredménye különben csak hosszú idők fejlődéséből állott elő, szintén Ezrának köszönhető.

Mialatt egyfelől a papsággal viaskodott, másfelől a külső ellenség, főleg a szamaritánusok támadásait is kellett állania az új rendnek. A szamaritánusok keverék nép valának, vallásuk zsidó ugyan, de még-

* «Midőn feledésbe ment a tóra Izraelben, jött Ezra Bábelből és helyreállította.» (Szukka 20*a*.)

** A papság és Ezra közötti ellentét, amely különben a szentírás elbeszélésén is áttetszik, a midrásköltő képzeletében még világosabban tükröződik. L. Sir has. r. 5, 4.

sem minden pogányos íz nélkül. S ami a fődolog Ezra szemében: idegen faji eredetűek voltak, bár vérség kötelékével is sokszorosan egybefűzve a zsidókkal. A szamaritánusok erőnek erejével részt akartak venni a zsidók vallásos és nemzeti életében, de Ezra éppen tőlük féltette a zsidó faj és vallás tisztaságát a legjobban. A szamaritánusok ezért elkeseredett ellenségei lettek nemcsak Ezrának, hanem magának a zsidó népnek is s a perzsa főhatóságnál folytatott aknamunkájukkal, valamint a Jeruzsálem ellen indított fegyveres támadásaikkal sok bajt okoztak a zsidóknak. De bár szövetkeztek azokkal a többi szomszédos néptörzsekkel, akik zsidó férfiakhoz nőül ment leányaik hazaküldése miatt tartottak haragot, egyesült erővel intézett támadásaikat is sikerült a zsidóknak visszaverniök.

Ezekben a fegyveres harcokban már nem Ezra vezeti a népet, hanem kortársa és az övénél alig kisebb érdemű munkatársa a zsidó nép vallásos és nemzeti megtisztulásában: Nehémia, a perzsa király nagybefolyású pohárnoka. Nehémia* a harc lelke, aki fáradhatatlanul jár-kel emberei között, buzdítva és büntetve, tömörítve és tüzelve őket. De ép oly lelkesen támogatja Ezrát a tóráért és vallásért vívott vértelen küzdelmében is, amelynek diadalmas végkimenetele nem csekély mértékben köszönhető az ő közreműködésének is. Egyáltalán e két férfiú, amennyi-

* Ujabban megfordítva Nehémiát tartják az intéző személyiségnek, Ezrát ellenben csak az ő eszméi végrehajtójának. L. *Klameth*, Ezras Leben und Wirken, Wien 1908.

ben képességre és készültségre ellentétesek valának, a kívánatos mértékben egészítették ki egymást. Mély, rajongó vallásos és faji érzés jellemzi mindkettőt; a népük javáért való önfeláldozó munkásságban sem bírja fölülmúlni egyik a másikát; harcrakészség sem hiányzott egyikükből sem; csakhogy Ezra, mint a tóra embere, ennek fegyvereivel vívja küzdelmét, Nehémia ellenben (aki talán katonaviselt ember is lehetett) öldöklő fegyver használatától sem riad vissza. Mint Mózes és Áron, úgy egészíti ki egymást Ezra és Nehémia: az egyik a gondolatot sugallja, a másik a megvalósításhoz segíti. Vagy az építész és művezető viszonyát alkalmazhatjuk reájuk: az egyik tervezi, a másik fölépíti a házat, a várat.

De bármily része volt is Nehémiának Ezra művében, a zsidó köztudat, melyet elevenen tükröz a hagyomány, mindig emennek tulajdonította a főérdemet a nagy műnek, a zsidó vallás új alapvetésének elvégzésében. És ennek az új korszakot és benne a zsidóságnak új fejlődése útjait megnyitó férfiúnak élete folyásáról azt sem tudjuk, hol és mikor ért véget. Abban is hasonlatos tehát Ezra Mózeshez, hogy «nem ismeri senki a sírját mind a mai napig».*

* Josephus (Ant. XI. 5, 5) ugyan úgy tudja, hogy Jeruzsálemben temették el, egy középkori zsidó utazónak pedig (Itinerary of R. Benjamin ed. Ascher I, 73) a Semura folyó mellett Babyloniában mutatták a sírját, ahol 120 éves korában — ez is jellemző egyezés a Mózes életkorával — érte volna a halál. Ugyanő látta «Ezra zsinagógáját» Háránban és egyéb helyeken is. De az egyik adat csak oly kevéssé hiteles, mint a másik.

És mint Mózesnek adar hó hetedikét, úgy Ezrának tébéth hónap kilencedikét jegyezte föl halálozása napja gyanánt a semmivel sem bizonyító hagyomány.*

A zsidó nép szemében az ember mindig hátraszorult a műve mögött; ezt a sorsot el nem kerülhette Ezra sem. De nem él-e így is tovább Ezra az ő művében? Mert lényegileg az ő művének kell tekintenünk azt a megújhodott zsidóságot, amely addig nem sejtett mértékben halmozott fel életerőt magában: annyit, amennyit nem bírt fölélni az azóta eltelt majdnem harmadfélezer év, szellemi küzdelmeivel és kegyetlen viszontagságaival; amennyit nem bírtak elfogyasztani a makkabeusi harcok, Róma támadásai, a középkor üldöző sötétsége és az újkori felvilágosodott barbárság; amennyit el nem birtak sorvasztani ellentétes kulturák és életfölfogások, a csábítás és kényszer, a közönyösség és hitszegés. Örök életre volt bár elhivatva Izraél vallása mindjárt a történelem színterére léptekor, de hogy lényegében változatlanul érhette el a mi időnket, abban elvitathatlan érdeme van az írástudó Ezrának. Nevében hordja ő már jelentőségének összes foglalatját: Ezra valóban nagy «segítség» volt Izraél számára az örök életnek elébe menő vándorútján!

Kolozsvár. *Dr. Eisler Mátyás.*

* L. *Herzfeld*, Geschichte des Volkes Jisrael I. 145.

MAI HÉBER KÖLTŐKBŐL.

A MADÁRHOZ.

— Bialik. —

Isten hozott, bús árva ablakomra,
Isten hozott, hű, dalos kis madár!
Hogy vágyakoztam édes dalaidra,
Hogy búslakodtam, midőn elhagyál.

Dalolj, dalolj, hű, drága kis madárkám,
A meleg tájakról regélj csodákat,
Oh, mondd: a csodás, napsütötte földön
Oly sok mint itt a szenvedés, a bánat?

Voltál-e Cionban, testvéreimnél?
Ugye, hő üdvözletet küldenek!
Oh, boldogak! Ők ottan, ottan élnek,
Tudják-e, én itt mennyit szenvedek?

Tudják-e, mily sokan gyűlölnek itten,
Mily sok, mily sok az ellenségem itt?
Dalolj, dalolj hű, drága kis madárkám
A földről, hol örök tavasz virít.

Mondd, küldötték-e üdvözlésük nékem
A róna, erdő, völgy és hegyorom?
Arasztott Isten vigaszt már Ciónra?
Vagy most is még kietlen sírhalom?

És Kármel bércén, Sáron ligetében
Lengnek-e nárdus, mirrha illatok?

Ébredt-e álmából az agg Libánon?
Vagy tovább szunnyad, tovább andalog?

Ragyog e harmat, gyöngyként, Hermon bércén,
Vagy hull reája könyes permeteg?
S a Jordán vize, folyik-e tiszta kéken?
Vidulnak-e a komor, bús hegyek?

Borong-e rajtuk még a felhőfátyol?
Vagy szétoszlott mint köd és tovaszállt? —
Dalolj, dalolj az édes, drága földről,
Hol ősim leltek életet, halált.

Virul-e még rég ültetett virágom?
Vagy elhervadt, mint elhervadtam én?
Oh, egykor régen virágzottam én is,
Azóta öreg lettem, gyönge, vén. —

Dalolj, dalolj, regéld el, kis madárkám,
Mit súgott néked fűszál, falevél?
Zsongnak-e vigaszt? Várnak szebb napokra?
Midőn majd minden ébred, pezsdül, él!

S testvéreim, kik vetnek néma könnyel,
Aratnak-e dalolva, boldogan? —
Bár volna szárnyam s elrepülnék, szállnék,
Mint szellő, mely kelet felé suhan.

... S én, mit regéljek néked, kis madárkám?
Ah, tőlem nem fogsz vigat hallani —
A hideg tájon nem szól vidám ének,
Csak gyász, panasz keserves hangjai.

Elmondjam-e sok átkunk, szenvedésünk?
Hisz ismeri az egész nagy világ!
Ki tudja számát elmúlt sok csapásnak?
S a sok új bajnak, mely nyomukba hág?

Repülj hegyedre vissza, kis madárkám!
S örvendj, hogy elhagyhattál akkoron! —
Kis dalnok, oh, ha itt maradtál volna
Hogy sírtál, sírtál volna sorsomon!

De sírás, könyek nem segítnek rajtam,
A könnytől be nem heged mély sebem,
Elsírtam mind, megtelt a könnyes korsó —
És fásult szívem fetreng véresen.

Fogytán a köny már, itt az idők vége . . .
És nem virrad még éjemre a reggel —
Isten hozott, hű dalos kis madárkám,
Dalolj, dalolj, vidíts fel énekeddel!

ÁLDÁS.

— Bialik. —

Áldott legyen minden testvérünk, áldott,
Ki bárhol áldja földünk szent rögét. —
Váltsuk valóra hát a régi álmot,
Szerezzük vissza népünk örökét!

Áldott a könny, mely érettünk pereg le,
Ezerszer áldott minden veriték,
Mely hajnali harmatként hull Izraelre,
És felüdíti meggyötört szivét.

S örökké szent lesz minden tiszta könnycsepp,
Mely ajándékként könnytengerünkbe hull,
És minden verejtékcsepp, mely a földet
Áztatja Isten útján áldozatul.

Ha falakat tetőig nem emeltek,
Elég, ha csak alapot raktatok!
Eljő a nap és vakoltok, meszeltek,
Ha összegyűlnek az elszórt csapatok.

Oh, elszórt nép vagyunk! Elszórt kövekbül
Építsük újra várunk romfalát!
Eljő a nap s a világon keresztül
Zengik a csodatevő kis nép dalát. . . .

Mit késlekedtek? Nincs merészségetek?
Örökké szolga volt-e Izrael? —
Szétszórt erők ti! Egyesüljetek!
S feszült erővel fel, munkára fel!

Oh, ne mondjátok: kicsinyek vagyunk, —
Hisz őseink nagy Istene velünk!
Oly régen pihen megkötött karunk,
Munkára hát! Csodákat mívelünk!

Ki gúnyolódik? Átkozott legyen!
Mentsétek meg viharvert népetek! —
Már visszhangzik a messze bérceken
Istennek hangja: «Jertek! Jöjjetek!»

HISZEK.

— Csernichovszky. —

Kacagj, kacagj álmaimon,
Miket szívem szenved,
Kacagj, hogy még hinni tudok,
Hogy még hiszek benned.

Hogy az aranyborjúnak én
Lelkem el nem adtam,
Hogy még hiszek igazságban,
Szent nagy pirkadatban.

Hiszem, hogy az ember egykor,
Széttör minden jármot,
Kenyér vár az éhezőre,
Szomjú szívre álmok.

Kacagj, kacagj, hogy hiszek még,
Hiszek barátságba',
Hogy majd szívem lel egy szívre
S vágyam lesz a vágya.

Hiszek tisztább, szebb jövőben,
Habár távol messze,
Jönni fog és béke vár majd
Boldog nemzetekre.

Felvirágzik népem is majd,
Új életre éled,
Leveti a rabbilincset,
A sok ezredévet.

Él, virágzik, szeret, alkot,
Felpattan a börtön,
Nem sóvárog többé mennybe,
Élni fog a földön.

Új dalt dalol majd a költő,
Szépért lángra gyúlva,
És sírhantom virágából
Lesz a koszorúja.

PÉNTEK ESTE.

— Legenda. —

— Csernichovszky. —

Péntek esti alkonyatnak
Csöndes homályába
Fönn az égről jön két angyal,
Jön a földre szállva.

Felhő szárnyán bolygnak szerte
Lakói az égnek,
S hol egy házban zsidó lakik,
Ablakán benéznek.

Hogyha lobog gyertyafény benn
S vidám, víg az ünnep,
Jókedv csillog minden arcon,
S gondok tovatűnnek.

Ha istenes ének zeng benn,
Mint a törvény mondja,
S körösközül ragyog minden
Édes nyugalomba:

Felderül a jó angyalnak
Sugár-ábrázatja
S a rossz angyal néz mogorván
Fogát csikorgatva.

— «Mindörökké boldogságban
Találjon a Szombat!» —
S a rossz angyal kénytelenül
Rá csak ámént mondhat.

— «Boldog légy itt s túlvilágon,
Hol vár örök Szombat!» —
S a rossz angyal kénytelenül
Rá csak ámént mondhat.

De ha házat pörlekedés
S viszály átka vert meg,
Apa-anya civakodnak,
Sír az apró gyermek.

A szobában nem lobog fény,
Feldúlt minden benne:
Kigyúl a rossz angyal szeme,
Lángokat lövelve.

— «Átkozott légy, míg a tested
Sírban el nem porlad!» —
S a jó angyal kénytelenül
Rá csak ámént mondhat.

— «Ne ismerjen békét tested,
Amíg el nem porlad!» —
Zokog, sír a békeangyal,
Mert csak ámént mondhat.

SZENT ÓRÁKBAN.

— Feuerstein. —

Van lelkemnek is büszke lángolása,
Mely nem fult még idegen tömjénfüstbe,
És szent órákban lángra kap szívemben
Nagy lelketeknek porba fojtott üszke.

S szentek előttem a vad, édes hangok,
Mik zsongnak avas foliánsok mellül,
És szent előttem áldott könyforrástok,
Mitől a vérem friss erőre pezsdül.

S szentek előttem a bomlott kusza tincsek,
Mik szívem tiszta álmait szövik,
S szentek előttem a bús, halvány arcok,
Mik kísérnek örökkön-örökig.

S szent előttem ki lelketekben termett:
Isten, ki naggyá tesz határtalanul,
Kinek bemocskolt lelkemet kiöntöm,
Midőn bennem a pirkadat kigyul.

REÁM LOPÓZOTT A BÚS ÉJSZAKA . . .

— Steinberg. —

Reám lopózott a bús éjszaka,
Midőn a leány végül vágyamé lett
S szívembe kongott az éj szava:
Siess. Csókolj, csókolj. Rövid az élet.

Ajkam lángolva ajkához tapadt,
Kezem átfogta forró derekát,
És láttam nagy, fekete szárnyakat,
Amint suhogva ölelnek át.

S míg tüzes csókok csengtek ajkamon,
Egy tompa hang harangozott belém:
«Csókod csengését is elragadom,
Enyém lesz minden és ő is enyém.»

Vérem vad, pezsgő vággyal volt tele,
És sötét árnyak fogták meg a lelkem,
Kezemben volt az Élet serlege
S a Halál hideg szárnyát érintettem.

Budapest. *Patai József.*

«MINHÁG TÓB.»

A középkori zsidóság *belső* életét semmi sem jellemzi jobban, mint az úgynevezett *minhág*-irodalom. Jámbor szokások, hagyományok írásban való megrögzítése, mely mély bepillantást nyujt őseink gondolkodásába. Népkönyvek, melyek a talmudikus irodalomban kevésbé járatos tömegek számára készültek. Hogy a nép minél szélesebb rétege járatos legyen a zsinagógiai szokásban, gyüjtötték szentéletű szerzők, előimádkozók a régi szokásokat, magyarázták népszerű módon a rituálét a jámbor laikus olvasó épülésére. Érdekes, hogy a legrégibb könyv, melyet például *magyar* zsidó szerzőtől ismerünk, szintén ily minhág-könyv. R. *Eisik Tirnau* minhág gyüjteménye

ugyanis a legelső héber könyv, mely magyar zsidó szerzőtől reánk maradt. Ámde jámbor kompilátorjaink nem elégedtek meg a tisztán *zsinagógai* szokások regisztrálásával. A mindennapi szokások mellé morálszentenciák kerültek. Így keletkezik a középkori gazdag *postilla*-irodalom. Jámbor ihlet vezérli a szerzőket, útmutatót akarnak adni az istenfélő zsidó embernek, vezérfonalat az élet számára. Kötelességgé teszik a prédikátorok, hogy e könyvecskéből naponta olvasson a hivő néhány szakaszt, hogy az azokban foglalt tanok husává és vérévé váljanak az olvasónak. Így keletkezett egy tekintélyes morál-irodalom, melyet *muszár* néven ismer az irodalomtörténet. Bámulatos mélység, az erkölcsi felfogás legideálisabb tisztasága jellemzik ezen irodalmat. *Zunz* «Zur Geschichte und Literatur» című klasszikus munkájának ötödik fejezetére utalunk, ahol áttekinthető módon megismerkedhetünk irodalmunk ezen hatalmas ágával. E helyen egy eddig alig ismert, 1273. körül keletkezett anonym olasz etikus művecskéjét akarjuk ismertetni, mely érdekes fényt derít az olasz zsidók kulturális viszonyaira és belső életére a XIII. század vége felé.*

* A kéziratos munka, melynek szövegének tudományos kiadását és forráskimutatását előkészítettem és mely e napokban fog megjelenni, a Tudományos Akadémia birtokában levő 89. számú Kaufmann-kódex első tizenkét lapját teszi. V. ö. *katalogusom* 22. oldalát. A szükséges irodalomtörténeti bevezetés héber editióm bevezetésében található. Itt csupán kulturtörténeti vonatkozásokról lesz szó. *Güdemann* a «Geschichte des Erziehungswesens und der Cultur der Juden in Italien» című művében alig egy-egy részletet ismertet a műből.

Szerzőnk a tizenharmadik század derekán él Olaszország egyik kikötővárosában, nevét nem sikerült kideríteni. Munkájában, melyet mindennapi olvasmánynak szán, sűrűn használja a nagynevű német, francia és olasz moralisták iratait. Főforrása *Eliá házákén* elveszett minhágkönyve; Eliának eddig csak zsinagógai poemái voltak ismeretesek. *Juda háchászid* Széfer Chászidimja nagy befolyással van szerzőnkre. Szorgalmasan használja *Aser b. Saul, Mánhig* című művét, mely eddig csak idézetekből volt ismeretes. Többször idézi *Mózes ben Meirt*, ki Ferrarában élt és ismertebb olasz toszafista, akiről azt beszéli, hogy 1273-ban náluk volt és félünnepkor is felvette a tefillint. A római *Kalonymos, az öregebb r. Jesája* és mások munkái szolgálnak neki forrásokul.

Nyolcvankét számozott és még néhány számozatlan utasításban figyelmezteti a hivőt kötelességeire. Mindegyik szakasz *Minhág Tób* azaz *jó szokás* bevezető szavakkal kezdődik. Már a felkelő nap első sugarai ébren találják a jámbort otthon himnusokkal köszöntve a fölkelő napot. Azután «menjen a zsinagógába és ott boruljon le alkotója előtt, hogy az vezesse egyenes úton és tegye sikeressé élete ösvényét.» A zsinagógában ne beszéljen semmit sem. Csak feddő és oktató beszédet mondhat ott, vagy a kis gyermeket taníthatja az *Ámen* mondására. Csak ájtatos ima kedves az Úrnak; ha profán gondolatok zaklatják az embert, inkább ne imádkozzék. Úgy álljon Isten előtt, «mintha kard volna vállai között és nyaka előtt.» Kezét kulcsolja össze mellén. Ha Isten nevét kiejti, mozgassa meg kissé testét. Isten nevét

pedig ejtse ki tisztaságban és szentségben és úgy tegyen, mint hogyha az ember földi király előtt megjelenik, «ha látja azt az ember, leveszi a fövegét és tisztelettel veszi nevét ajkaira.» Ha az előimádkozó a *Borchu* felszólításnál Isten dicsőítésére szólítja fel a gyülekezetet, nem szabad rája tekinteni, mert Isten dicsősége, a *Sechinna* lebeg ilyenkor az előimádkozó feje fölött. A *Semá* hitvallomás első mondatát *állva* mondja el a hivő, mert tanúságot tesz Isten egységéről, a tanúk pedig állva mondják el vallomásukat. Ép úgy álljon az ember a *tóra* felolvasása ideje alatt, vagy ha *Eszter* könyvét olvassák, mert «ha az ember barátja diadalát hallja, akkor állva fogadja a hírt.» Hiába gúnyolnak bennünket ezért — úgymond — korunk gúnyolói, kik hozzátartozóikat ezen szokás ellen izgatják. A három főima után bűnvallomással, *vidujjal* könnyítsen a halandó lelkiismeretén. Ne is hagyja senki sem el a zsinagógát az ima tartama alatt, hacsak nem valami jótett — micva — teljesítése végett.

«Jó szokás befogadni és megvendégelni házában a vándorokat szeretetben, hogy azok meg ne szégyenüljenek. Házad mindig tárva, nyitva legyen és legyenek szegények bejáratosak hozzád. Étkezésed ideje alatt pedig házad ajtaját be ne zárd.» Vendégeidet kisérd el: ha hajón mennek, a kikötőig, ha szárazföldön tovább utaznak, a város kapujáig. Kötelessége az embernek a békét fenntartani, kibékíteni ellenséges feleket. «Inkább légy megszégyenített, mint megszégyenítő.» Jó szokás szerénynek, alázatosnak és szolgálatkésznek lenni... a dölyf égő tűz a

férfiúban, mit nagy víz sem képes eloltani. Az ember a földből alkotva, olyan legyen mint a föld, amelyre még a féreg is reálép; akként az ember is legyen mindig alázatos ... ki eltűri mind azt, amit tesznek vele; mert oly napok következnek, melyeken kénytelen elviselni féreg rágását... Fölénye lesz majd a szegénynek a gazdag fölött; valamint életében nem esik nehezére a szegénynek a vesződés és megaláztatás, úgy halála után sem érzi majd annyira a féreg és rothadás fájdalmait, mint a gazdag, aki a gyönyöröket szokta meg a földön.»

«Szeresd felebarátaidat, örvendj jólétükön és boldogságukon, amint mondja az Irás: Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat. R. Akiba *(Hillel)* erre azt mondta: Ez a tóra lényege; miről nem akarod, hogy veled tegyék, azt ne tedd másokkal. Aki felebarátját szereti, olyanba vétetik, mintha Istent szeretné...»

A *ruházatát* is szabályozza a zsidónak. Zsidó ruhának nevezi a *Szárbált*, köpenyeget, melynek nincsen ujja. Főleg a gazdagon fodrozott ujj viselése ellen fordul. Tényleg a kódexekben ábrázolt zsidók mindig ujjatlan köpenyeget viselnek. Piros színű, testhez simuló ruhák viselete tilos; épúgy megtiltja a *Vergato*, azaz különféle szinezetű, tarka ruhák viseletét. A nagy ruházkodási fényűzést, melyről annyit beszélnek kortársak, a legkeményebb szavakkal ostorozza. Csak szombat és ünnep tesznek kivételt, azokon selyemruhát viseljen a zsidó. Hétköznapon csak *Stamignából*, azaz gyapotból készült szövetből álljon a ruházat, «mert az vastag és sanyargatja a húst és így nem járhat az a tévelygők semmiségei után és így nem felejt-

kezik meg az alkotott indulata gonoszsága folytán az alkotójáról és így nem szállhat le a sírba.» Érdekes, hogy a baráti kámzsa is ezen okból ebből a szövetből való. Kivágott cipők viselése is tilos, a dölyfösség lábruházata az. A tilalmak ezen sorozata mindenesetre mutatja, hogy az olasz zsidókra nézve még a XIII. század második feliben nem álltak fönn a hatóság ruházkodási tilalmai. (L. erre nézve *Güdemann* f. i. m. 330. old. XIV. jegyzetét.)

«Jó szokás mindenkit, férfit és nőt egyaránt tisztelni a beszédben és megszólításban is... többes számban történjék a megszólításuk és ne beszéljen hozzájuk egyes számban, ahogy a gyermekeket szokták megszólítani.» Náladnál tudásra vagy évekre tekintélyesebbek előtt kelj fel, menj mögöttük és nem előttük, mindenkit pedig tekints magadnál nagyobbnak.»

Teljesen aszkéta felfogás jellemzi a szombat és ünnep megtartását. Még a nemzsidótól saját használatra rakott tűz mellett sem szabad szombaton melegedni, a zsidó lakásában semminemű tüzet ne gyujtsanak meg szombaton. Rothenburgi Meirről is beszéli ezt a Hagahot Maimuni, hogy az ensisheimi toronyban még a nem zsidó által saját céljaira rakott tűztől is távol tartotta magát. Péntek este a zsinagógából hazajövet a szombati gyertyákat e szavakkal üdvözölje a hivő: Béke veletek ti irgalmas angyalok, béke érkezéstekkor! Szombaton is hajnalban keljen föl; viszont étkezés után szundikáljon kissé a szombati gyönyörűség emelésére. Házát semminemű célra el ne hagyja szombaton, hacsak nem *jótett* érdeké-

ben; ne beszéljen semmit társával, hacsak nem tóráról, ne is lássa az utca szinét szombaton. Szombat este, a hétköznap beköszöntésekor külön lakomával örvendeztesse meg a távozó szombati külön lelket — *nesómó jeszéra* — mely megihleti a hivőt szombatonként. *Pénteken* csak keveset egyék, de mindenesetre egy darabka húst, hogy ne lássék, mintha *bőjtöt* tartana pénteken, *vasárnap* viszont tartózkodjék a hústól, mert a vasárnap már nem ünnep.

Étkezési törvényeket tartalmaznak a következő szakaszok, melyek mindmegannyi megszorítást tartalmaznak. A játékot minden körülmények közt megtiltja nemcsak pénzre nem szabad játszani, hanem még gyümölcsre sem, ami jellemző a kornak nagy játékszenvedélyével szemben, melynek romboló hatásáról annyit panaszkodnak a középkori nemzsidó moralisták. Erősen kikel azok ellen, kik a beretvakést használják szakálluk beretválására. E csúf névvel még tréfából sem illesse senki sem felebarátját. Az étkezésnél mindig várják meg a családfőt, hogy ne legyen senkisem olyan mint a kakas, amely bármely időben étkezik. Igen sok bőjtöt ír elő a jámbornak. Minden hétfőn és csütörtökön bőjtöljön a jámbor és ha gyengesége folytán nem bírná, úgy bőjtöljön legalább Ellul havától Púrimig hétfőn és csütörtökön. Bőjtnapon lehetőleg saru nélkül járjon és más sanyargatási szerekkel sanyargassa magát. Főleg Ellul havában bőjtöljön sokat, csak ne dicsekedjék bőjtjeivel.

Ujévkor otthonában fehér üvegeket töltsön meg illatos olajjal, hogy azok olaja «áldozat legyen az Úr előtt»

és égesse azt jomkipurig. Újév estéjén édességeket egyék, bárányfejet, vagy más barom nyelvét jó előjelnek a következő esztendőre. Imája ideje alatt fehér köpenyt öltsön ruhái fölé jó jelnek, mely emlékeztet az írás szavára: ha lesznek vétkeitek mint a bíbor, oly fehérek lesznek mint a hó. (Ezs. I. 18.) Érdekes, hogy az ima tartama alatt megkívánja a hivőtől, hogy *térdeljen*. Csak a *kedusa* tartama alatt, vagy tóra felolvasás idején álljon. Ugyanezt az imamódot rendeli el jomkipurra is. A szokás, hogy ezen napokon mindvégig, térdeltek úgy látszik sokáig volt érvényben. Úgy látszik, hogy a zsidók azért szakíthattak a térdelés régi szokással, mert az egyház körében lett teljesen otthonos. Csupán a bűnvallomás ideje alatt térdeltek még sokáig. Érdekes az irodalmi források mellett még erre nézve néhány illuminált kódexben megmaradt kép. Így például a *Kaufmann*-könyvtár 387. sz. kódexében, mely az ünnepi imádságokat tartalmazza, a quaterniók utolsó oldalán mindig custos mutatja a következő quaternió első szavát, A kódex több helyén (pl. f. 220 b.) az *Ál chét* című ima custosa mindig egy *térdelő* zsidó, ki táliszba van burkolva és üti a mellét, alatta pedig olvasó szallagon az *Ál chét* szavak olvashatók. *Morpurgó* Sámson *Semes Cedókó* című munkájában (Velence 1743. p. 26. és köv.) beszéli, hogy még 1701-ben is Páduában nagy viszályok voltak a gyülekezetben, mert az előimádkozó a bűnvallomásnál elhagyta helyét és észak felé térdelve mondta el a Viddujt. Mivelhogy viszályok voltak emiatt a gyülekezetben, ezért elrendelték, hogy az egész gyülekezet

térdeljen le a Vidduj tartama alatt. Morpurgó több rabbi tanuskodására is hivatkozik, hogy ez a szokás régi a zsidóságban. (Lásd még Ben-Chananja 1865. évf. 558. old.)

Ros hásónó estéjétől annak elteltéig ne beszéljen egyáltalán a hivő sem héber nyelven, sem pedig más nyelven, sem a zsinagógában, sem azon kívül, sem zsidóval, sem pedig nem zsidóval. Fejbólintással köszönjön az írás szava értelmében: Neked a hallgatás a legnagyobb dicséret. (Zsolt. ö5. 2.) Idejét a zsinagógában töltse, elköltött ebédje után ismét oda *térdeljen* a zsinagógába, ahol reggel imádkozott, így töltse el a napot. A bűnbánati napokban sokat bőjtöljön, a mincha alatt korbácsütéssel illettesse magát. (Málkót.) E szokás szefárd gyülekezetekben még ma is divik. A régi megvesszőztetés emlékére hármat üt a gyülekezet szolgája a letérdelő hivőre, ki azalatt elmondja a bűnvallomást, míg a verő a «*Vehu ráchum*» kezdetű bibliaverset recitálja. Hajnali ájtatosságban gyülekeznek a hivők ezen idő alatt, hogy a bekövetkező engesztelési nap engeszteljen elpártolásuk fölött. Engesztelési nap este állítson fel olajmécseket, egyet a holtak emlékére «engesztelési áldozat gyanánt», egyet az élők számára; csirkéket használjon *kápporó* gyanánt és adja azokat szegény embereknek. Ne aludjon jomkippur éjjelén, hanem térden állva könyörögjön egész éjjel és egész nap. A *sátrát* szukkotkor diszítse fel olajjal, liszttel, borral, mézzel, tejjel, vízzel és gyümölcsfélékkel és etrógokkal. Első éjjel aludjon a sátorban. Semini Áceresz és Szimchát Tóra éjjelein virrasszon és olvassa végig azokon a

tórát. Szép, ha Szukkot első napján kezdi a bibliát olvasni és az ünnep alatt végig olvassa mind a huszonnégy szentírási könyvet.

Az Áb hó 9-iki gyásznappal fejezi be szerzőnk művét. A jeruzsálemi templom pusztulása természetesen a legaszkétább életmód előírásra sarkalja szerzőnket, hiszen ezen esemény gyászos emléke még a legnagyobb öröm közt is megszólalt a régi zsidó emberben. Szokásai nagyjában megegyeznek a közismert minhágokkal. Csupán azt említjük, hogy a jámbor Áb hó kilencedikén port hintett fejére, mezitláb járt, keserű dolgokat evett a bőjt előtt, a földön ült és kezével verte a szivét. Pénzért vegye vizét és fáját, melyre szüksége van e napokban az írás szava szerint: Vizünket pénzért ittuk, fánkat bérért vettük (Siralm. V. 4.). Echót és Jeremiás szomorú jóslatait olvasgassa, ne vegyen gyermeket ölébe, hogy az meg ne örvendeztesse. Gyászát csak a *Vigasz* szombatján szüntesse meg, mely a messziási reményt szólaltatja meg lelkében.

E rövid vázlat is eléggé jellemzi a XIII. század végén, hogy mennyire vált aszkétává a zsidó világfelfogása. Kevés az öröm, kevés napfény a ghetto zordon falai közt. Mennyi szenvedés változtathatta meg ennyire Izraél régi optimista, napsugaras életkedvét!

Budapest. *Dr. Weisz Miksa.*

A FAJPROBLÉMA ÉS A ZSIDÓSÁG.

I. Bevezetés.

A hiteles történelem kezdetétől fogva küzdenek minden idők gondolkodói és kutatói azért, hogy a természet és történelem látszólag irracionális momentumai helyére racionálisakat tegyenek, hogy minden elmosódott, az emberiség gyermekkorához illő mythológiát logikus fogalmakra vezessenek vissza. Mennél több rendet és mértéket, szabályt és törvényt fedezünk fel a természetben, annál több szellemit és istenit találunk benne. «A természet matematikájának» mely a Schelling korabeli romantikusok jelszava volt a XIX. század elején, a XIX. század végén, mely a szociológiai problémák felé hajlik, társa akadt «a történelem logikájában». A véletlen és önkény, mely a mythológiai gondolkodás éltető eleme, meghátrálnak a természet törvényszerű alkatába való egyre mélyülő bepillantás folytán azon jobb belátás előtt, hogy rend és számok kormányozzák a világot. Minthogy e világon úgy látszik, minden intelligenciával van berendezve, szükségképpen arra kell következtetnünk, hogy mindennek egy intelligencia a kútforrása. Bacon igazolást nyer. Ha a filozófia el is tereli egy kissé az embert istentől, a természet és történelem nagy problémáiba való elmélyedés megint csak visszavezérli minden dolgok örökkévaló végokához. A múlt idők vallásos gondolatvilágába való mélységesebb elmélyedés szinte kizárólag azt

bizonyítja, hogy a nagy mitológiai világkoncepciók mélyén, ahogy az a brahmanizmus és a Zarathustra-tan merev ellentéteiben tárul elénk, egy logikai mag rejtőzik. Törjük fel a mitológia hasznavehetetlenné vált héját és hámozzuk ki belőle bátran a logikai magot. Ez a tudomány feladata. Csak nem szabad az igazi tudományt, melynek egyetlen célja az igazság, a fajteoretikusok áltudományával összetévesztenünk, amely bizonyos tendenciák szolgálatában áll. A mi tudományunk nem ismer «céltudatosságot», nem ismer teleológizmust, amit nemrég Sombart még Spinozára is ráfogott. (Leibniz ezt a széljegyzetet írta Spinoza példányára: Spinoza, úgy mint Descartes is, tagadta a causa finalisokat; szerinte csak az emberi elmében élnek. Ha volt valaha céltudatos filozófus, úgy azt Leibniznek hívták és nem Spinozának.)

Az igazság öncél, vagy ahogy Spinoza definiálja, az igazság önönmagát világítja meg és az ellentétét. Áltudománynak nevezek minden «céltudatos teoriát», amely ily tendentiát követ, mely pártcélokat szolgál, vagy egy kedvtelést, egy aperçut, egy paradoxont szeretne győzelemhez juttatni, amely egy szellemes ötlet kedvéért úgy csoportosítja a történelem tényeit, ahogy neki szüksége van rá, oly ténycsoportokat viszont nem vesz észre, melyek kedvenc elméletének ellentmondanak. Ha az igazi tudományt «evangelium»-nak, akkor minden iránytudományt — Nietzsche egy szavával — dysangeliumnak kell neveznünk. Különbséget tévén tehát a valódi tudomány, amely nem eszköz valamely cél szolgálatában, hanem öncél és

az iránytudomány közt, amely szubjektív értékelést helyez az objektív igazság helyére, éppen úgy különbséget kell tennünk elődeink naiv mitológiája, amely a néplélek szülötte és az áltudományos legendaképzés közt, melyet dolgozószobák mélyén mesterségesen költenek ki. A naiv mitológián már túl volnánk de sajnos, cserébe kaptunk érte egy műmythológiát, amely nem itt termett, mint a naiv, hanem az ú. n. fajteoretikusok retortájának mesterséges készítménye. Benne élünk egy politikai mitológia kellős közepében, amely szemünk láttára jön létre. A jelenkor divatos szociológiai problémája a fajprobléma, melynek az utolsó években alig áttekinthető irodalma támadt. A zsidóságnak annál is inkább állást kell foglalnia a fajproblémával szemben, mert mindenütt azt mondják: (l. még legutóbb is dr. Zollschan Ignác, Wien, Braumüller, 1910): tua res agitur. Ennek a problémának a megoldásánál nem vagyunk részvétlen nézők, vagy statiszták, hanem akarva-nemakarva közreműködők vagyunk. A fajteoretikusok előszeretettel beszélnek zsidófajról és az elméken olyan zavar vett erőt, hogy már a mi sorainkban is akadtak ennek a politikai mythológiának hívő szószólói, vagy helyesebben mondva értelmetlen követői. Most már itt a védekezés ideje. Qui tacet, consentire videtur. Ha ellentmondás nélkül elhallgatjuk a «zsidófajról» és pedig egy alsóbbrendű fajról szóló mesét, akkor ne panaszkodjunk, ha saját gyermekeink hangoztatják majd ezt, mint a tudomány legújabb vívmányát. Magunknak kell ezzel a kérdéssel tisztába jönnünk: külön faj, külön nép, külön nem-

zet-e a zsidóság, vagy pedig csak egy vallási és felekezeti közösség? A három utolsó kérdést most nem tárgyalom, mert a «zsidóság lényegével» másutt óhajtok foglalkozni, ahol a zsidóság nép és nemzeti mivoltát szociológiai alapon fogom vizsgálni. Mert csak erre az egy kérdésre fogok felelni, amelyet a Sombart előadásai révén felzaklatott szenvedélyek aktuálissá tesznek, és ez a kérdés: külön faj-e az öt világrészen szétszórt 10—11.000,000 zsidó, röviden: van-e zsidó faj?

II. A fajteoretikusok.

A zsidó faj felfedezői az ú. n. faj-antisemiták, élükön E. Dühringgel. Dühring abszolut alsóbbrendű embereknek tartja a zsidókat, minden magasabb szellemi téren. A zsidó faj, szerinte, képtelen az alkotó munkára, meg és van romolva alsóbbrendű. Wagner Richard, Paul de Lagarde, a Rembrandt-német (Langbehn), Houston Stuart Chamberlain és Otto Weininger fortissimoban ismétlik, egészen a furioso tempóig azokat a halálos támadásokat, melyeket Eugen Dühring az általa konstruált zsidó faj ellen indított. Még Renan is, aki, Izraél népének történetében a leghangosabb dicsőítője a zsidók vallási zsenijének és aki a zsidóságot csak mint felekezeti közösséget és nem mint fajt ismeri el, minden eredményüket és sikerüket következetes módon faji ösztöneikre vezeti vissza. Még a monoteizmus is faji ösztönük produktuma. A vallásra és filozófiára predesztinálva van a semita faji ösztön, de a semiták politikai, katonai és szer-

vező ösztöne, különösen pedig a zsidóké, teljesen nulla. Nem alkotnak se époszt, se drámát, sőt Renan még a nagykereskedői képességüket is kétségbe vonja. Éppen az ellenkezőjét állítja ennek Werner Sombart négy előadásában, melyet a «Judaizmus és kapitalizmus»-ról tartott. Sombart szemében a kapitalizmus a zsidók nomád életének produktuma. Amily mértékben Renan a zsidók részét a nagykereskedelem létrejöttében tagadja, éppen oly egyoldalúan becsüli túl Sombart első felolvasásában a judaizmus és kapitalizmus összefüggését.

Még John Law is, elég hibásan, a mi számlánkra írja a kapitalizmust. Ahogy Sombart harmadik felolvasásában leírja a zsidó lélek keletkezését és ahogy a negyedik felolvasásában a zsidó vallást a kapitalizmusra vonatkozó jelentőségében felfogja, azaz megkonstruálja és kikészíti, ez a mód nem maradhat ellenmondás nélkül. Természetesen be kell várnunk, amíg az előadás hiteles szövegét megismerhetjük. Már Sombart is visszautasítja a zsidó lélek fajszerű leszármaztatását a zsidó vérből, noha hangsúlyozza a mai zsidok fiziognomiájának és az antik reliefek azonos voltát, de a zsidók lelki habitusát, amelyet elkülönítettség, egymásközti házasságok, tradició és a morális ghetto munkáltak, ezt nem magyarázza Sombart az egy-vérből, minthogy a szigorú tudomány kereken elutasítja magától a fajproblémát, vagy legalább is egy «non liquet» et állít vele szembe.

Halljuk először az elutasító hangokat, de előre kell bocsátanom, hogy nem hivatkozom a határozott

harcos könyvekre, mint a Hertz vagy Finot munkáira, melyek erős temperamentummal szállnak szembe e fajteoretikusokkal, de olyan férfiakra támaszkodom, akik a fajprobléma értékelésében filológiai, etnográfiai, biológiai vagy szociológiai speciális kutatásaik alapján járnak el.

A német-angol nyelvtudós Max Müller, aki egykor maga is vezérképviselője volt «az árja fajnak», így írt nemrég: Az én szememben egy etnológus, aki árja fajról, árja vérről, árja szemről és hajról beszél, éppen olyan bűnös, mintha dolichocephalus szótárról vagy egy brachycephalus nyelvtanról beszélne. Bosszantóbb a babyloni zavarnál, sőt majdnem csalás. Ha árjákról beszélek, akkor nem értek se vért, se csontot, se hajat, se koponyát. Egész egyszerűen azokat értem ez alatt, akik árja nyelvet beszélnek.» Még siralmasabban bánik el R. Hartmann az «árja» és «szemita» mesterséges fogalmaival. Az «árják» az ő szemében nem ősnép, hanem «a tantermek szülöttei». És így figyelmeztet Karl Vollers szép könyvében (Die Weltreligionen, Jena, Diederichs 1907) teljes joggal arra, hogy az etnográfiai osztályozása a «szemita» és «árja» jelszavaknak, aránylag nem régi keletű. Ami éppen az «árják»-at illeti, azok a romantikusok találmányai, akik először használták ezt a gyűjtőfogalmat az indogermán nyelvekre és keltettek lelkesedést ez iránt az új elnevezés iránt. Végül a következőképpen nyilatkozik az árja fajról a berlini antropológiai múzeum igazgatója Luschan tanár: «Az indogermán nyelvcsaládnak nem felel meg árja faj és azok a népek, akik indo-

germán nyelveket beszélnek, nagyon sokféle és egymástól nagyon különböző fajokhoz tartoznak».

Az a lelkesedés, amellyel régebben arra törekedtek, hogy rekonstruálják az indogermán nyelvek közös ősformáját és hogy ehhez az ősformához egy faj tiszta árját is találjanak, ez a lelkesedés már régen átadta a helyét érettebb nézeteknek. Csak gyógyíthatatlan soviniszták beszélnek még ma is árja fajról és a szakember szemében az árja koponyaforma épp oly abszurdum, mintha valaki dolichocephalus nyelvről beszélne. N. Luschan tehát még a kifejezésben is Max Müller teljesen elutasító álláspontjára helyezkedik.

Nem jut jobb sors a semita faj fogalmának sem. A kraniológia, melyre a fajteoretikusok egész reményüket építették, teljességgel csődöt mondott. Az alapfelosztás, germán hosszú koponyára egyrészt, amely szőkeséggel, kék szemmel és magas termettel kapcsolatos, Woltmann és Chamberlain szerint, minden kultura megteremtője, másrészt a szűk koponyásokra, akik szerintük degenerált proletárfaj, ez a felosztás teljes zavarosba vezet Judt zsidók koponyáinak pontos mérésével. «Die Juden als Rasse» című könyvében, továbbá bőr, haj és a semszín, végül a zsidók termetének vizsgálatával megállapította, hogy a zsidók nem is «semiták». A «szemiták» ugyanis hosszúkoponyásak, míg a zsidók 60—80%-a brachycephalus.

Különben Sombart — aki erősen hangsúlyozta a szefárdok és askenázok közti faji különbséget, anélkül hogy megemlítette volna, hogy ez a meg-

különböztetés Vogtól való, aki ezt már 1863-ban felállította — már Judt-tól is (1901) megtanulhatta volna, hogy a faji különbség szefárdok és askenázok között légből kapott állítás. Judt kísérleti úton bebizonyította, hogy a szefárdok közt nincsenek nagyobb számmal barnák, mint az askenázok közt. Egy későbbi vizsgálat, a Weissenburgé (Zeitschrift für Demographie und Statistik der Juden 1905, 5. l.) ellentmond ugyan Judt tanításának a szefárdok brachycephalus voltáról, de a főkérdést illetőleg, amely most bennünket elsősorban érdekel, ugyanazon eredményre jut, mint Judt, arra, hogy t. i. a zsidókat tévesen számítják a semiták közé. A tiszta semita törzsek 10%-a ugyanis, mint a beduinok pl., dolichochephalus, míg ellenben a zsidók 80%-a brachycephalus. Végül megemlítem a legújabb fajteoretikus álláspontját, dr. Zollschan Ignácét (Das Rassenproblem, Wien, Braumüller 1910), aki szerint nem állapítható meg az egyes fajok közt a biztos, kétségtelen határvonal. A fajcsoportosítások koponyaforma és hajszín szerint teljességgel hasznavehetetlenek. Az ember értékelése intelligencia és jellem szerint, Chamberlain és Woltmann módszerével e dolichocephalia alapján, hajótörést szenved a mindennapi tapasztalaton. Sokrates, Bismarck, Luther, Laplace, Napoleon, Pascal, Raffael tipikus példái a kerekkoponyásoknak.

A német költők és filozófusok, mint Schiller, Hamerling és Schopenhauer, de különösen Leibniz és Kant hyperbrachycephalusok voltak. Kant p. o. 3·5% lépte túl e középső keskenykoponyájúak hatá-

rát, Leibniz meg épen 5·3%-al (koponyakapacitása 90·3% volt). Ha tehát a keskenykoponyaság a degeneráció kísérője volna és különösen a zsidókra volna jellemző, akkor Leibniz egy par excellence zsidófej volna. Ugyanez áll természetesen a hajszínre és az orrformára is. Beethovennak koromfekete haja volt és sötétbarna arcszíne. És ami végül a magas termetet illeti, amit Chamberlain kulturát termőnek tart, úgy jegyezzük meg, hogy a törpe Lichtenberg teremtette meg a német aforizmát (Mendelssohnról nem is szólva), hogy a Windthorst egy jó darab német történetet csinált, amelyet a liliputi Ranke érctollal írt meg és hogy a csöppség Menzel a német nép dicső tetteit mesteri ecsettel örökítette meg. A szellem nagysága nem mindig párhuzamos az óriás termettel, mint Bismarcknál, aki nyilván modellje volt a mindent lebíró árja vagy germántipus politikai mythosának, hanem többnyire fordított arányban állanak. Lord Bacon, az angol lordkancellár, egyszer a következőket mondta királyának egy francia nagykövetről, Marquis de Noaillesról, aki magasságával mindenkin túltett, amikor az Bacon véleményét kérdezte a nagykövet szellemi kvalitásairól: «Felség, a magas emberek olyanok, mint az öt emeletes házak. A legfelső emelet van a legrosszabbul berendezve.» Már Demokritos is így fejezi ki magát: homo longus, raro sapiens. Stratz pedig egyenesen a kicsi, zömök és keskenyfejű embereket átlagban tehetségesebbeknek, okosabbaknak tartja, mint a magas termetűeket.

Mindezekre nem azért hivatkozom, mintha a faj-

teoretikusok érvelésével szemben döntő jelentőséget tulajdonítanék nekik. Dühring és társainak teoriáit éppen olyan merész általánosításoknak tartom, mint a Stratzéit. A tekintélyekre való hivatkozás cserben hagy bennünket. Ha a fajteoretikusok Moritz Wagnerre, Gobineaura, Richard Wagnerre, Lapougera és még másokra hivatkoznak, mi szembeállíthatunk velük olyan rangú kutatókat, mint aminő Virchow, Taylor, Mortillet és még mások, akik a brachycephalus embereknek egyenesen szellemi fölényt tulajdonítanak. Ezeket a véleményeket nem számolni kell, de mérni. A tudományban nem döntő a többség, de éppen oly kevéssé a tekintély. Ma már nem hajlunk meg, mint egykoron Pythagoras tanítványai egy αὐτὸς ἔφα előtt, hanem Horatiussal együtt azt mondjuk: nullius jurare in verba magistri.

Senki szavára sem esküszünk. A tudományban is túl vagyunk az abszolutizmuson, mindörökre búcsút vettünk tőle. Autonomia a jelszavunk: «Az igazság a kor gyermeke» (Bacon, Telesius). Minden kornak megvan a *maga* igazsága, a kor nem biztosíték; mert a vének a fiatalok és a fiatalok a vének. Mi tudjuk, amit ők tudnak, de ők nem sejtették, hogy mi mit fogunk megtalálni. *Mi* vagyunk a vének. Ezért teljes jogunk van a tudományos önrendelkezéshez, de ez kötelességünk is. Tekintélyek nem kényszeríthetik többé ránk saját tudományos credojukat, magunk törjük utunkat az élet rengetegében. Amidőn tisztába akarunk azzal jönni, vajjon külön faj e a zsidóság, vagy a semita fajtípushoz tartozik-e, tehát Dühring és Chamberlain szerint egy alsóbb-

rendű, romlott, kultúrképtelen fajhoz tartozik-e, akkor nem a követők számát és nem valamelyik irány tekintélyét fogjuk számbavenni, hanem a zsidóság ezen létkérdését *saját* kutatásaink eredménye szerint fogjuk eldönteni. Egy fogalom-analizissel kezdjük. Meg fogjuk vizsgálni a klaszifikált «faj» fogalom etymológiai eredetét és logikai értékét, hogy aztán ezen kérdés elintézése alapján eldönthessük, vajjon a zsidóság logikusan odavonható-e ezen klasszifikáló fogaolm alá.

III. Logikai és metodológiai aggályok.

A «faj» kifejezés sokértelmű és használatában meglehetősen elmosódott. Az állattenyésztés és a sportirodalom előszeretettel használja és a «tiszta fajnak» nagy becsülete van ezekben a körökben. De Nagy Frigyes egy cseppet sem átallotta a «faj» kifejezést az egész emberiségre kiterjeszteni. Ezt írta egyszer az ő «kiváló» Sulzerjének: «Mon cher, vous ne connaissez pas cette maudite *raçe* à laquelle nous appartenons?» A német nyelvben a *raçe*-szal a Reissa, Riss szavakban találkozunk, amely a következő összetételekben még ismerősebb: Umriss, Aufriss, Grundriss. A faj (raçe) szó alatt kezdetben egy tiszta osztályozó elvet értenek, azaz individuumok felosztását, megegyező ismertető jelek szerint. Minden tudomány logikusan megalapozott osztályozó elvek felállításával kezdődik. A grammatika rendezi a nyelvet beszédrészek szerint, a leíró természettudomány nemek és fajták szerint, a logika kategóriák szerint. Minden

osztályozó elv tudományos lényege szerint a logikai metodológia birodalmához tartozik és ennek kell eldöntenie, hogy egy megkívánt osztályozó elv logikailag megállapítható-e, hogy mint nem vagy fajtafogalom van-e létjogosultsága, vagy csak mint «alfaj», mint «változat», mint «elváltozás» szerepelhet-e. Nagyjelentőségű logikusok nem ismerik el a «faj»-nak mint osztályozó fogalomnak az emberekre való alkalmazását megbízható osztályozó elv gyanánt. Az angol logikus John St. Mill például a legalantasabb históriai magyarázatnak tartja, ha embereknek az életmódjukban és jellemükben megnyilvánuló különbözőségét állítólagos faji tulajdonságaiia akarják visszavezetni és Mill ezen nézetében a nagy angol történetíró Thomas Buckle fenntartás nélkül osztozik. Ugyanerre az eredményre jut az ethnográfus és nyelvkutató *Friedrich Müller*, aki epigrammatikus rövidséggel így fakad ki: «A faj» üres frázis, tiszta csalás.» «A népeket kicserélték a bölcsőjükben, — mondja Ihering, a jogbölcsész — és árjákból lettek a semiták és a semitákból az árják.»

Hadd emlékeztessek itt a Nietzsche hagyatékából ismert aforizmára: «Figyelmeztetés: ne értekezzél olyan emberrel, akinek része van a fajszédelgésben». Nietzsche sujtása, mellékesen megjegyezve, saját sógorának volt szánva, a fajantisemitának, Försternek. A kultúrképesség és a «faj» összefüggését az anthropogeográfia megalapítója, Fr. Ratzel is tagadta. Nem sokkal halála előtt írta Ratzel a következőket: «Indogermán vagy árjafaj — tudománytalan ellentmon-

dás, amellyel egyszer már végezni kell. A fajnak semmi köze sincs a kultúrképességhez.»

Bár kiváló kutatók, még logikusok is, mint aminő Mill, teljességgel visszautasítják a fajt, mint emberekre alkalmazható osztályozó elvet, a «faj» fogalom pontos analízise mégis arra az eredményre vezet, hogy bizonyos határok közt a fajfogalom logikai-methodológikus érvénye emberekre is kiterjeszthető. Az állatvilágban a fajfogalom egy nélkülözhetetlen osztályozó faktor. A zoológiában úgy van, ahogy Kant mondta a fajról definíció formájában: «A faj ugyanazon törzshöz tartozó állatok osztálykülönbsége, amennyiben elkerülhetetlenül öröklékeny». Lehet-e azonban ezt az «öröklékenység elkerülhetetlen tényét» minden további nélkül a zoológiából teljesen átvinni az antropológiába, az állatról az emberre, a természet törvényeiről a történelem tendenciáira? A természetet törvények irányítják, a történelmet célok. Az emberek mechanizmusukban és chemizmusukban a természet világába tartoznak és éppen úgy törvényeik után igazodnak, mint a növények és állatok, de se a növényeknek, se az állatoknak nincs történetük. Még a vadaknak és barbároknak, az ú. n. történelemnélküli törzseknek, akik alig emelkednek az állat fölé, ezeknek sincs történetük. Csak a civilizáció egy bizonyos fokán túl van az embereknek történetük. És itt válnak el a természet és történelem útjai. A történelem ugyanis nem puszta folytatása a természetnek magasabb fokon, ahogy azt Herder és Spencer gondolták, hanem egy különálló birodalom. A történelem az öntudatos emberi szellem

alkotása, amely a tudattalan homályosság fölé emelkedik, ahonnan pedig állatnak és növénynek nincs szabadulása. Minden tudattalan öröktől fogva passzív processzus, amely mechanikus-kauzálisan, azaz automatikusan megy végbe, míg az öntudatos emberi szellem aktívan alkotón, öntevékenyen áll szembe a természettel, sőt bizonyos feltételek közt meg is fékezi, idomítja, lebírja. A természeti állapotban a környezet úr az emberen, a kultúrállapotban megfordítva. Így érthető meg, hogy egy osztályzó elv, mely a mechanikus-kauzális természetben methodológikusan hozzáférhetetlen, az organikus-teleológikusan végbemenő történeti processzusban hasznavehetetlen. A természetnek, mely a kényszerűségek birodalma, más osztályozó elvekre van szüksége, mint a történelem processzusának, mely nem az ok és okozat mechanikus kauzalitása szerint megy végbe, hanem a teleológikus célt és eszközt követi, tehát a szabadság birodalmát alkotja (Cohen, Kant).

Cohen professzor legutolsó előadásában, az ő mélyenjáró és mélyről merítő modorában, feltárta a kanti filozófia és a zsidóság viszonyát. Én most meg akarom önöknek mutatni, hogy Kant a minket foglalkoztató kérdésben, a «Fajprobléma és zsidóság» kérdésében is kimondta a döntő és megváltó szót. Kant t. i. megkülönbözteti a puszta *iskolai* felosztást a *természeti* felosztástól; az mint emlékeztető csoportosítás a természetleíráshoz tartozik (iskolai felosztások csak komparatív általánosságú indukciókat engednek meg, csak a természeti beosztások teszik lehetővé az abszolut érvényű dedukciókat), ez mint a

szaporodás közös törvénye a *természettudományé*. Az iskolai felosztás, folytatja Kant (Művei VI. 315) osztályokra vonatkozik, amely *hasonlóság* szerint klasszifikál, a természeti felosztás pedig *törzsekre*, mely az állatokat a származékok kútfejének rokonsága szerint osztja be. Az *iskolai* felosztás *rendszert* teremt az emlékezet számára, ez egy természeti rendszert az értelemnek. Az iskolai beosztás célja a lényeket *címek* alá sorozni, a természeti beosztás célja *törvények* alá.

Ha jól értjük Kantot, akkor a fajfogalom érvényének különbsége élesen elválik a zoológiában és antropológiában vagy szociológiában. Az állatokra vonatkoztatva a faj egy természeti beosztást jelent, az emberekre vonatkoztatva egy iskolai beosztást. Ha az állatokat családok, nemek, fajták szerint osztályozzuk, vagy szoros nemzőkörök szerint, melyek «elkerülhetetlenül öröklékenyek», akkor egy megingathatatlan természeti törvénnyel van dolgunk. Az egyénekre ebből levont következtetések dedukciók és lehetővé tesznek egy apodiktikus tételt. (másképpen nem lehetséges.) Másképpen áll a dolog az incdukiókkal. Ezek csak problematikus ítéleteket engednek meg, vagy hipotetikus következtetéseket. (Így van, de másképpen is lehetséges.) A fajteoretikusnál ezért sohase találunk egy egyértelmű következtetést: »Másképpen is lehetséges.» Az ilyen törvények, mondja a logikus Sigwart, példát állítanak fel, mely után az egyes mindég és mindenütt igazodik. A törvény mutatja a bélyeget, amellyel a természet dolgozik.

Egészen másképp áll a dolog a puszta *iskolai* be-

osztással. Ez nem tartalmaz kötelező törvényeket, csupán az emlékezet ökonomikus segédeszközeit, egy memorandumot az emlékező tehetség részére, tehát csak címeket. Az iskolai beosztás úgy viszonylik a természeti beosztáshoz, mint egy könyvtár cédulakatalógusa a botanikusok vagy zoológusok szisztemájához. A könyvtáros csak ideiglenes rendet teremt a könyvek közt, magaválasztotta séma szerint, a leíró természettudós ellenben végleges rendet teremt a növények és állatok családjai és törzsei, fajtái és nemei közt. Ha tehát a faj mint klasszifikáló fogalom a zoológiában mint természeti beosztás megáll és ott végleges rendet teremthet, az emberi társadalom tanában, a szociológiában, a fajnak, mint osztályozó elvnek csak iskolai beosztás jelleget tulajdoníthatunk, mely a különböző bőr- és hajszínű embereket ideiglenesen különböző címek alá beosztja, hogy egyező jelleggel bíró embercsoportokat az emlékezetben összetarthassa és más állandó jellegű típusoktól megkülönböztesse. Emberekre alkalmazva a faj nem jelent egyebet, mint az emberek katalogizálását állandó jellegű típusok szerint, az emlékező tehetség tehermentesítése céljából. Ha Linné 3 fajt különböztet meg, Cuvier 4, Blumenbach 5, Häckel 12, Bary 15, Desmoulin 16, az amerikai anthropológusok egy pár száz fajt különböztetnek meg, ez a sok emberi faj nem egyéb ugyanannyi címkénél, amelyet bizonyos embercsoportokra felragasztanak, hogy az emlékezetben ne zavarjuk őket össze.

Minthogy minden ember egy nemzőkörhöz tartozik, amennyiben termékeny utódokat képesek egy-

mással a világra hozni, még ha négerek és félvérek gyermekei, mulattok is, az ember részére csak *egy* legfelső fajta megállapítás van, és ez a *genus humanum*.

Ez a zsidóság humanizmusa, amelyről Cohen nemrégen beszélt. A zsidó univerzálismus: minden ember isten képére van teremtve, a néger épen úgy, mint a germán vagy a szláv. Ehhez három ismertető jelre van szükség: kéz, egyenes járás, artikulált beszéd. Aki ezzel a három ismertető jellel bír, az az emberek közé számít, a legfelső fajta fogalmához. Az ember és az állat közti különbség a természeti beosztás körébe vág, az emberek megkülönböztetése bőr és hajszín, a szem vágása és koponyaalkat, szőrözet és orrforma, csontváz és sincsont, ajak és fülforma szerint, ez mind már nem a természeti beosztás, hanem csak az iskolai beosztás folyománya. Az emberek iskolai beosztásában faj szerint nem is értenek egyet a tudósok. Schopenhauer (Parerga 94. §.) azt tartja, hogy az emberiség őshazája a forró égöv alatt volt, az emberek tehát feketebőrűek voltak. Mennél inkább északra szorultak, annál jobban *fakult* a bőrük. Csak fenn északon keletkeznek a *fehérbőrű* törzsek, akik a fukar természettel való harcukban megteremtik a civilizációt. Huxley pl. csak *két* fajt ismer, és pedig világos és sötétbőrűt. Linné, aki a bibliai beosztásra támaszkodik (Sem, Ham és Jáfet), a három faj teoriájáért száll síkra, amely véleményben sok mai antropológus osztozik, amennyiben sok fehér néger és mongol fajt ismernek el. Mert a faj ma nem jelent egyebet, mint egy ember-

tipus állandó ismertető jelét. Egy ilyen állandó ismertető jel a bőr színe. A néger nem léphet ki «fajából», azaz nem szabadulhat meg állandó ismertető jelétől, bőrének fekete színétől. (Esetleg csak generációk múltával.) Az emberek felosztásának ilyen állandó ismertető jelek szerint, amelyeket nem lehet levetni, nemcsak tájékoztató értéke van az emlékezet számára, de megvan a metodológiai haszna is, ámbár csak indukciókat tesz lehetővé. Az ember három főtipusa klasszifikálásának a meg nem szüntethető állandó ismertető jelek szerint — a bőr és haj színe szerint — mindezek dacára megvan a logika-metodológia létjogosultsága. Bár még mindig nem természeti beosztás, minthogy mindahárom faj egyazon nemzőkörhöz tartozik, de mindenesetre ez nagyon hasznavehető iskolai beosztás. A három faj további felosztása alfajokra, fajtákra, változatokra, mint pl. az árják és semiták mesterséges fogalomképzésére már csak tájékoztató nomenklatura értékével bír. Ezeket a különbségeket már nem az anyatermészet alkotta, hanem a mostohaanya — a történelem. Velünk, zsidókkal szemben a történelem nemcsak mostohaanya módjára bánt el, hanem úgy, mint egy hollóanya. Csak a tudósok szimatja termesztette a faji különbségeket, hogy elkészíthesse embercsoportok áttekinthető katalógusát, megegyező ismertetőjelek alapján, a könnyebb tájékozódás kedvéért. A fajteoretikusok teljesen szubjektív értékmérő segítségével azonosítják egymással az embereket. Elnevezéseik önkényesek, az emberek leltározása részrehajló és épen ezért mérlegeik is csak hamisak lehet-

nek. Összetévesztik a címet a törvénynyel, a nevet a tárgygyal, a szubjektív, mesterséges iskolai beosztásaikat az objektív érvényű természeti beosztással.

A klasszifikáló «faj» fogalom analízise után tulajdonképeni főkérdésünkre: van-e zsidó faj? határozott nemmel kell felelnünk. A természeti beosztás szerint csak a legfelsőbb fajfogalom, az emberfogalom alá tartozunk. Ha pedig mnemotechnikai okokból nem akarjuk elejteni a Linné-féle három fajra való beosztást, akkor sem alkotnak a zsidók *külön* fajt, a klasszifikátió a «fehér» fajhoz, a «Homo Europæus Linné»-hez sorozva őket, mert élesen elütnek a mongoloktól és a négerektől. Mert az emberre alkalmazott fajfogalomhoz is hozzátartozik egy állandó faji ismertetőjel meg nem szűntethető volta, egybekötve ezen jel elkerülhetetlenül öröklékeny voltával. Az ilyen állandó ismertetőjelek hiányzanak. Az olasz zsidó pl. alig különbözik az olasz nemzsidótól. Már pedig ha nem találunk oly megkülönböztető jeleket, melyek az egyik állandó tipust egy másiktól világosan és kétségbevonhatatlanul megkülönböztetik, akkor nincs logikusan jogunk hozzá, hogy egy külön fajfogalmat konstruáljunk. Beszélhetünk talán a zsidók külön habitusáról, egy külön tipusáról, talán még egy külön lelki strukturájáról is, de sohasem egy külön zsidó fajról. Azt jelenti-e ez vajjon, hogy egyáltalán tagadjuk a különbséget a zsidó és nem zsidó közt arckifejezésben és habitusban, temperamentumban és lelki mivoltában? Semmiképen! Csakhogy ezeket a különbségeket egy történeti folyamatra vezetjük vissza és nem egy természeti folyamatra.

Mert ha ezek a különbségek, ahogy azt a faj fanatikusai állítják, törvényszerűen a vérben volnának, úgy hogy fajunk vére sorsunkat örökre megszabná, akkor természetesen nem volna menekülés fátumunk elől (Amor fati, mondja Nietzsche). De ha azt fogjuk látni, hogy ezen a különbségen a történelem kétezeréves szakadatlan munkával munkál, akkor vidáman és bizalommal nézhetünk sorsunk eljövendő alakulása elé.

Sorsunkat saját kezünkbe vesszük. Szerencsénknek magunk vagyunk a kovácsai. A vér miszteriuma nem fogja sorsunkat megpecsételni. A zsidó fajvérben való fatalista hit, a fajfogalom tartalmának és terjedelmének a logikai-metodológiai ellenőrzése világánál babonának, politikai legendának bizonyul, amely mint lidércnyomás nehezedik ránk évezredek óta. A zsidó fajvér tana nem egyéb modern vérvádnál.

IV. A fajteoria szociológiája.

Eddig a fajfogalom nyelvi eredetét és logikai érvényét vizsgáltuk és fogalomanalizis útján megállapitottuk, hogy a logikai metodológia, mely a fogalmak érvénykörét és a besorozó ítéletek határait megállapítja, nem teszi lehetővé, hogy logikai joggal külön zsidófajról beszéljünk, s így nem marad most már egyéb hátra, minthogy a szociologiát is megkérdezzük. Ha a logika az értelmi funkciók tana, akkor szociologia alatt az emberek társadalmi funkcióinak tanát értjük.

Ha a természettudósoknak az Univerzum alkot-

mányával van dolguk, melynek rendsorát természeti törvényeknek nevezik el és ha a logikusoknak az emberi szellem alkotmányával van dolguk, melynek rendelveit logikai törvényeknek tekintik, akkor a szociologusok lényegileg és kiváltképen a történelem folyamatára vannak utalva, amelyben szintén megnyilvánul bizonyos ritmus és periodicitás, amiből a szociologusok aztán azt következtetik, hogy a «természet mathematikájának» megfelel a «történelem logikája». Ezeknek a szociologusoknak be kell vallaniok, hogy a zsidóság megmaradása annyi elpusztult kultura közepett magában álló jelenség. A filologusok az olyan szót, mely egy holt nyelvben csak egyszer fordul elő, ἅπαξ λεγόμενον-nak nevezik. A zsidóság, amely egyedül élte túl a rombadőlt antik kultursziszténákat, úgyszólván ἅπαξ λεγόμενον-ja a történelemnek.

Természetesen a szociologusok is azon fáradoznak, hogy ezt a jelenséget, a «zsidóságot», ne mint magában álló tényt kezeljék, hanem találjanak egy generális formulát, mely alá a zsidóság is, mint szociális jelenség besorozható legyen. Vagy két emberöltővel ezelőtt, amikor Buckle és Taine voltak a tudomány hangadói, akkor a történelemnek ezt a formuláját, ezt a legfőbb közös osztóját «milieu»-nek nevezték. «Monde ambiant», németül Umwelt, magyarul: környezet. A történelemnek ez az inkább földrajzi felfogása az erkölcsök különbözőségét, a szokásokat, a habitust, sőt az emberi ösztönöket is, a talajviszonyokra és a klimára, a légköri és helyrajzi viszonyokra vezette vissza. Ezen milieu-teoria

szerint az emberek azzá válnak, amit a környezet belőlük csinál. Marx és Engels átvették ezt a teoriát és magukba szívták azt, de az úgynevezett materiálista történelemfelfogás segítségével az osztályharc teoriájává alakították át. Marx szerint a «környezet» csak egyik tényezője a történelmi fejlődésnek, de nem az egyetlen, sőt nem is a döntő. A világtörténelem igazi rúgóját Marx és Engels az «osztályharc»-ban látják.

A zsidóságot mint szociologiai jelenséget azonban sem a milieuelmélet, sem pedig az osztályharcteoria szerint nem lehet megérteni. A milieuelmélet teljesen csődöt mond, mert hiszen a zsidók mind az öt világrészben szét vannak szórva, tehát különböző klimatikus határoknak vannak kitéve és mégis vannak bennük bizonyos tipikusan ismétlődő vonások, amelyek a lelki habitus közösségére vallanak. De az osztályharc elmélete sem alkalmazható a maga egyoldalúságában a zsidóságra, mint szociologiai jelenségre. Ha Sombartnak igaza volna, hogy zsidóság és kapitalizmus majdnem szinonimák, akkor számbajöhetne az osztályharcteoria. Csakhogy Sombart a berlini adóliszták után igazodik, ahol csak egy elenyésző csekély töredéke lakik a zsidóságnak és teljesen elfelejti, hogy Oroszországban, Romániában, Galiciában és Törökországban, ahol az összes zsidóknak több mint kétharmada lakik, itt zsidóság és kapitalizmus legkevésbbé sem helyettesíthetők egymással. Ha osztályharc alatt a tőke és munka, az ipar és a proletariátus, a munkaadó és a munkás világtörténeti birkózását értik, akkor a zsidók számszerint

nem alkotnak egy egységes kapitalista osztályt, melylyel szembenállanának a többiek mint adózó proletárok, sőt a kelet zsidai túlnyomó többségükben maguk is proletárok és pedig az elképzelhető legszerencsétlenebb formában. Mert a gazdasági proletariátusság lesujtó módon párosul a jogtalansággal. És minthogy az ellenségei még erkölcsi alsóbbrendűséggel és kulturális inferioritással is vádolják, a gazdasági nyomás és fajproletariátus kettős járma nyomja őket. Ezt a szociális jelenséget, a zsidóságot nem lehet a berlini Tiergarten-negyed nézőpontjáról megérteni, hanem sokkal inkább az orosz és román zsidóproletár szempontjából, sőt nyugaton is inkább a londoni White-Chappel szempontjából. Egész más perspektivák nyílnak innen a zsidóság és kapitalizmus összefüggésére, mint amilyenre multkoriban Sombart utalt. Egy elfogulatlan tanú, Leroy-Beaulieu azt mondja: «Mondhatom, nincs Európában szegényebb nép, nincs lény, mely keservesebben keresné meg a mindennapi rozskenyerét, mint az orosz zsidóság kilenctizede.» A zsidóság szociologiája szempontjából tehát se a milieu-teoria nem jöhet tekintetbe, minthogy szétszórtan él mind az öt világrészben, tehát különböző milieuk veszik körül, de nem jöhet tekintetbe a Marx-Engels-féle osztályharcteoria sem, minthogy a zsidók nem alkotnak külön osztályt, pl. kapitalistát. A keleten túlnyomólag proletárok, nem munkaadók, hanem munkavevők. Szalonikiben zsákhordók, Amszterdamban gyémántköszörűsök, Londonban és New-Yorkban szabók, Lodzban gyárimunkások és a keleten mindenütt, ahol megtűrik őket,

kézművesek. El se lehet képzelni tehát, miképen lehetne az osztályharc formuláját szociologiai szempontból igénybevenni, hogy a zsidó egyéniség szociális jelenségét belőle levezessük.

És így bukkant fel a harmadik formula, amely az összes talányokat meg akarta oldani és az összes kétségeket el akarta oszlatni és ez a fajok harca. És (így akarja ezt a történelem szatirája, az önkéntelen humor capriciója az emberiség tragikomédiájában) egy zsidó származású szociologus volt az, a gráci Ludwig Gumplovicz, aki a fajok harcának formuláját népszerűvé tette, és, sajnos, szintén zsidó volt az, Otto Weininger, aki Dühring őrületét a zsidó faj kulturális alsóbbrendűségéről, karrikaturává torzította. Az én szememben az ilyen Weninger-féle jelenség nem egyéb, mint moralis szadizmus, a fájdalom kéje, perverz vájkálás a saját húsunkban, bűnös öncsonkítás, amilyenhez foghatóan kínos és sértő alig akad. Gobineau és Chamberlain, Weningerhez képest, legalább olyan ellenfelek, akikkel az ember a lovagiasság szabályai szerint mérheti össze a kardját, de a Weininger értékelésére a zsidók fajvéréről, mely az ő ereiben is folyt, csak patologikus magyarázata van. A gonoszságon is túl esik s, a saját vérének pokoli gyűlölete. A fajok harcának lényege a következő formulában foglalható össze: az emberiség történetét predesztinálja a fajok véralkata. Ezzel pedig megérkeztünk a szociális fátumhoz. A gondviselést megfosztják trónjától, sőt a fajteoretikusok «pur sang» de még csak «pur sang»-ot se lehet mondani, hiszen Gumplowicz és Weininger is odatartoz-

nak — még az istent is mediatizálják; istent most a fajvér helyettesíti, amely Chamberlainnál pl. a történelem deus ex machinájává válik. Chamberlain áhítattal beszél «a tiszta faj szentségéről», sőt, ő a fajban «az emberré válás szent törvényét» látja. Ahogy Nietzsche az *Übermenschről* álmodik, úgy álmodik ő egy «Überrasse»ról. Az emberiség történelmét, Chamberlain szerint, két világtörténelmi «faj» *csinálja*. (Ahogy Nietzsche romantikusa volt az egyéniségnek, úgy romantikusa Chamberlain a fajnak. Amit Nietzsche az «Übermensch»-re ruház, azt vetíti bele Chamberlain az ő «Überrasse»-jába.) A népek gyűlölsége és a zsidóság tette tönkre a régi kulturát, mondja Chamberlain, de a germán fajnak a történelem színpadán való megjelenésével új világ épül fel. Chamberlain szerint a germánok egy új kultura megteremtői. Sőt Chamberlain egyszer ahhoz a túlhajtott általánosságig merészkedik, hogy a «faj» hatása kivételt sem tűr s époly biztos mint egy természeti törvényé.

A zsidóság szociologiájának itt már polémikusan közbe kell lépni. Ezt a fajromantikát, amelyhez a fajimperiálizmus is járul, hogy egy faji kiválasztottságot hizeleghessen ki magának, ezt szociologiailag szét kell szednünk. Mi már nem tartunk jogot a «kiválasztott nép» nimbuszára, de bitorlóknak se engedjük át. A «fajok harca» formulájának a történelem mozgató faktorává való emelése, sőt természeti törvénnyé való kikiáltása ellen a szociologiának határozott óvást kell emelnie. A legdurvább naturalizmus természetet és történelmet különbség nélkül össze-visszahányni és egyazon törvényszerűségnek

alávetni. A természetben, melynek folyama mechanikus-kauzálisan történik, kizárólagos érvényű törvények uralkodnak, a történelemben azonban, melyet az öntudatos emberi szellem a cél és eszköz teleológikus okformulája szerint irányít, nem uralkodnak szigorú törvények, hanem legjobb esetben csoportcselekedetek sorozatai, tömeghatások sora, tehát ritmusok, periodicitások, röviden: csakis tendenciák. A természetben minden fizikailag szükségszerű, mint ahogy ok és okozat a történelemben logikailag szükségszerű, épen úgy, mint tétel és következtetés, vagy helyesebben mondva: teleologikusan szükségszerű, mint cél és eszköz. Minthogy azonban ugyanazon célhoz különböző eszközök vezetnek, mindenki *azt* az eszközt választja céljai eléréséhez, amely *neki* a megfelelőbbnek látszik. Bizonyos, hogy a legerősebb motivum váltja ki a cselekedetet, de annak a kiválasztásában, hogy mi a legerősebb motivum, különbözünk egymástól és épen motivumaink kiválasztását nevezzük egyéni szabadságnak. Minden természetes történés az ok törvényénél fogva egyértelműen meg van határozva, de egy tudatos emberi cselekvés a *számára* legerősebb motivum kiválasztásában rejlő egyszerűségből fakad. Egyértelmű bizonyosság azonban annyi, mint természeti törvény. Ezért egyetlen emberi cselekedet se határozható meg egyértelműleg, legkevésbbé egy történelmi processzus (ennélfogva a szociologia csak valószínűségi jelleggel bíró indukciókat állíthat fel), tehát előre ki sem számítható, mint egy nap- vagy holdfogyatkozás.

A természeti folyamatba az emberi öntudat révén

oly imponderabiliák kerülnek bele, melyek minden előre való számbavételt kizárnak és ennélfogva a történelem minden fátumát illuzóriussá teszik. Ezért logikai képtelenség egy ember jövendő cselekedetét valamely vérhez való tartozóságából, egy állítólagos zsidófajhoz való tartozóságából levezetni akarni. Az ilyenfajta következtetések a csoportról az egyénre a legjobb esetben is csak problematikus ítéletek, de sohasem kategórikusak, azaz kötelezők.

Mindezekután szociológiai szempontból hamis, a a faj fogalmának, amely csak bizonyos csoportjellegek vagy lelki tipusok megkülönböztetésére szolgáló ideiglenes gondolati segédeszköz, a történelem processzusára vonatkozó konstruktiv jelleget tulajdonítani. Kant különbséget tesz heurisztikus szabályok, regulativ elvek és konstitutiv törvények közt. Zsidótipusról beszélni, ennek lehet talán heurisztikus értéke bizonyos sajátosságok és jellembeli tulajdonságok szempontjából, melyek a zsidók túlnyomó többségénél közösek, de a zsidófaj mint felosztási elv nem regulátora a történelemnek és természetesen még kevésbbé a természeti törvényhez hasonló, kötelező jellegű, konstitutiv faktora a világ folyásának, amivel Chamberlain a faj fogalmát felruházza. Ez nemcsak egy átkos nyelvzavar, hanem egy tudományos tóhu vabóhu, egy dialektikai ördöngösség, egy vad gondolatanarchia, egy fogalomchaosz, egy logikai Bábeltorony, ahol egyik nem érti a másik nyelvét. «Vér» és «faj» helyett, amelyek a civilizáció egy alacsony fokán szerepelnek felosztási elv gyanánt, manapság már a történelem regulátorai gyanánt sok tudatos áltörvé-

nyeket és egységes akaratmegnyilvánulásokat fogadhatunk el. Ilyen egységes akaratmegnyilvánulásokat nyújt a «nemzet» fogalma, az embereknek egy történetileg összetartozó körére, vagy a Dilthey által felállított «kulturarendszer» fogalma, az egész nyugateurópai-amerikai kulturakörre vonatkozólag.

Vademberek és barbárok között döntő lehet a vér, de a civilizált világban e tudatos szellemi célkitüzés alkotja a történelmet. Hagyjuk meg a természeti processzusnak a szigorú törvényeket és elégedjünk meg a történelem processzusában a tendenciákkal. A zsidók csoportismertetőjelei nem megszüntethetlen törvények, hanem csak közös élmények, közös elnyomatás, közös tapasztalatok, szóval közös ösztönök történeti produktumai. De ösztönök, Hering és Semon szerint nem egyebek, mint a nem tapasztalatai. A mi közös történeti élményeink 2000 év alatt közös habitust hoztak létre, és pedig egy testi habitust, a vegyes házasságokra vonatkozó, régebben fennálló szigorú tilalom folytán és egy lelki habitust, a kétezer éven keresztül gyakorolt és az egész földkerekségen szinte egyforma elnyomás folytán. De egy ilyen habitus nem törvény, amelyet nem lehet elkerülni, ez csak diszpozició, inklináció, hajlam, szóval tendencia. Törvények ellen nem lehet ágaskodni, de hajlamok, diszpoziciók, tendenciák leküzdhetők, neveléssel befolyásolhatók, sőt teljesen kiirthatók, ha az ember ártalmasnak tartja őket. A bőre színét az ember meg nem változtathatja. A kozmetika minden csodája nem varázsolhatja fehérré a négert. Ez egy meg nem szüntethető, állandó jelleg,

ezt joggal nevezhetjük fajnak. De hajlamok elnyomhatók, diszpoziciók leküzdhetők, a külső és belső habitus levethető egész a felismerhetetlenségig.

A kulturember értékét orrformája, hajszíne, gesztusai szerint meg- és elítélni, ennek nincs több tudományos jogosultsága, mint a cigányok kártyavetésének vagy mint a chiromantiának, amely azt állítja, hogy a tenyér vonalaiból leolvassa a jövendő sorsot, vagy mint a grafológiának, mely a kézírásból következtet a jellemre. Ha a fajteoretikusok szociologusoknak nevezik magukat, az ilyenfajta szociologiában nem láthatok egyebet, mint történelmi alchimiát. Sötétben való bizonytalan tapogatódzás. Az emberek felosztása a habitus és gesztus különbözőségei szerint tisztára külsőleges és felületes. Az úgynevezett zsidó csoportismertetőjelek nem egy állandó, hanem változó összeg. A teljesen asszimilálódott nyugati zsidók alig bírnak ilyen specifikus jelleggel. Az úgynevezett zsidóvér nem végzet, nem predesztináció, nem sors, nem démon, hanem a történelem produktuma, a ghettó szüleménye, ösztöneinek diszpoziciója, melyet a közös tapasztalatok hoztak létre és melyet az egymásközti házasság örökít át. Mi a Spencer-féle átöröklési tan alapján állunk. Eszerint a *szerzett* tulajdonságok szintén átörökíthetők. Amit ma sokan a zsidók eltörölhetetlen faji jellegének tulajdonítanak, az nincs — ahogy Weismann mondaná — a csiraplazmában, nincs benn a vérünkben mint sorstragédia, szerzett tulajdonságokról van csupán szó, melyek a történelem folyamán, a közös elnyomatás következtében képződtek és átöröklődtek,

de épúgy elmúlhatnak lassan, ahogy a nyomás is enyhébb lesz. Szűntessétek meg ezen tulajdonságok okait, akkor hatásai is lassankint el fognak tűnni.

Természetesen nekünk is nevelőleg kell hatnunk magunkra, hogy elűzzük a komor múlt árnyait. «Dolgozzatok, el ne csüggedjetek», mondja Carlyle. Ne csak imádkozzunk, de munkálkodjunk is szűntelenül a magunk megváltásán, szabadulásán, fentartásán, tervszerűen, céltudatosan, vaskövetkezetességgel. Az önfejlesztés ezen munkája alatt érteni: tornázzunk, ússzunk, járjuk a hegyeket, footballozzunk, vívjunk, lovagoljunk, szóval minden sportot használjunk fel, hogy a zsidók habitusát hasonlóvá tegyük a többi állampolgáréhoz. Ezzel a testi önfejlesztéssel, amely fizikai teljesítőképességünk fokozására szolgál és amelyet a térbeli ghetto senyvesztett el, párhuzamosan kell haladnia egy morális gimnasztikának, amely képes legyen a lelki ghetto utolsó nyomait is eltörülni.

Ha igaza volna annak a logikai kannibálizmusnak, amely a vérben, és pedig kiváltképen a zsidó fajvérben elháríthatatlan sorsunkat, el nem kerülhető végzetünket látja, akkor persze követnünk kellene Zollschan tanácsát és a történelem Don Quichotte-ja gyanánt el kellene tűnnünk a világszínpad deszkáiról. De mi nem hiszünk a modern vérvád politikai mithoszában.

Azt hiszem, bebizonyítottam, hogy Chamberlain tana a fajvér által predesztinált történelemről logikai és szociológiai szempontból egyaránt tarthatatlan

Ha ellenfeleink még úgy befeketítik a mi úgynevezett faji tulajdonságainkat, akkor azt válaszoljuk, amit egy bájos asszony válaszol egy versben, amelyet a költőkirálynak tulajdonítanak: «Lehet, hogy fekete vagyok, de bájos, mert engem a nap barnított meg». Ami árnyék a kétezeresztendős elnyomatás folytán ránkborúl, azt a nevelés eltűntetheti, gyakorlat és megszokás elháríthatja. A vér fatalizmusáról szóló tanban tehát nem látunk mást, mint logikai barbarizmust, visszasülyedést a középkori vérvád meséjéhez, ahol pedig politikailag használják ki ellenünk, ott nem egyéb tudatos, tudományos szédelgésnél. A «zsidó faj», ez a divatos jelszó, legalább a mi szemünkben elértéktelenedett, ki kell vonni a tudományos forgalomból és oda kell dobni a lomtárba egy csomó más elkopott és megfakult fogalom mellé.

Megadva minden respektust vérünk szentségének, a «zsidó faj»-t mint felosztási principiumot tudományos és politikai szempontból egyformán, határozottan visszautasítjuk. Mi zsidók nem vagyunk külön faj, hanem az egész földkerekségén elszórt monisztikus vallási közösség, amely minden dualizmusnak vagy pláne pluralizmusnak hadat izen. A mi tanaink: 1. prófétai univerzálizmus: Isten a világ egyetlen ősprincipiuma. 2. humanizmus: egységes emberi nem, tehát elutasítunk minden faji vagy osztályharcot, szabadság, egyenlőség. 3. messyianizmus: nem plusquamperfectum, hanem plusquamfuturum: az üdvösség nem mögöttünk van, hanem előttünk!

Egyetlen dogmánk a monizmus, és pedig a mono-

theizmus formájában. Ami bennünket összetart és szolidárisan összeköt, az nem a fajvér, hanem a közös monisztikus hitvallás: *egy* egységes emberi nem van csupán, csak *egy* igazság, csak *egy* világ, csak *egy* isten!

Berlin. *Dr. Stein Lajos.*

EMLÉKEZÉSEK EGY ZSIDÓ TANÍTÓRÓL.

Ha visszanézek a multba, a legrégibb kép, mely elém tünik, a rohonci zsidó iskola képe. Egy hosszú, tágas udvar, melynek felső végében a földszintes iskolaépület, alsó végében a rabbinus lakása emelkedett. Amabban akkor három tanító nevelte a gyerekeket, köztük az én édes apám, Roder Adolf, emebben pedig egy igen bölcs, igen nagy tudásu rabbinus ásta magát könyvei közé: az öreg dr. Zipser. Apám, aki 16—17 éves koráig munkás volt — szivarcsinálás volt a kenyere — csak későn, keserves küzdelmekkel szerzett autodidaxis utján jutott annyi ösmerethez, amennyit akkor egy zsidó tanítótól követeltek. 16 éves korában csak héberül tudott írni-olvasni, és mikor egy munkástársától megtanulta a német betük titkát is, még annyira nem volt fogalma arról, hogyan és mit kell ezzel a tudományával kezdeni, hogy az első, kezébe került német könyvet — egy «Briefsteller» volt — szóról-szóra, elejétől végig bemagolt. Igaz, hogy ebből is megvolt az a haszna, hogy szabatos, irodalmi németséggel kezdett beszélni, és mivel

a «Levelező» függeléke egy idegenszó-gyűjtemény volt, ezekkel is megbarátkozott. Később kissé rendszeresebben tanult ugyan, de mindig nagyon sokfélét: megtanult rajzolni, sőt festeni is, és még ma is emlékszem egy nagy transzparensre, melyet később a szombathelyi *chevra* egy tagavató-ünnepére festett, s melyet akkor sokan megcsodáltak. Tanult aztán énekelni is — igen szép basszus-hangja volt — s az énekét maga tudta kisérni gitáron; sőt még zongorázni is tudott egy kevéssé. Esténként gyakran előkerült a kis tanító-hajlékban a nagy sárgahasu húros-szerszám, és sokat a nóták közül, miket akkor édes apámtól hallottam, még ma is el tudok fujni; pedig akkor csak négy-öt éves voltam. Kedvenc nótája volt egy pathetikus románc: «Der arme Honvéd». Az a meséje, hogy a szabadságharc után egy szegény honvéd találkozik egy nagy úrral, aki dühre lobban, mert amaz nem szalutál neki; arcul vágja s úgy csapja le a fejéről a sipkát. Csak akkor látja, hogy a szegény honvéd nem is birt szalutálni:

«*Der arme Honvéd hat keinen Arm . . .*»

Ennél a sornál én és a kis bátyám mindig sírva fakadtunk . . .

Még sok egyébhez is értett édes apám; de, mint mondtam, rendszertelenül, össze-vissza tanult mindent. Csak amikor jó sorsa összevezérelte dr. Zipserrel, akkor kezdett világosan látni a tudás mezején. A jó öreg rabbinus megszerette az én nagyszorgalmú, nagy ambiciójú apámat és ettől fogva hűséges tanácsadója lett minden dolgában. Mikor tizenegyre

vége volt a délelőtti tanításnak, apám rendesen bement Zipserék könyvtárszobájába, melynek csupa magas polccal szegélyzett falaira még én is emlékszem, s ott aztán vagy hallgatta a Kossuth-szakálas öreg tudós igéit, vagy valami jó könyvet kapva tőle, maga is leült az ablakmélyedésbe olvasni, közbeközbe felvilágosításért fordulva mesteréhez. Apám sokszor mondta később, hogy ezek voltak élete legszebb órái... Zsidó tanító és zsidó pap között vajon hány helyen van még ilyen viszony?

Ezekből az évekből csak kevés világos kép maradt meg lelkemben. Az egyik egy nagy családi perpatvar emléke, amikor szegény édes anyám keserves szemrehányással fogadta az iskolából hazatérő apámat akinek valóban nagy bűn terhelte a lelkiismeretét Az iskolába egy vándorló, talán állást kereső zsidó tanító vetődött, akinek a cipője csupa lyuk volt. Téli idő volt, s az én szegény vajszivű apám, ott a kathedrán űlve, lehúzta a maga cipőjét s odaadta a bolygó kollegának; aztán persze hazaküldött egy fiút másik cipőért...

A másik egy örömnap emléke: apámtól akkor jelent meg nyomtatásban az első cikk. A Löw Lipót szerkesztette *Ben-Chananjá*-ba írta és boldogan mutogatta nekünk gyermekeknek is, megmagyarázva, hogy mi az a cikkírás és mi az a nyomtatás.

*

Egy újabb kép. A Rohoncról Szombathelyre vivő országuton egy nagy bútoros szekér döcög, telerakva egy szegény tanítócsalád holmijával, a szekér után

egy rossz kocsi, melyben mi ültünk: apám, anyám és a két gyerek. De a kocsi oly rázós volt, hogy az út legnagyobb részét gyalog tettük meg, úgy bandukolva a bútoros szekér után, mint a gyászkocsi után a busuló gyülekezet.

Apám nehéz szívvel hagyta el Rohoncot, ahol akkor virágzó és jómódú zsidó község volt, mely papja példája után indulva, igen megbecsülte tanítóit. De hát pár év mulva már gimnáziumba kellett jutnunk, az pedig Rohoncon nem volt, s így apám a mi nevelésünkre való tekintettel, elfogadta a szombathelyiek meghívását. Ez volt az ő utolsó állomása, melyen 26 esztendőt töltött; itt kezdett maga is ujságot szerkeszteni, könyveket írni, nevet szerezni.

Jó szerencséje úgy akarta, hogy itt is hamar akadt nemes pártfogóra, aki megbecsülte és a sajna, nagyon is szükséges mellékkereset megszerzésében is kezére járt. Az akkori vasmegyei tanfelügyelő volt, Ballagi Károly (Móricnak a testvéröccse), egy színarany jellemű, hivatásáért lelkesedő pedagógus, akinek apám továbbképzés dolgában is sokat köszönhetett. Ballagi szívesen bocsátotta apám rendelkezésére könyvtárát, leckéket adatott vele saját gyermekeinek is, ajánlotta a tekintélyesebb szombathelyi úri családoknak, sőt amikor 1871-ben Szombathelyen tanítóképzői póttanfolyamot rendeztek, Ballagi javaslatára a négy vezetőtanár egyikévé apámat nevezték ki.

Gyerekkorom egyik legédesb emléke az az est, melyen a póttanfolyam végeztével a hallgatók fáklyásmenetet rendeztek apám tiszteletére. Milyen izgalom volt, amikor ismerősök hírül hozták: «jönnek

már a fáklyások!» Aztán mikor ellepték a postautca elejét s egyikük ékes beszéddel mondott hálát apámnak, ez meg lelkesítve válaszolt nekik: a szoba hátterében boldogan lestük szavait mi gyerekek, könnyező édes anyánk körött. Furcsa dolog volt: fáklyásmenet egy szegény zsidó tanítónak, aki feleségével és akkor már három gyerekével egyetlen szobában lakozott!

Nehéz volt az élet. Az iskolában napi hat órai oktatás — délelőtt is, délután is három óra — a nap többi ideje pedig leckeadással elfoglalva! S mikor jött az est, a szegény, holtrafáradt tanító nekiült könyveinek, és tanult és írt, mindig új s új dolgon törve fejét.

A sok érdekes eszme közül, melyeket meg akart valósítani, egyike volt a legérdekesebbeknek az a német lap (*Eisenburger Nachrichten*, később *Jenseits der Donau* volt a címe), melyben magyar nyelvi tanfolyamot közölt a tárca helyén, majd külön mellékletekben. Apám úgy okoskodott, hogy nyelvtant külön nem szívesen vesznek az emberek, de ujságra mégis inkább előfizetnek; ezért hát a magyarosítást úgy vélte legjobban szolgálhatni, ha az *ujság*ban tanította a német olvasót magyar szóra. Általában különös jelenség volt, hogy ő, aki németül is oly későn tanult meg, magyarul pedig — legalább grammatice — tán csak 24—25 éves korában, egyike lett Dunántúl a magyar nyelv legkitartóbb apostolainak. Ez a szent lelkesedése vitte rá később a magántanulásra való magyar nyelvi levelek, a *Brieflicher Unterricht* megírására is. Volt annyi bátorsága, hogy

az első két levelet kinyomatta a maga költségén; s milyen büszke öröm töltötte el, mikor ezek alapján aztán egy fővárosi kiadó vállalkozott a mű közzétételére, tisztességes honorárium mellett!

Igaz, hogy a honoráriumból sok rámént segédkönyvekre. Még emlékszem, mennyit sopánkodott szegény anyánk, mikor mind sűrűbben hozatta apánk a drága nagy szótárakat: a vastag Adelungot, aztán a három óriás Sanders-kötetet, meg a Czuczor-Fogarasi hat kötetét, meg a nagy Mozint, s még ki tudja elsorolni mi mindent. Sokszor még tovább is ment a sopánkodásnál és elkeseredésében meg is átkozta a könyveket... Szegény maga varrta a saját és minden gyereke ruháját és krajcárt krajcárra kuporgatott, hogy betegség esetére legyen egy kis tartaléktőke a háznál, s aztán egyszerre jött a könyvszámla, mérhetetlen nagy summákról: negyven, ötven, hatvan forintokról! Sokkal gyakorlatiasabb szellem volt mint apánk, s az íróskodást szegény ember házában luxusnak tartotta. Talán igaza is volt Apánk csak azzal tudta kissé megnyugtatni, hogy elmondta neki, ezekből a drága könyvekből a gyerekek is mennyit tanulhatnak, s hogy ez az életben mennyire hasznukra fog válni. Persze, néha aztán az a gondolat ébredt anyánkban, hogy hátha a gyerekek is úgy fogják folytatni, mint apjuk kezdte: amit keresnek a réven, azaz hogy az irkálással, elköltik a vámon, azaz hogy a könyvesboltban...

Apám, a javíthatatlan idealista, az írói dicsőséget mindennél szebb dolognak tartotta a világon, s legnagyobb boldogsága az volt, hogy én is már kilenc-

tíz éves koromban verseket kezdtem faragcsálni, tizenhárom éves koromban pedig már kezdtem velök elárasztani a vidéki lapokat. Természetes, hogy a maga ujságainál korán befogott a munkába, eleinte főkép korrektornak, később egyébre is. Tizenhat éves koromban egy sajátságos havi folyóiratára — címe «Magyar Honpolgár» volt — már rányomatta a nevemet is, mint társszerkesztőét. Ez is aféle nyelvgyakorló füzetes vállalat volt: olvasmány németeknek, akik megtanultak magyarul s már csak tökéletesíteni akarták nyelvismereteiket. Minden számban volt egy magyar vers is, párhuzamos német fordítással, még pedig alakhű fordítással, s ez a fordítás az én szárnypróbálgatásom volt.

Szombathelyi tizenkét esztendőm letelte után Pestre kerültem, s hamar belejutva az élet forgatagába, csak ritkán nézhettem haza a szülei házhoz. Apámat mindig nagy munkában találtam, örökös új tervekkel, örökös új studiumokkal. A német nyelvtani levelek után írt olyant is, melyekből magyar emberek tanulhattak németül, kiadott «Nyelvgyakorló füzeteket», szerkesztett másodmagával egy magyar hetilapot is, és amellett folytatta a keserves elemi iskolai tanítás mellett a tömérdek magánleckét is.

Negyven évi tanítóskodás után, testében megroppanva, de lélekben még frissen ment nyugalomba. Felköltözködött a nagyvárosba, ahova ifjú korában olyan sokáig és mindig sikertelenül törekedett. Közelről akarta látni azt az irodalmi életet, melyről annyi ideig álmodott s melybe ha a maga idején belejuthat, bizonnyal sokkal mélyebb nyomot hagyott

volna munkássága. A szombathelyiek nagy ünneppel búcsuztatták, szeretettel köszöntötte a megyei tanítóegylet, melynek tiszteleti tagja volt, a király pedig elküldte neki az arany érdemkeresztet... «Így eresztik el a kiszolgált katonát!» De ő hálával fogadott mindent és soha keserűséggel nem beszélt pályájáról, melynek annyi tövise volt. Csak egyetlen kis vonásra emlékszem, mely ez irányban belevilágított lelkébe. A negyedik elemi osztályt nála jártam, s akkor a héber óráról gyakran kiküldött: «eredj játszani!» Mikor aztán anyám megkérdezte tőle, miért teszi ezt, hisz így majd nem tudok elég jól héberül, arca elvörösödött s csak ennyit mondott: «Nem is akarom, hogy tudjon... Még utóbb ő is zsidó tanító akarna lenni!»

Budapest. *Radó Antal.*

KELETI SZIMFÓNIA.

I. tétel. Andante.

Ti vagytok ujra, kóbor látomások,
Mesék ködén bolyongó fantomok.
Álomvilág — neked hiába ások
Sirt, mit naponta ujra hantolok.
Hiába csalnak ujra uj varázsok,
Száz délibáb, — a szivem oly konok,
Rég eltemetve, mind a gyermek-ének,
De vége nincs a százszorszép meséknek.

Halott erdőkön, bágyadt napsütésben,
Megindul halkan a fakó alom.
Bimbózó ágak hullanak elébem,
S felébred minden a ravatalon.
Feltámadás — a te tavaszod érzem,
A te méhedben van még egy dalom —
Fülembe sír a könybe fojtott álom,
S a meseerdőt ujra végigjárom.

Keletről jöttem, hol tüzes a hajnal;
Világa, fénye, szine ellepett.
Hajóm betöltém csillogó arannyal,
S megloptam a sirászi kerteket.
Ofirból hoztam kincseket magammal,
Szegény hajóm — a tengeren veszett,
De sóvárogva, lelkesen, bután,
Keletre mentem ujabb kincs után.

S huszonhat évig pusztán vándoroltam,
S követtem egy lobogó oszlopot.
A kinlódásból vágyakat csiholtam,
S szárnyat kötött kezemre a robot.
Futottam én is hegynek és daloltam,
Tul az igéret földje biztatott —
Én belenéztem, megszédült a lelkem,
S egy hang elém állt: nem szabad bemennem.

S fenn a hegyen megálltam mint a szikla,
S őrizem az igéretek honát.
Köd eltakarja, felhő elboritja —
E föld enyém, én nem megyek tovább.
Uj faltörő dal, uj álomparittya,
Harcos sereg, tengernyi délibáb:

Csak ostromold, amig leszáll az éj,
És Sherezáde majd tovább mesél.

Sheherezáde aki messze, régen,
Holdfényes erdőn szembejött velem,
Ölébe ültem és ölében éltem,
És vágy és fény és csók és szerelem,
Elsirt dalok vidám tavaszi éjen
Mind, mind övé, mert övé mindenem —
Mesék leánya, kit el sohse hagytam,
S kihez mig éltem, mindig hű maradtam.

II. tétel. Adagio.

A Gangesz partján elfeküdt az alkony
És bibor selymén megtapadt hajad.
Sötét fodrán a nap tengernyi vére
Pergett s a fények csókja csillogott.
A szent vizekből sárga lótuszok
Indultak el puhán és lenge táncban
Suhantak végig fürteid között,
S megálltak íves homlokod felett,
És meghajoltak, mint apródsereg
Kelet csodás királynéja előtt.

Az alkony égett és az ég olyan volt,
Mint a puszták felgyujtott sátora.
Édes melódiákat ringatott a Gangesz
És megcsókolta zengő habja lábad.
Te ott feküdtél lenn a rónaságon,
Mint a megolvadt s szétfutott arany.
Fejed körül viruló glória,
És válladon, mint egy kibontott zászló,

A dombtetőkről visszatérő alkony
Sugárzó selyme lengett száz szinekben.

Az éneklések idején találtam
Reád. A zöld olaj első virága nyilt,
A fügefákon zsenge méz fakadt,
És a virágzó szőlők illatoztak.

S szép voltál. Szeplő nem volt terajtad.
Szép, mint Engedi kertjein a ciprus.
A szád gyönyörű s a tekinteted ékes.
Orcád olyan, mint tenger drágakő,
S ajkad megett ezüstgyöngy csillogott.
Sötét hajad olyan volt, mint a felhő
Piruló gránátalmafák felett,
Es lábad, mint a márványoszlopok,
Miket fehér liliomok ölelnek.
Nyakad, mint a zsoltáros tornyai,
S szemed, miként az esboni halastók,
Mély, gyöngyöző és szinekkel teli.

S tudtam, a te szerelmed jobb a bornál,
Es illatod Libánon illatánál,
S a legszebb kert vagy, melynek kapujában
Élni s halálra várni is gyönyör.
S én építettem cédrus-palotát,
Arany szobát, ezüstös ágyakat,
És teleszórtam mirrha levelével,
S eljöttem érted a mezők ölére.

Te még aludtál. Két szemed lezártad,
És ajkadat belepte még az álom.
Lábad körül még hallgatott a pázsit,
És homlokodnál hallgatott a csillag,

Csak az álmok beszéltek hangtalan
S lelked felelt a halk álombeszédre.

Szerettem volna hangod hallani,
Szerettem volna végig lejteni
Veled az esti ködfényes mezőkön,
S ajkam csókod borával oltani.

S mégis Kelet minden leányinak
Könyörgő szóval halkan könyörögtem,
Hogy téged, téged fel ne költsenek,
Aludni hagyjanak és csendben álmodozni,
Fények, virágok és mesék között,
A szent vizek csengő zenéje mellett.

És megáldottam térden Keletet,
Mert téged szült és elhozott elém
S megáldottam a holdat, csillagot,
Mezőt, virágot és a szent vizet,
Amért téged álomba ringatott,
S elmentem messze, tul a tengeren,
Hogy ne zavarjam álmod s fel ne ébredj.

És Sherezáde lágy ölébe ültem
És kérlelém, mondjon mesét terólad,
Mindig terólad mondjon csak mesét,
Oly gyönyörü mesét, amilyen te vagy.

III. tétel. Scherzo.

Volt nekem egyszer egy kis gödölyém,
Ugy kapta és adta örökbe apám.
Sápadt, szomoru fény ült a szemén

S ezüst pici csengő csengett a nyakán —
Kis gödölyém, kicsi kis gödölyém.

Mig élt, sohasem járt a más mezején,
S nem ment ki a rétre, hol a többi legelt,
Pedig éhes is, szomjas is volt a szegény,
De igazi füvekre sohase lelt —
Kis gödölyém, kicsi kis gödölyém.

Szerette a napot a nyarak delén,
Futott is utána, futott is elébe,
Kereste a dombon, a völgyek ölén,
De gyönge volt hozzá, hogy egyszer elérje —
Kis gödölyém, kicsi kis gödölyém.

Virágokat tépett a kertek tövén,
De hol csunya sár volt, oda sohse hágott,
Kapott is ütleget hátára, fején,
Pedig szerette, szerette a világot —
Kis gödölyém, kicsi kis gödölyém.

S a domb tetején, a völgyek ölén,
Leste a farkas, a fekete vad.
A domb tetején, a völgyek ölén,
Leste a farkas, a fekete vad,
Kis gödölyém, kicsi kis gödölyém.

Belevágta fogát, megmarta fején,
Vérbe temette a fényt a szemében —
Volt nekem egyszer egy kis gödölyém,
Még hallom a hangját nagy néha az éjben —
Kis gödölyém, kicsi kis gödölyém.

IV. tétel. Allegro vivace.

Nap, ki szivárványkendőddel letörlöd
A könnyet, harmatölő nap, ragyogó ostora
A sötétnek, méhe hajnalnak és nyári verőnek,
Eléd borulok és köszöntelek.
Te a teremtő vagy, mert van világod,
Te vagy az alkotó, mert tűz a lelked,
Te vagy az áldás, mert csak mosolyod van.

Neked szól őspogány szivem imája,
Ki tűzrózsát ültetsz a pusztaságba,
S opálhomályos erdők homlokára
Gyémántjaidból gyujtasz diadémot.
Kihez eseng a mélység és a hullám
Tajtéka tör, ki csillagot nevelsz,
S éggé teszed a puszta levegőt.
Ki nélkül semmi a végtelen minden,
Ki örök vagy, miként az istenek,
És élni fogsz majd akkor is, ha már
A föld megölte minden istenét.
Eléd jövök áldozni kosarakkal,
Arany edénnyel s elhozom neked
Minden virágom, mézem és borom.
Te adtad csókjaim tüzét és vágyaimba
Az örök lobogást, vérem zenéjét,
Szerelmet, fényt, mosolyt, áhitatot,
S hozzád, magasba szárnyalást te adtál.

A te testedből vétetett a testem.
Szikrád vagyok, mely izzó szekeredről
Egy hajnalon a végtelenbe hullott
És csillogott és elveszett a porban.

Egy szikra, melynek bágyadó parázsa
A te hatalmas lángoddal rokon,
S mely bujdokolva fű és gaz között,
Hintód után rohan fáradhatatlan,
S hozzád kivánkozik, mint gyermek apja mellé,
Hogy megcsókolja tündöklő sarud,
Hogy leboruljon lábaid nyomán,
Es belevesszen ragyogó tüzedbe.

Te vagy az életem világadó nap,
S erőm a lelked, mely a réti füvek
Harmattal ékes szálain ragyog,
S a föld alatt a kőbe lángokat rejt.
Te vagy hitem, mert sugaraddal én is
Az álmos odvak mélyein lopózom,
Mert hajnalodnak harsogó zenéje
Dalommal terhes és lehelleteddel
Bolyongom át a sápadt jégmezőket.
Állj meg felettem és vegyél magadhoz,
S kötözz rohanó paripáid elé,
S húznom kocsid kinlódva, véresen,
Engedd nekem. Hajszolj, futok veled
Világ egyik végétől másikig,
S ha majd ledobbanok, elfáradt testemen
Sugárkereked száguldjon át,
És alkonyodnak lángoló tüzébe
Olvadjon át a lelkem és utolsó
Lobbanása is veled ragyogjon
S hozzád égő, örök szerelmemet
Hirdesse, fény és élet apja: Nap!

Budapest. *Mezey Sándor.*

PETŐFI ZSIDÓ HIRNÖKEI.

A zsidó szellem, a milyen őseredeti, gazdag és a lélek minden működési terét átfogó volt hajdan, a bibliai időktől a középkorig, oly bámulatosan simulékony lett az elnyomatás korszaka óta napjainkig. Nincs a tudománynak, gondolkodásnak, képzeletnek és érzésnek mezeje, amelyen zsidók ki ne tünnének legalább is nagy receptiv tehetségükkel, ha éppen súlyos helyzetüknél fogva nem is volt alkalmuk teremtők, feltalálók, felfedezők gyanánt kiválniok. Ez a ritka fogékonyság, megérteni tudás és idegen alkotásokba való teljes belemerülés szintén egyike azon energiáknak, melynek segítségével a zsidóság századokon át fenntartotta magát a szellem birodalmában és elsősorban a gondolat népének bizonyult.

A magyar zsidóság is attól a perctől fogva, hogy megszabadult a lelkét lenyügöző bilincsektől és szabadon fordulhatott olyan munkálkodás felé, mely lényének megfelelt, teljes odaadással fejtette ki erejét a tudás, irás és művészet különböző ágaiban.

1848 nemcsak a magyarság, de a magyar zsidóság szellemi történetében is fordulópontot jelent. Mint termékenyítő vihar után az ezernyi rügy, úgy fakadozott ki az utolsó 60 év alatt a magyar zsidók szellemi virága. Azóta támadtak tudósaink, íróink, költőink, festőink, szobrászaink, építészeink, zsurnalistáink, szinészeink, nem is szólva azokról a zsidóinkról, akik politikai és gazdasági téren szereztek dicsőséget a magyarsággal összeforrt zsi-

dóságnak. A magyar zsidóság eme hatalmas zászlóbontásáról jogosult önérzettel adnak hírt a különböző krónikások — bár másfelekezetűek részéről még mindig nem adóznak méltó elismeréssel az újabb magyar renaissance e fontos tényezőjének — de arról, hogy a magyar zsidóság mennyiben járult hozzá Petőfi világkörüli hódító útjának egyengetéséhez, mindeddig nem emlékezett meg a magyar irodalom. Pedig ezen a téren elévülhetlen érdemeket vívott ki magának a magyar zsidóság s minden kérkedés nélkül állapíthatjuk meg, hogy Petőfi külföldön mindmáig jóformán ismeretlen maradt volna, ha magyar születésű zsidóink az ő lángszellemének szolgálatába nem szegődnek.

Nem mintha csupán zsidók akadtak volna, akik Petőfi költészetének terjesztésére vállalkoztak. Nem csekély számban támadtak a másfelekezetűek közt is olyanok, akik megbabonázva legnagyobb lirikusunk csodazenéjétől, visszhangot iparkodtak adni az ő harsonájára. De amint az elfogulatlan kritika megállapította, nem ezek közt keresendők Petőfi legszerencsésebb átültetői, hanem a zsidók között, mintha csak eme munkálkodással is kifejezést akartak volna adni annak az örömmámornak, melyet a szabadság dalnokának szaván számukra is kijutott szabadság felett éreztek. Valami titkos hálaérzet bírhatta rá őket, hogy Petőfiért a külföldön is síkra szálljanak, ama Petőfiért, aki nálunk elsőnek követelte a minden népet és minden felekezetet egyenlően megillető világszabadságot.

Kivált a német nyelv volt az, mely Petőfi világ-

hírének legalkalmasabb terjesztő közegéül ajánlkozott. Ezen át jutott Petőfi költészete a többi nemzetek szívébe. A német nyelvhez pedig a magyarországi szász nemzetiségűek mellett a magyar zsidók állottak legközelebb, elsősorban azok a zsidó írók, akik német műveltséggel szaturálva megértették és magukba szívták a magyar nyelv szépségeit is. Így történt, hogy Petőfi első fordítója a pozsonyi ghettóban született (ott látni emléktábláját) Dux (Dukes) Adolf, a Pester Lloydnak kitünő tárcaírója és színireferense, aki a Bécsben Frankl L. A. szerkesztésében megjelenő «Sonntagsblätter» 1845. évfolyamába fordította Petőfi «A lopott ló», «A csikós», «A rabló» c. költeményeit s egy évvel később már Petőfi 55 költeményét tette közzé Bécsben. Később kibővítette gyűjteményét Petőfi «Bolond Istók»-jával (Istók der Narr) és 14 kisebb versével, melyek «Ungarische Dichtungen» cím alatt 1854-ben jelentek meg Lipcsében. Mellőzve Kertbenyt s a többi a zsidóságon kívül álló fordítókat, akik az ő példáján lelkesedve fogtak több-kevesebb szerencsével Petőfi fordításához, csak azokat a fordítókat érintem (mert hiszen esztétikai és kritikai méltatásuk nem ide tartozik), kik Dux munkáját folytatták s mindmáig a Petőfi átültetők legkiválóbbjai közé tartoznak.

Már 1851-ben adja ki Hartmann Móric, a jeles cseh-német költő a zsidószármazásu Szarvady (Hirsch) Frigyessel szövetkezve, Petőfi «Szerelem gyöngyei», «Bordalai», «Hazafias dalai» javát, vegyes költeményeiből 19-et és «Szilaj Pistá»-t. Ugyancsak Szarvady járt kezére Kertbenynek, mikor Johannes Scherr

«Dichterfürsten» c. munkájában Petőfi kilenc költeményét közölte (1857).

E sorba tartozik Vasfi és Benkő gyűjteménye, mely 1852-ben «Nationallieder der Magyaren» c. alatt jelent meg és Petőfi 35 költeményét tartalmazza (1852, Braunschweig).

Az abszolutizmus ideje alatt szünetelt a Petőfi-fordítók munkája. A zsidóknak kétszeres okuk volt rá, hogy ki ne kezdjenek az uralkodó hatalommal. De mihelyt a lidércnyomás felengedett, újra őket látjuk a fordító-tábor első vonalában, melyet aztán napjainkig megtartanak és mind fényesebb győzelemre vezetnek.

A 60-as években a bajai származású zsidó kereskedő fia, Beck Károly, a szintén neves német poéta fordított néhány költeményt Petőfitől s adott ki róla életrajzi tanulmányt. Ugyancsak ezidőben Ludasy (Gans) Móric, az érdemes hirlapíró, aki zsurnalista tevékenységéért kapta nemességét, igen sikerülten tette át Petőfi sok versét németre. Kompert Lajos a kiváló német regényiró is meghajtotta zászlóját Petőfi előtt, amennyiben nehány költeményét németre fordította.

A hetvenes évek vége felé aztán mind nagyobb és jelentősebb mértékben vetette magát a zsidó írók és poéták munkálkodása Petőfi műveire. Ekkor lépett fel Neugebauer László és Schnitzer Ignác első Petőfi-fordításával. Az Petőfi 115 versét adta ki Bodenstedt és Jókai előszavával. Ez a «János vitéz»-t ismertette meg a németekkel. Mindakettő Lipcsében jelent meg 1878 ban.

A Petőfi iránt Németországban mindjobban mutatkozó érdeklődés arra bírta rá a legjelentékenyebb német kiadókat, hogy gyűjteményes vállalataikban is helyet adjanak Petőfinek. Hendel, a «Bibliothek der Gesamtliteratur» hallei kiadója, Teniers Alfredet (Herzl Zsigmond) bízta meg egy Petőfi-antológia szerkesztésével (1882). A világhírű Reclam-cég dr. Goldschmied Józseffel fordíttatott le «Universalbibliothek»-ja számára egy kötetrevalót. A szintén előkelő Bibliographisches Institut pedig «Meyers Volksbücher» c. vállalatában adta ki a szerencsétlen, ifjan elhalt Farkas Miksa jeles fordításait. Mindhárman zsidók, köztük dr. Goldschmied tolnamegyei származású rabbi. Közben Dóczy Lajos báró közölt néhány kiváló fordítást Petőfiből. Glücksmann Henrik bécsi író fordította le kitünően Petőfi «Őrült»-jét, Ziltz Arnold jelentetett meg néhány melegen átérzett verset és Reich Lajos adta ki a «Tündérálom» és 15 lírai költemény fordítását Eperjesen (1880).

Az 1882. év korszakalkotó Petőfi német elismertetésének történetében. A Burgszinház geniális művésze, Lewinsky József ekkor határozta el magát Petőfi-recitációira, melyekkel Németország és Ausztria összes centrumaiban diadalt szerzett Petőfi géniuszának. E szavaló-körútján csupán Neugebauer fordítását használta, aki aztán 1885-ben adta ki második Petőfi-fordítását. Nemsokára (1896) Kohut Adolf tette közzé Lipcsében Petőfi prózáit.

Kitünő fordításokat kaptunk Cserhalmi Iréntől 1897-ben megjelent antológiájában. Stein-Abai Lajos pompásan ültette át németre «Az apostol»-t (1892,

Lipcse). Pár jellemző szemelvényt adtak Petőfiből dr. Brajjer Lajos, Sturm Albert és Sternberg Adolf, mind a magyarországi német hirlapírógárdának kiváló munkásai.

Az utolsó évtized legjelentékenyebb Petőfi-fordítói szintén zsidók. A sort megnyitja dr. Steinbach József, a pécsi születésű, jelenleg franzensbadi fürdőorvos, aki mint fregattorvos kísérte Rudolf trónörököst világkörüli utazásán. Ő máig az egyetlen, aki Petőfi összes műveit adja. Megjelentek 1902-ben Boroszlóban, Schottländernél.

Legújabban (1910) Schnitzer Ignác adta ki Halm és Goldmannál Petőfinek körülbelül 470 költeményét, beleszámítva a nagyobb elbeszélőket is. Ugyancsak ez évben jelent meg Hesse «Klassiker-Bibliothek»-jában Neugebauer László bővített és javított gyűjteménye, mely 175 költeményt tartalmaz. Mindkét fordítást a magyar és német sajtó nagy szeretettel és elismeréssel üdvözölte és különösen Neugebauer fordítását mintaszerűnek fogadta el. Ugyanaz a Hesse kiadó egy külföldi költőkről szóló antológiája egynehány találó Petőfi-fordítást közöl a nagytehetségű Horváth Henriktől, kitől még sok kongeniális átültetést várhatunk.

De nemcsak a német nyelven megjelent fordítások szerzői jórészt zsidók. Felekezetünkhöz tartozik a kiváló francia fordító Bernhard Thales, a kitünő Löw (Loew) N. Vilmos, nagy rabbink, Löw Lipót fia, aki angol nyelven adott Petőfi-fordításokat. Ne feledkezzünk meg Bacher Simonról, Bacher Vilmos atyjáról, továbbá Reich Ignácról, Bauer Márkfi Lőrincről,

akik héber nyelvre fordítottak egy csomó Petőfi-verset. Maga Bacher Vilmos írta át a Ferenczi «Petőfi album»-ába Petőfi két dalát héberre. Ugyancsak héberül szólaltatta meg Petőfi több költeményét Patai József. Említsük meg Helfy Ignácot, aki az olasz Cassone Petőfi «Apostol»-fordításához írt lelkes előszót s maga is az általa Milanóban alapitott Alleanza c. lapban közölte száznál több fordítását.

De nemcsak a fordítók közt találunk zsidókat. Petőfi életének és költészetének kutatói közt is bőven akadnak és nem a legkisebb érdeműek. Haan (Havas) Adolftól birjuk Petőfi összes műveinek kritikai kiadását. Lenkei Henrik «Petőfi és a természet» c. alatt irt meg egy nagyobb tanulmányt költészetének jellemző részéről, melyet most adott ki a Petőfi-társaság második kiadásban. Bánóczi József szerkesztette új csoportosításban és új szempontból a «Magyar Könyvtár»-ban Petőfi költeményeit, mely munkájában a többi közt Radó Antal, Radó Vilmos, Balassa József és Lenkei Henrik voltak segítőtársai. Kitünő tanulmányokat birunk még Petőfiről Halász Gyula, Somogyi Gyula és Palágyi Menyhért részéről. Érdekes tárcákat irtak Petőfiről Pataki M., Silberstein Adolf, Hevesi Lajos, Singer Zsigmond, Ágai Adolf stb. Nem szabad azok közül, kik felekezetünk részéről a Petőfi-kultuszért fáradtak, Ernst Lajost, a jeles gyüjtőt kihagynunk, akinek Petőfire vonatkozó relikviái páratlan értékűek.

A művészek közt pedig, akik Petőfivel kapcsolatban tüntették ki magukat, kiemelendő Tyroler, ki Barabás Petőfi-arcképét metszette rézbe. Újabban Koppay, Tull rajzoltak kitünő illusztrációkat Petőfi verseihez.

Beck Ö. Fülöp készítette el Petőfi gyönyörű plakettjét. Vágó József alakította újjá a Petőfi házat. A zeneköltők közt pedig Lányi Ernő, Hegyi Béla, Kún László és Bihari Jenő zenésítették meg sikerülten Petőfi egyik-másik költeményét.

Ennyi név és bizonyára van még több is, amely elkerülte figyelmünket! Mind felekezetünkhöz tartozik és mind lelkes hírnöke Petőfi lángszellemének. Nem tudom, kinek adózzunk nagyobb csodálattal. Petőfinek-e, ki mind e szellemi munkát kiváltotta a felsoroltakból, vagy a magyar zsidóságnak-e, mely, mint a legtöbb porondon, nemzete legnagyobb költőjének megbecsülésében, terjesztésében és dicsőítésében is oly fényesen állotta meg a helyét!

Budapest. *Lenkei Henrik.*

KUTSCHERA BÁRÓ A KAZÁROKRÓL.

Az egyetemeken nem tanítják a zsidó tudományt és ha tanítják, nem zsidó érdekből teszik. Ha valamelyik protestáns vagy katolikus professzor zsidó témára veti magát, biztosra vehetjük, hogy nem lesz köszönet benne. Hogy azonban diplomata szolgálja a mi ügyünket, az pláne hallatlan, és ha példát keresnénk rája, vajmi sok idő telnék el a keresésben. Nos hát, a csoda megtörtént, még pedig a mi osztrák-magyar diplomáciánkban, megtörtént oly módon, hogy a legsovinisztább magyar és a leghiszékenyebb zsidó is örömét lelheti benne.

Kutschera Hugó báró több mint két évtizeden át

buzgólkodott abban a nagy kultúrmunkában, melyet a felejthetetlen Kállay Béni végzett odalent Boszniában. Őneki, aki azelőtt, még a török világban, vicekonzul volt Rusztsukban, majd pedig követségi titkár Konstantinápolyban, őneki, aki e minőségben alaposan ismerte a keleti nyelveket és otthonos volt az iszlám gondolatvilágában, jutott az a feladat, hogy a még mindig elégedetlen bosnyák mohamedánokat kibékítse a gyaur uralmával és megszerettesse velök a nyugat műveltségét. Azt mondják róla, hogy a *sérit*, a mohamedán szóbeli tant jobban ismerte, mint a török teológusok, akiknek bizalmát tehát megnyerte és akik szívesen hajlottak a tanácsára. Szolgálatait felsőbb helyről úgy jutalmazták, hogy 1886-ban bárói rangra emelték, 1887-ben civiladlátusnak nevezték ki, amely állásban megérte a megszállott tartományok bekeblezését, és csak 1909-ben vonult nyugalomba, midőn egészsége megkívánta. Sajnos, még abban az évben meghalt, mielőtt a kazárokról szóló művét, melyen nagy szeretettel dolgozott, kiadhatta volna. A család kegyeletéből megjelent a munka 1909-ben, melyből a nagy kereslet folytán egy éven belül újabb kiadást kellett rendezni.*

Már fiatal korában, midőn először került a Keletre, föltünt a diplomatának a honi zsidók és az ú. n. *spaniolok* közti nagy különbség. Rusztsukban, majd pedig később Konstantinápolyban és Szerajevóban, bő alkalma nyílott a kétféle zsidóságot tanulmá-

* Die Chasaren. Historische Studie von Hugo Freiherrn von *Kutschera*. Wien, 1909. 2. kiadás u. o. 1910. Adolf Holzhausen.

nyozni. Északon, Orosz-, Lengyel-, Német- és Csehországban a zsidók vörös hajúak, rövid szakállúak, kissé fölvetett tompa orrúak, kicsi szürke szemekkel, tömzsi testtel, egyáltalában oly jelekkel, melyek az északi szláv népekre emlékeztetnek.* Ellenben Keleten, főképen a Földközi-tenger medencéje körül, majd pedig azon túl Portugáliában és Hollandiában oly zsidókat találunk, kik a valódi *sémi* törzshöz hasonlóan hosszú fekete szakállt és hajat mutatnak, mandolaforma nyiszolt szeműek, azzal a hosszúkás arccal, azzal a kiszögellő orral, melyet Rembrandt arcképein találunk. Ennélfogva már Vogt Károly, a hires antropológus, azt gyanította, hogy a zsidókat jellemző különféleségek nem annyira a helyi befolyásra, a tartózkodás országaira vezetendők vissza, hanem oly törzsbeli sajátságokra, melyek a származásból erednek. Világos jele ennek, úgymond, azon körülmény, hogy a Portugáliából évszázadokkal ezelőtt kiűzött és Hollandiában letelepedett zsidók faji sajátságaikat mindvégig megtartották, és hogy a Keleten is, dacára annak, hogy a két faj ugyanazon klima alatt egymással közösen él, a tipus mindamellett meg nem változott.

Súlyos érvek ezek, melyek elől kitérni nem lehet. Szerzőnk már most a kétféle származást, az eredet teljes különféleségét beigazoltnak veszi és meg is találja a történeti menetét a zsidóság e faji különválásának. A keleti zsidóság: ez az ősi, Palesztina

* V. ö. «Egy kis embertan» című az IMIT 1908. Évkönyvében megjelent hasontárgyú cikkemet.

földjéről származó zsidóság, a sémi fajok jellemző tulajdonságaival, míg az északi zsidóság, a szláv jellegű, származéka a kazár népnek, mely a nyolcadik században fölvette a zsidóságot és országának romlása után a szláv népekbe merült.

Ezt az épúgy érdekes mint nagyjelentőségű fölfedezést csak történeti úton lehet nem ugyan bebizonyítani, de legalább valószínűvé tenni. Evégből szerzőnk több mint ezer éven keresztül kiséri a kazár nép sorsát, kezdve a görög és latin írók homályos följegyzésein, folytatva az arabs és zsidó írók hagyományain, egészen addig, míg bizantinus és orosz krónikások legalább a főbb dolgokban hitelesen tájékoztatnak bennünk. Szerzőnk főképen Frähn és Harkavy művei után indul — a magyar Kuun Gézát nem ismeri — de önállóan is végzett kutatásokat. Forrásait nem idézi azzal a pontossággal, ahogy azt tudományosan tenni szokás, de e hiányt jóváteszi friss és eleven előadásával, szigorúan tárgyilagos következtetéseivel és a tényeknek azzal a helyes megitélésével, mely a messzelátó államférfiúra és a szerencsés kezű kormányzóra vall.

A magyarnak és zsidónak kettős szempontjából először is megjegyezzük, hogy a kazár királynak Chiszdáj spanyol államférfiúhoz intézett levelét, mely igen sok kutatásnak a kiinduló pontja, igen nagybecsű történeti okmánynak tartja, melyhez semmi kétség nem fér.* E levél különben csak a kazár nép föld-

* Ellenben még csak nem rég Büchler Sándor a Goldziher tiszteletére kiadott Keleti Tanulmányokban minden hitelétől megfosztja a kazár király levelét.

rajzi elhelyezkedésére nézve fontos és semmiképen sem az az ütköző pont, mely megerősíti vagy megsemmisíti az eldöntés elé állított ügyet. A kazár népnek földrajzi elhelyezkedése sok tekintetben még mai napig is fontos, mert némely történeti emlék és ősi hagyomány megértésére szolgál. Az örményekkel való háborus bonyodalmak arra a fölismerésre vezetnek, hogy Kazárország messze délre is lenyúlt a Kaukázus nyugati felére. Bakui arabs író, akit De Guignes ismertetett meg velünk, a Kúr folyóról azt állítja, hogy a kazárok országából jön, hogy aztán hosszú folyás után a kazár tengerbe ömöljék. Már pedig a Kúr forrásvidéke Armenia határán van. Most aztán érthető, hogy a Chiszdájhoz intézett levelében József király azzal dicsekedik, hogy övé Dervend városa és ő bírja azokat a szorosokat, melyeknél fogva a Kaukázustól délre lakó népeket megóvhatja az északi vad népek betöréseitől. Kazárföldnek északi határát még mai napig is bizonyos emlékek jelzik. Az egyik kazár sánc Charkov körül található, más kazár sáncok Voronec vidékén láthatók. De még ezeken túl is találhatók kazár emlékek; sőt, ha hitelt lehet adni József királynak, az ország határa egészen a *magyarok (higriek)* földjéig terjedt. Ehhez járul az arabs íróknak a kazár városokról adott híradása. Mindebből nemcsak a kazár nép politikai hatalmára lehet következtetni, hanem, a szomszéd népekhez viszonyítva, magas kultúrájára is, melynél fogva például szövetségese lehetett az akkortájt legelőhaladottabb népnek, a bizanci görögnek. Ez a szempont, melyet könyvünkben találunk, egészen új és zsidó körökben már

ennélfogva is megérdemli a méltatást.* A kazár népnek ez a föltehető műveltsége lényegesen hozzájárul ahhoz a nagyjelentőségű teoriához, melyre mostan áttérünk.

Mikor ugyanis a XII. században nem annyira az oroszok, mint inkább a tatárok és mongolok összetörték a kazár birodalmat, az egyik rokontörzs, a *palóc*, volt uraikkal együtt, t. i. a kazárokkal, nagy csapatokban vándoroltak be a szomszéd Lengyelországba, amiről az orosz és lengyel krónikák megbizhatóan értesítenek bennünket. Ugyanakkor a lengyel fejedelmek örmény és német gyarmatosokat is hívtak országukba, hogy az elnéptelenedett földet műveljék. Minthogy ez egyfelől biztos, másfelől pedig a lengyel hatalmas zsidóság bevándorlása felől semmi történeti följegyzés nincs, azt az állítást lehet kockáztatni, hogy eme a déli zsidóságtól olyannyira elütő *lengyel zsidóság származéka azon zsidó vallásu kazároknak és palócoknak*, kik a mongol pusztitás elől a szomszéd Lengyelhonban kerestek menedéket.

A nagyszámú lengyel zsidóságot rendesen németországi bevándorlásra vezetik vissza; a németországi gyakori zsidóüldözések szöktették volna fel a lengyel zsidóság számát. Szerzőnk szerint ennek ellentmond a történeti tanulság. *Jost* tekintélyét követve, szer-

* Épúgy kiemeli szerzőnk a kazár nép toleranciáját is más vallásokkal szemben. Ezt a szempontot azonban én már előbb hangoztattam «Zur Gesch. der Chasaren» című dolgozatomban, Keleti Szemle 1900, 1. k. 169. l. Kutschera e dolgozatot nem ismeri.

zőnk azt állítja, hogy a római birodalom romjain a zsidók letelepedése a Földközi tenger partjaira szorítkozott; letelepedtek a tenger mentén Bizanctól Kadizig, a Nilustól az Atlasz-hegységig, de mindenütt a világrészeket összekötő tenger mellékén. Északabbra csak szórványosan találunk zsidókat. Abból a körülményből, hogy még a XI. században is német földön csak Speier, Worms és Mainz képeznek jobbravaló hitközségeket, látszik, mily kevés zsidóság lakik a Rajnán innen. Sőt van egy határozat, melynél fogva fontos döntések eszközlésére oly gyülekezet hivatott, mely Burgundia, Normandia, Franciaország és az említett három város küldötteiből áll össze. A kedvezőtlen viszonyoknál fogva a zsidók nem virágozhattak föl Németországban a XII. és XIII. században sem, sőt a XIV. században, a zsidóüldözések és a fekete halál korában, a zsidóság ereje egyre fogyott. Hogy vethette volna meg ez a német zsidóság alapját annak a nagyarányú fejlődésnek, melynek színhelye ép ekkor Lengyelország lőn?

Lengyelországban a zsidóság Nagy Kázmér alatt (1333—1370) lendült föl, midőn Németországban vajmi gyenge lábon állott a zsidóság. Amikor a német bevándorlásnak történnie kellett volna, Lengyelországban a zsidóságot teljesen konszolidált állapotban találjuk. A városokban csak önálló községeket képeztek, külön előljárókkal, kik zsidó törvény szerint biráskodtak. Ők voltak birtokosai majdnem az összes vendégfogadóknak. A német bevándorlók ezt rövidesen nem érhették volna el. A Lengyelországba történt nagyobbmérvű utolsó bevándorlás jellemzően

keletről ment végbe, amidőn ugyanis a kozáklázadás miatt Ukrajniából és Kis-Oroszországból, melyekben akkor tömegesen laktak zsidók, a tulajdonképeni Lengyelországba menekültek. Ez az eset útmutatóul szolgálhat. Így történhetett azelőtt is. Ugyanekkor és ugyanez okból kapta Moldva is sűrű zsidóságát. Most új jelenség merül föl: a XVII. század óta ép a sűrű lengyel zsidóság kezd nyugat felé kirajzani, és e jelenség napjainkban is egyre tart. Statisztikailag lehet kimutatni, hogy Németország és Ausztria-Magyarország azon részeiben lakik legsűrűbben a zsidóság, melyek Galiciához legközelebb esnek. Az Elbén túl megint sűrűsödik a zsidóság, aszerint, amint a Rajna völgyéhez, a középkori zsidóság e fészkéhez mindinkább közeledünk. A statisztika tehát azt bizonyítja, hogy nem Lengyelország kapta zsidóságát német földről, hanem ellenkezőleg, Lengyelország bocsájtott zsidó rajokat német földre.

Annak az elterjedt föltevésnek persze, hogy a lengyel zsidóság Németországból szakadt be, van egy igen nyomós filológiai oka, az t. i., hogy az összes lengyel és orosz zsidók maguk közt oly dialektust beszélnek, mely vegyülékében is kétségkívül az a középrajnai dialektus, mely körülbelül 1300-ban Mainz vidékén dívott.

Ezt a jelenséget, szerzőnk kifejezése szerint, «könnyen» lehet megmagyarázni. Szerinte a Lengyelországba bevándorolt kazárok, épen a föntemlített műveltségüknél fogva, az új hazában a *német elemre támaszkodtak,* mely talán akkortájt nagyobb volt, mint mostanában. Lengyelországban az első hittérí-

tők németek voltak — mint különben Magyarországon is — és ezek révén mindinkább több német szivárgott be. Következtek aztán a nagyobb német gyarmatok. Egyenként lehet kimutatni, mint lesz a városi elem tisztán német. A németség most már nem vallási, hanem nemzetgazdasági szempontból válik hatalmas faktorrá. Ő képezte a polgári, vagyis a középosztályt. A nemesség, az ország ura, csak jószágaival törődött, melyeken jobbágyait dolgoztatta. Az iparral nem foglalkozott szabad lengyel; kereskedéssel még kevésbbé. Amaz a németnek jutott, ez a zsidónak. Midőn a kazár zsidók Lengyelhonba költöztek, itt csak egy elemet találtak, melyhez vonzódhattak és simulhattak: a németséget. A kazár menekülők nem egyszerre, hanem több időn át, nem tömegesen, hanem kis csoportokban hagyták oda régi hazájukat, aszerint, amint otthon tarthatatlan volt a helyzet és tűrhetetlen az élet. Föltehető már most, hogy nem a szabad vidéken, hanem a városokban kerestek menedéket. Ámde a városokban a németség dominált; a zsidók, akik nem tömörültek egységgé, végre is behódoltak az uralkodó német elemnek.

A zsidóság gyors germanizálódása különben másképp is képzelhető. Valószínű ugyanis, hogy a tatár és mongoldúlta kazár zsidóság elveszítette községi szervezetét, összetartása meglazult, hitélete gyengült, tudósai és rabbijai elpusztultak. Mikor aztán Lengyelhonban újra ócsúdni kezdtek, önerő híján onnan hívtak rabbikat és tanítókat, ahonnan leginkább kaphatták: Németországból. Innen pedig szivesen mentek

a hívottak, mert épen akkor rossz időket éltek otthon és a szorongatott községekben még a megélhetést sem találták meg. Mi sem természetesebb már most, hogy a német rabbik és tudósok hazájuk nyelvét terjesztették az új hívők közt.

A németországi zsidóság tehát nem vért, hanem nyelvet adott a lengyel zsidóságnak. Ezeknek germanizálódása nem érthetetlen jelenség többé és nagyon jól összeilleszthető azzal a föltevéssel, hogy Keletről vándoroltak be és kazár vérből származnak. A német-zsidó zsargon különben annyi vegyüléket mutat, hogy nem lehetetlen, hogy alapos megvizsgálás után gyököket fogunk benne találni, melyek az azon vidékeken uralkodó nyelvek egyikéhez sem tartoznak, melyek tehát esetleg a tatár természetű kazár nyelvre mennek vissza. Messzefekvő föltevés, de nem lehetetlen föltevés. Észrevették különben, hogy a zsidó nemzet — és itt nem épen a kazárokról van szó — mely pedig oly szívósan őrzi meg sajátosságát, a nyelvét, a nemzetiség e jellemző vonását, igen gyorsan cseréli föl és mindenütt az illető ország nyelvét veszi át. Ezzel a kazár nyelv kiveszése is meg van magyarázva.

Nem érdektelen és mindenesetre följegyzésre méltó, amit szerzőnk a héber nyelv kiejtéséről mond. Tudvalevő dolog, hogy a szĕfárd és askĕnáz ritus közötti különbség mindenütt külön községek, előljáróságok és zsinagógák kreálására vezetett. Az egyesülés legnagyobb akadálya, úgylátszik, a hébernek különféle kiejtésében rejlik. Eddigelé ezt semmiféle magyarázattal megokolni nem lehetett. Más az, ha szárma-

zási különbséget veszünk föl. Az askĕnáz és szĕfárd községeket *nem vallási, hanem nemzeti különbség választja el.*

Époly érdekes az *askĕnáz* névből vont következtetés. Alig van elfogadható oka, hogy bennünket, orosz, lengyel, német, román, magyar zsidókat miért neveznek askĕnáznak, hiszen a bibliai askĕnáznak semmi köze a német fajhoz. Már *Cassel S.* megjegyezte a «Magyar Régiségek» című német nyelvű művében, hogy Ázsia, mellyel a Talmud és Józsippōn a bibliai Askĕnáz népnevet helyettesítik, nem lehet a világrésznek ismert nagy Ázsia, hanem az az Azsia, mely a Fekete-tengertől a Kaukázusig terjed. Okvetlenül folyik ez Jeremiás következő helyéből (51, 27) «... hívjátok össze ellene Árárat, Minni és Askĕnáz királyságait», és mai nap hozzátehetjük, hogy az asszír ékiratok ugyane kaukázusi népet *Aśgūza* és *Iśkūza* néven ismerik. Ennélfogva már a név is, mellyel a spanyol eredetű zsidók a szláv tipusú hitrokonaikat jelzik, világosan a kazár földre mutat mint eredő helyre. Némi támpontúl szolgál az is, hogy I. A. Vaillant (La Roumanie, Páris, 1845) azt a megfigyelést tette, hogy a moldvai lengyel zsidók a rabbit *khagánnak* nevezik, amit ő úgy magyaráz, hogy a zsidók az avaroktól származnak. Ezt ugyan alig lehet hinni, de mindenesetre érdekes, hogy oly cím, mely az összes belsőázsiai népeknél el van terjedve, a romániai zsidóknál újra felötlik és a kelettel való kapcsolatot helyreállítja.

Ennyiben igyekeztem Kutschera báró gondolatmenetét visszaadni, ha ugyan egy pár lapon egy

majdnem 300 oldalas könyvnek gazdag tartalmát reprodukálni lehet. Tartózkodtam és tartózkodom minden biráló megjegyzéstől, mert célom ezúttal nem az elmélet helyességének megvitatása, hanem csak az ismertetése. Kutschera báró könyve nem kis föltünést keltett az érdeklődő körökben és mint napjainknak egyik nevezetes mozzanata, íme állíttassék a magyar olvasóközönség elé is. A téma speciális magyar érdek; hozzászólni ép nálunk nagyon hasznos és szükséges is.

Bécs. *Dr. Krausz Sámuel.*

A HAGYOMÁNY BÖLCSEI.*

I.

«Régiségek» című nagy munkájának végén *Josephus Flavius* nagyon figyelemreméltó módon nyilatkozik arról, hogy korának zsidó közvéleménye kiket mondott bölcseknek. Nálunk, azt mondja, csak azokat szokták bölcseknek vallani, kik világosan ismerik a törvényt és kik a szent iratok értelmét tudják fejtegetni. (*Παρ' ἡμῖν... μόνοις σοφίαν μαρτυροῦσιν τοῖς τὰ νόμιμα σαφῶς ἐπισταμένοις καὶ τὴν τῶν ἱερῶν γραμμάτων δύναμιν ἑρμηνεῦσαι δυναμένοις*).

Josephus e szavakkal kétségtelenül a palesztinai

* Az Országos Rabbi-Egyesület közgyűlésén (1910 augusztus 29-én) tartott felolvasás.

zsidóság nemzeti tudományára utal, mely a szent iratok alapján és a szent iratok mellett Ezra óta kifejlődött és melyet, tanításának és fentartásának alakjáról, misnának, azaz szóbeli tannak neveztek — a *misna* szót tágabb értelmében véve — megkülömböztetésül a mikrától, az olvasás útján tanított és tanult szent irodalomtól.

Josephus idézett szavaiban fölismerhetjük a zsidó hagyománynak, mint tudománynak azon régi *fölosztását*, mely, a palesztinai talmudban található vélemény szerint, a nagy gyülekezet embereitől származik és a melyet Rabbi *Akiba* juttatott érvényre a hagyomány anyagának rendszeres szerkesztésében, a mint az a talmudi és midrási irodalom végleges megalakulására is döntő hatást gyakorolt. E fölosztás szerint a hagyománynak *három* ága van, melyeknek nevei: midrásóth vagy *midrás*, halákhóth vagy *halákha* és haggádóth, agádóth vagy *agáda*. Már most Josephus a nála első helyen nevezett *νόμμα* alatt nyilván azt érti, a mit e fölosztás halákhóthnak mond, azaz a vallástörvénynek a gyakorlatban kifejlődött, az iskolában megállapított és a tudósok száján megőrzött szabványait és tételeit, a mint azokat rendszeres alakban és illetékes tényezők által összegyűjtve a misnában találjuk.

A mi Josephusnál a zsidó bölcseség második részét teszi, a szentiratok értelmezése, az nem más, mint a *midrás* és az *agáda* egybevéve. Mert ama hármas fölosztásban a szorosabb értelemben vett midrástól, a tóra vallástörvényi szövegeinek magyarázásától különválik az agáda, a szentírás többi szö-

vegeinek fejtegetésében gyökerező disciplina. Tényleg Josephus kettős fölosztása, halákha és midrás, eredetibbnek mondható, mert a trichotomia csak a midrásnak kettéválasztásából keletkezett. Másrészről a midrásnak első helyen való említése helyesebb a Josephus nyujtotta sorrendnél, mert történetileg is a hagyomány fejlődésében a midrás megelőzte a halákhát.

A hagyományos tudás fölosztásának emez összhangzásán kívül a híres történetíró szavaiban főleg e kifejezés *σοφία* érdekel bennünket, mellyel ama tudást jelöli és mellyel implicite a zsidó hagyományos tudás hivatott képviselőit *bölcsek*nek mondja. Ez teljesen megfelel a héber חכמים megnevezésnek, mely tudvalevőleg a zsidó hagyomány tudósainak legáltalánosabb címe. Hogy ezt Josephusnál is találjuk, azért tartom jelentősnek, mert egy másik és korra nézve Josephustól nem távol eső görög nyelvű kútfőben, az *új testámentomban*, a benne elég sűrűn említett zsidó tudósok egyszer sem neveztetnek bölcseknek. Ott *írástudók*, *γραμματεῖς* a nevük, olykor *νομικοί*, törvénytudók. Ama farizeus, ki Jézustól kérdezi, melyik az isteni parancsolatok legfőbbike, Márkus szerint (12, 28) így jelöltetik: *Εἷς τῶν γραμματέων*, Máté (22, 36) és Lukács (11, 25) szerint: *νομικός*. Ez utóbbi szóhoz közel áll *νομοδιδασκαλός*, törvénytanító (ennek fordítása a német Gesetzeslehrer), ami az Apostolok Cselekedeteiben (5, 34) Rabban *Gamliél*nek, Hillél unokájának a jelzője.

Josephusnál a héber חכמים-nak megfelelő görög szóra másutt is akadunk. A «Zsidó háború» első könyvé-

ben (I, 33, 2) néven említ két tudóst, Jehuda b. Czarifáit és Matthias b. Margalóthot, kik a jeruzsálemi népet a római sasok felállítása miatt lángoló beszédükkel ellentállásra serkentették. Jelzőjük *σοφίσται*, ami nyilván a héber חכמים æquivalense akar lenni. A Régiségek párhuzamos helyén (XVIII, 6, 2) *σοφίσται* helyett ez áll: *πατρίων ἐξηγηταὶ νόμων*, az ősi törvények magyarázói. E két jelző, bölcs és írásmagyarázó azonos azon két jelzővel, melyeket egy évszázaddal Josephus előtt *Semájá* és *Abtalión* magasztalásában egy kortársuk, Jehuda b. Dórthái használt, midőn azt mondta róluk: שהן חכמים גדולים ודרשנים גדולים (Peszáchim 70b).

Még egy másik helyen is használja Josephus a *σοφίστης* kifejezést, t. i. midőn a farizeus tudósok köréhez tartozó zelóta vezért, *Jehúdát*, Menachém fiát említi (B. B. II, 17, 8). A *σοφία* szót pedig a fent jelzett értelemben Josephusnál ott találjuk, ahol elbeszéli annak a két csalónak viselt dolgait, kik Rómában egy Fulvia nevű előkelő prozelita nő bizalmával visszaéltek és tudósoknak híresztelték magukat. Ezt Josephus így írja körül: *προρεποιεῖτο μὲν ἐξηγεῖσθαι σοφίαν νόμων τῶν Μωυσέως*; itt tehát azon bölcseségről szól, mely Mózes törvényeinek értelmezéséből ered.

II.

A Josephus e néhány helye által is megerősített ténnyel, hogy a második templom utolsó századában a zsidó hagyományos tudomány hivatott képviselőit bölcseknek mondták, ellenkezik azon bevett irodalmi

szokás, hogy nem a bölcsek, hanem a tannák vagy tannaiták koráról beszélünk. Valójában nem is magának e kornak emlékeiből eredő megnevezés ez. A misna tudósainak tanna vagy tannaita jelzője a talmudból származik; a misna maga, vagy a vele egykorú irodalom nem ismeri. A babylóniai talmudnak mindjárt első mondata (Berákhóth 2*a*) תנא היכא קאי figyelmeztethet bennünket a kifejezés eredetére.

A második templom korának régebbi századaiból ama kor zsidó tudósainak még egy megnevezése tartotta fönn magát, mely részben még akkor is élt, midőn a nyelvszokásban már régen uralkodóvá lett a bölcsek neve. Ez a régibb megnevezés: סופרים, az írástudók. Benne *Ezrá*nak, az írástudónak (הסופר, Neh. 8,1; Ezra 7,6) jelzője átöröklődik az ő utódjaira, munkájának folytatóira, akikről az egész kort a zsidó hagyomány történetében a *szóferim* korának szoktuk nevezni. Hogy mikor és miért szorította ki az új megnevezés a régit, mikor lettek az írástudókból bölcsek, erről nincsen semmiféle adatunk. Alább még visszatérek e kérdésre; most csak említem, hogy az «írástudók» megnevezés nem szorult ki végképen a nyelvszokásból. Láttuk, hogy az új testámentomban görög æquivalense kizárólag jelzi a zsidó bölcseket. És héber nyelvű kútfőink is tanuskodnak róla, hogy később is סופרים-nak nevezték a tudósokat. II. Gamliél, a jabnéi patriárkha, amidőn egyszer egy sajátságos szentírásmagyarázatot készül tudós kollégáinak előadni, így szólítja meg őket: סופרים הניחו לי ואדרשנה כמין חומר (Szóta 15*a*); az erről szóló jelentés pedig így kezdődik: אמר להן רבן גמליאל לחכמים. Az ugyan-

abból a korból származó Semóné eszré ima Izraél bölcseit e kifejezéssel említi: פליטת סופריהם.

A סופרים szó különösen oly mondásokban jelzi a zsidóság tudósait, melyekben mint a vallástörvényi hagyomány képviselői szerepelnek és szavaik párhuzamosíttatnak az írott tan, a tóra szavaival. Csak néhányat említek e mondatok közül. Ismeretes a misnának e tétele (Szanhedrin XI, 3): חומר בדברי סופרים מבדברי תורה. A tószeftában, Kiddúsin végén, egy névtelen agádista Gen. 26, 5-ből következteti, hogy Ábrahám tudása egyaránt az írott és a hagyományos tanra terjedt ki (מלמד שנגלו לו דברי תורה ודברי סופרים). Egy baraithában (Szanhedrin 87*a*) Jehuda b. Ilái ezt a kifejezést használja: דבר שעיקרו מדברי תורה ופירושו מדברי סופרים. Simon b. Jóchái mekhilthája (p. 95) e szavakat אם שמע תשמעו (Exod. 19, 4) ekképen értelmezi: שמע אדם דברי תורה משמיעין אותו ד' סופרים. Jóch. b. Zakkái tudása דקדוקי תורה ודקדוקי סופרים-ot is foglalta magában (Bar. Szukka 28*a*). E példákban a סופרים kifejezés megtartotta érvényét mint a hagyomány képviselőinek megnevezése. De ezt az archaismust nem tartották meg mindenhol. Az épen idézett példákkal egy sorban álló más mondatok az írástudók helyett a *bölcseket* nevezik. Egy tannaitikus midrás (Mekhiltha, Deuteron, 17, 11, ed. Hofmann) az épen idézett tételt, hogy nagyobb szigorúság illeti a hagyományos, mint az írott törvényt, így fejezi ki: חמורים דברי חכמים מדברי תורה. A negyedik század egy palesztinai amórája, R. Acha Ezrának סופר jelzőjére vonatkozólag, mely kétszer áll egymásután (Ezra 7, 11), ezt az ismétlést így értelmezi (j. Sekálim,

az V. fej. elején) כשם שהיה סופר בדברי תורה כך היה סופר בדברי חכמים. R. Jóchánán egy halákhai tételről azt mondja (Érúbin 81*a*): בד' פרקים אלו העמידו חכמים דבריהם על דברי תורה. Nincs tartalmilag különbség דברי סופרים és דברי חכמים között; erre nézve tanulságos, amit a babyloniai talmudban a másodfokú házassági tilalmakról olvasunk (Jebámóth 20*a*). Ezekről ugyanis a misnában (Jebámóth II, 4) ez van mondva: איסור מצוה שניות מדברי סופרים. A talmudban pedig arra a kérdésre, mennyiben illeti e tilalmakat az איסור מצוה jelző, így felel Abáji: מצוה לשמוע דברי חכמים. Jehúda b. Ilái a misna tételét így hagyományozta: איסור קדושה שניות מדברי סופרים; és ehez képest feleletében Abáji egy másik régi mondásra utal: כל המקיים דברי חכמים נקרא קדוש. Mindkét verzió szerint tehát סופרים és חכמים között nem tétetik föl különbség.

III.

Ha kérdezzük, hogy maguk a tannaiták mely szóval jelölték a hagyománynak képviselőit és tekintélyeit, erre egyhangú választ nyerünk: חכמים. Csak néhány régibb tannaita nyilatkozataira utalok. R. *Eliézer b. Hyrkanos* kétszer mondja Jehúda b. Bathyrának (Negáim IX,3; XI,7): חכם גדול אתה שקיימת דברי חכמים. Ugyancsak R. El. b. Hyrkanos egy vallástörvényi intézménynek bibliai támaszára vonatkozólag mondja (Bécza 15*b*): מכאן סמכו חכמים לערובי תבשילין מן התורה. Ezt a formulát: מכאן סמכו חכמים R. *Eleázár b. Arákh* száján is találjuk (Szifra, Lev. 15, 12-re, 77*c*

ed. Weiss). R. *Jósua b. Chananja* egy régi halákhai tételről ezt mondja (Terúm. XI,2; Maskin VI,7-ről): לא מנו חכמים וגו׳. R. *Jismaél b. Elisa* régi halákhai tételekre e felkiáltással utal: כמה גדולים דברי חכמים (T. Sabb. I,17 = b. Sabb. 12*b*; T. Kélim C I,2 = Chagiga 20a). Hasonló felkiáltással él *R. Akiba*, midőn meggyőződik arról, hogy a hagyományos házassági törvény egy tétele megegyezik a valósággal. (T. Jebám. XIV,5 = *b.* Jebám. 121*a*). Mindezekben a nyilatkozatokban a tannaiták a hagyományos törvény részleteit a *bölcsek szavainak* mondják.

E példákhoz csatolok másokat, melyekben a bölcsek elbeszélések, jelentések, adatok keretében szerepelnek. Itt először azon helyeket említem, melyeken a vallástörvényi tekintélyek döntései valamely tényleges esethez fűződnek. Az állandó formula ezen esetekben így szól: ובא מעשה לפני חכמים. Az esetek egy része a templom fennállásának idejéből való. Azok között, kik elbeszélik az esetet, vannak a következő tannaiták: *R. Chanina*, a papság előljárója (Édujóth II, 8), *R. Cádók* (u. o. VII, 3), *R. Eliézer b. Hyrkanos* (T. Nidda I,9, b. Nidda 9*b*), *R. Méir* (T. Kélim C II,1), *R. Jehúda b. Ilái* (T. Ahilóth XVI,13), *R. Józé b. Chalaftha* (Jebám. 98*a*) és mások. Az épen említett Cádók tanuságot tesz Jabnében egy esetről, melyet a jeruzsálemi nagy tanács elé vittek (Édujóth VII,4): ובא מעשה ללשכת הגזית. A talmudban ez így van megtoldva: ובא מעשה לפני חכמים בלשכת הגזית. Itt tehát a bölcsek alatt a szanhedrin tagjai értendők. Ez emlékeztet azon tanulságra, melyet egy tannaitikus hagyomány (Szanhedrin 32*b*) a szent-

írás e szavaiból következtet: Igazság, igazság után törekedjél (Deut. 16, 20) és mely így szól: הלך אחר חכמים לישיבה és אחר חכמים ללשכת הגזית [הלך]. Az utóbbi mondat a templom fennállásának idejére vonatkozik, az első mondat pedig, melyet egyes példák, főképen a jabnei korszakból illusztrálnak, a templom utáni idő egyes tekintélyeinek iskoláira.

Vannak esetek, melyek így adatnak elő: ובאו ושאלו את חכמים (Tószefta, Gittin VII, 4; T. Bába Mecia III, 4; T. Chullin II, 18), vagy így: וכששמעו חכמים בדבר (Menáchóth 109*b*: az Ónias-templom keletkezéséről szóló monda; Rós Hassána 18*b*: a hasmoneusok korának egy intézkedéséről). Ide valók továbbá vallástörvényi intézményekről szóló adatok, melyek a bölcseket nevezik az intézmények szerzőiül. Így a *R. Simon b. Eleázár* közölte adat a kethubbáról (Kethub. 10*a*: חכמים תקנו להם לבנות ישראל); egy adat a gyászházban elmondandó benedikciókról (Peszáchim 110*a*). Innen származik e kifejezés: *a bölcsek intézménye* (תקנת חכמים: Kethub. 10*a*, Gittin 15*a*, Bába mecia 3*a*).

Különösen érdekesek azon *történeti* adatok és elbeszélések, melyekben mint illetékes forum, mint döntő tényezők a bölcsek neveztetnek. Ilyenek különböző jelentések és adomák a második templom utolsó idejéből: a szentélyről és kultuszáról (T. Arákhin II, 3, T. Jóma II, 5 = Jóma 38*a*); Agrippa királyról (Szóta VII, 8; Bar. Kethub. 17*a*); Helena adiabenei királynőről (Bar. Szukka 2*b*); Nakdimón b. Gorión leányának és menyének házasságáról (T. Kethub. V. végén, v. ö. Ráb, Kethub. 66*b*; Jóchánán, Kethub.

65*a*); Jerichó lakóinak bizonyos szokásairól (T. Peszách. II, 6, v. ö. M. Peszách. IV, 8, hol מיחו alanya: חכמים).

Olykor a *caddukeusokkal* szemben a *farizeusok* egyszerűen mint «a bölcsek» szerepelnek, például a misna adatában (Makkóth I, 6) a caddukeusok és farizeusok között folyt büntetőjogi vitáról. Egyszer a boëthusiak (בייתוסים) szemben állnak a bölcsekkel (T. Rós Hassána I, 15, b. R. H. 22*b*). Abban a híres, ékes héber nyelven írt történeti töredékben (Kiddúsin 66*a*), mely elmondja a Hyrkán János és a farizeusok között támadt végzetes konfliktust, a farizeusok (פרושים) megnevezés csak a gonoszlelkű caddukeus besúgó száján hangzik el, az elbeszélés maga csak így nevezi őket: Izraél bölcsei (חכמי ישראל).

Mellesleg megjegyzem, hogy e teljes kifejezés: *Izraél bölcsei* csak nagyon ritkán fordul elő, többnyire midőn a zsidó bölcsek a nem-zsidó bölcsekkel (חכמי אומות העולם) szembe állíttatnak (l. Berákh. 58a, Peszáchim 94*b*; Rós Hassána 12*a*), vagy midőn bizonyos ünnepiességgel jár az említésük. Így mikor *R. Jóchánán b. Zakkái* itéletet mond tanítványainak értékéről (Ábóth II, 8: ha Izráel bölcsei mind a mérleg egyik serpenyőjén volnának); vagy mikor az öreg *R. Chanina b. Dószá*-t fölkeresi a jabnéi kollegium egy küldöttsége és szolgálója a tudósokat így jelenti be nála: Uram, Izraél bölcsei jönnek hozzád (Jebám. 6*a*), Rabbi *Jehúda Hanászi* a tudósokat e szavakkal kéri halálos ágyához: Izraél bölcseit kívánom látni (Kethub. 103*b*) — Egy agádai elbeszélésben Dávid királyhoz belépnek Izraél bölcsei, hogy az egész

nemzet jólétét illető egy fontos kérdésről tanácskozzanak vele (Berákhóth 3*b*).

IV.

Az eddig fölsorolt nagyszámú példákhoz, melyekben a bölcsek mint a vallástörvényi döntések és intézkedések hivatott tényezői szerepelnek, a hagyományos irodalom még számosabb adatai járulnak, melyekben korra való tekintet nélkül a bölcsekről, mint a hagyományos vallástörvény tételeinek és tanainak szerzőiről van szó. A bölcsekben szinte megszemélyesedik a hagyomány. Valamint a régi tannaitikus nyelvszokás a szentírást rendszerint úgy idézi, hogy ezzel a szóval הכתוב (az Írás) a szent szöveget megszemélyesíti és a legkülönfélébb mondatokat alkotja, melyekben e szó az alany, mely ott is hozzáképzelendő, hol elliptikus módon az alany elmarad: épúgy a hagyományra való hivatkozásoknál a hagyományos törvények, a halákha tételeinek idézésénél a bölcseket említik, és őket ott is kell alanynak érteni, ahol a hivatkozás vagy idézés mondatában a harmadik személyű többesszámú ige mellől elmaradt az alany. A tannaitikus nyelvszokás e párhuzamossága megfelel azon rangbeli párhuzamosságnak, melyet már fent megfigyelhettünk a «tóra szavai» és a «bölcsek szavai» között. Különösen nevezetes a hagyományos irodalmunkban lépten-nyomon észlelhető e nyelvszokás azért, mert tanuságot tesz arról, hogy a hagyomány eredetét, fejlődését és gyarapodását illetőleg mily fölfogás uralkodott azon körben, mely e

kifejezésmódot szülte és melyben sok századon át érvényben maradt: a hagyományos tan a minden korbeli bölcsektől eredt, a hagyomány mondásainak és tételeinek a bölcsek a szerzői és megőrzői.

A *tannaiták terminológiájá*ról szóló munkámban abc-rendű lajstromot állítottam össze a szentírás szövegét megszemélyesítő azon különböző mondatokról, melyeknek הכתוב az alanyuk. Hasonló lajstromot lehetne összeállítani a hagyományra hivatkozó azon szólásmódokról is, melyekben a bölcsek mint alany szerepelnek. Természetesen leggyakrabban a *mondás* igéje az, melylyel egyrészről a szent szöveget, másrészről a hagyomány tételeit idézik; אמר הכתוב-nak párhuzamosa אמרו חכמים. Ez utóbbiból többnyire elliptikusan elmaradt az alany, de kétségtelenül ahol אמרו-t találjuk, a hozzá gondolandó alany nem más mint חכמים. Az אמרו formulának használatára nem szükséges példákat idézni, csak röviden utalok azokra a módozatokra, melyekben אמרו által a misna vagy a tószefta régibb halákhai tételekre utal. Ilyen módozatok: אין לך אלא מה שאמרו, אימתי אמרו, למה אמרו, כלל גדול אמרו, באמת אמרו, אף על פי שאמרו, מפני מה אמרו és a többi.

Különös figyelmet érdemel e módozatok közt: מכאן אמרו, mert ez a tannaitikus midrásnak egyik legfontosabb terminusa. Teljes alakja, מכאן אמרו חכמים, csak nagyon ritkán található; egy-egy példát ismerek a misnából (Abóth I, 5), a Mekhilthából (Exod. 18, 1, 57*a*), a Szifrából (Lev. 11, 23, 51*a*), a Szifréből (Num. 30, 4, 56*b*), néhányat a babylóniai talmud baraitháiból (Berákh. 4*a*, Peszáchim 94*a*, Chagiga 8*a*, Jebám. 121*a*,

Keth. 17*a*). Rövidített alakjában — מכאן אמרו — e formulának a tannaitikus midrásban az a rendeltetése, hogy a halákhai, olykor az agádai hagyomány tételeit a szentírási szöveghez, vagyis inkább annak magyarázatához fűzze. Így például azon halákhai tétel, hogy a pészacháldozatot három csoportban vágják le, a Mekhiltha Exodus 12, 6-hoz fűzi e szavakkal: ושחטו אותו כל קהל עדת ישראל מכאן אמרו הפסח נשחט בשלש כתות קהל עדה ישראל. A misnában (Peszáchim V,5) megfordítva a halákhai tételhez hozzátették az alapjául föltett szentírásmagyarázatot: הפסח נשחט בשלש כתות שנאמר ושחטו אותו כל קהל עדת ישראל קהל ועדה וישראל. Mert a misnába, mely tulajdonképen csak a halákhai tételeket foglalja magában, olykor azoknak midrási alapját is fölvették. Az idézett példa fényt vet azon *korrelativ viszonyra*, mely a *halákha* és a *midrás*, a hagyományos tudomány e két régi ága között fennáll.

A tannaitikus midrásművekben מכאן אמרו formula útján főképen oly halákhai tételek kapcsoltatnak az illető szentírási szöveghez, melyek a *misná*ban, tehát a halákha szentesített gyűjteményében találhatók; de elég nagy számban olyanok is, melyeket a *tószeftában* vagy a talmudi *baraithákban* tartalmaztatnak, vagy pedig a tannaita halákha emlékeiben *másutt nem fordúlnak elő*. Aránylag csekély az *agádai* mondások száma, melyek ily módon szentírási alapjukra vezettetnek vissza. Itt nem bocsátkozhatom részletekbe, hanem csak egy kis *statisztikát* nyujtok a tannaitikus midrásművek ide tartozó helyeiről.

A *Rabbi Jismaél iskolájából* eredő midrások közül

az *Exodusra* való *Mekhilthában* a formulánkkal bevezetett halákhai tételek közt 15 megvan a misnában, 8 a tószeftában vagy baraithákban, 15-öt másutt nem találni, 6 agádai tartalmú. — A *Numerira* való *Szifrében* 15 idézet a misnában van meg, 6 a tószefi tában vagy baraithában, 5 másutt nincs meg, 2 agádatartalmú. A *Deuteronomiumra* való *Mekhilthának* Hoffmann által a Midrás Haggádólból összeállított részeiben* 6 idevaló tétel megvan a misnában, 4 a tószeftában és baraithában, 5 nincs másutt, 3 agádai tartalmú.

Megjegyzem itt, hogy *Hoffmann* helytelenül néhányszor átvett forrásából מכאן אמרו kezdetű idézeteket, melyek nem a régi Mekhilthából, hanem *Maimúni* Misné-Tórájából valók (13, 7-hez, H. Abóda zára V, 2. — 14, 26, H. Máaszér séni VIII. 1—4; 15, 20, H. Bekhóróth I, 8, 10, 11. — 16, 16, H. Chagiga VI, 3. — 16, 17, u. o. I, 2, 3, 11. — 18, 4. H. Terûmóth I, 11. — 23, 19, H. Isszúré Mizbéach IV, 14. — 25, 5, H. Jebám. II, 12). Formulánk alkalmazása itt a *Midrás Haggádól* szerzőjének tudandó be, ki annál inkább élhetett vele a Maimúni munkájából vett mondásoknál, mert ezek nyelvileg is a misnához alkalmazkodnak.

A *R. Akiba iskolájából* származó midrások közül a *Szifrá* vagy Tórath Kóhanim 47 ide való idézete található a misnában, 3 a tószeftában vagy baraithában, 8 nem található másutt, 4 agádai tartalmú.

* Itt még nem használtam Hoffmann későbbi művét (Midrás Tannáim), hanem a Deuteronomium Mekhilthájának első rekonstrukcióját (a Hildesheimer-ünnepi iratban, 1890, és a berlini rabbiszeminárium értesítőjében, 1899.)

A *Deuteronomiumra* való *Szifrében* 47 idézet a misnában található, 6 a tószeftában vagy baraithában, 10 nincs meg másutt, 7 agádai. Hogy e két akibai midrásban annyira felülmúlja a misnában található halákhai tételek száma a jismaéli midrások ide való misnai idézeteinek számát, összefügg a misnának szorosabb viszonyával Rabbi Akiba iskolájához.

Említem még, hogy a *Rabbi Simón b. Jóchai*ról nevezett *Mekhilthá*ban Exodusra (ezt is a Midrás Hagádólból rekonstruálta Hoffmann) 7 misnai, 6 a tószeftában vagy baraithában található, 13 másutt elő nem forduló és 5 agádai tétel vezettetik be formulánk által. Ez utóbbi helyett a Numerira való Szifrében e változatot is látjuk alkalmazva: מכאן אתה אומר. Ez a «te mondod» hagyományi tételeknél párhuzamos a szentírási idézeteknél alkalmazott hasonló formulával.

Olykor formulánk nem névtelen hagyományos tételeket fűz a szentírási szöveghez, hanem egyes tannaiták mondásait. Akkor a bevezető mondat ekképen אומר ... מכאן היה רבי ... A Mekhilthában többnyire egyeseknek agádai mondásai vezettetnek így be (pl. 16,4: módiimi R. Eleázár; 17,3: R. Jósua b. Chananja), de halákhai tételeit is (pl. 23,5: R. Jismaél; 13,12: galileai R. Józsé).

A מכאן אמרו formulának alkalmazása főképen azért érdekel bennünket, mert belőle is az a tény következik, hogy a névtelen tételeket — és azon halákhai tételek, melyek a régi időből származtak vagy melyeket később vita nélkül bevettek a halákhai gyűjteményekbe, mind névtelenek — a bölcseknek tulajdonították. A hagyomány különböző gyűjteményei,

melyekből a tannaitikus irodalom művei folytak, a *bölcsek szavait* tartalmazzák.

A *mondás* igéje helyett a *tanítás* vagy *hagyományozás* igéjét is (שנו) alkalmazták és úgy mondták שנו חכמים. Egy párbeszédben, mely II. R. Gamliél és R. Akiba között folyt és melyről az utóbbi maga tesz jelentést, R. Gamliel így felelt R. Akibának egy kérdésére: אין לך אלא מה ששנו חכמים (Peszáchim 48*b*). *Lévi b. Sziszi* a misna Jebámóth-traktátumának első tételére vonatkozólag azt tanítja: אף על פי ששנו חכמים במשנתנו חמש עשרה יש לנו להוסיף שש עשרה כגון זו (Jebám. 10*b*). Lévi tehát a tanítója, I. Jehúda által szerkesztett misnában a *bölcsek tanítását* látja. Sámuel és Húna babylóniai amórák száján ezt a kifejezést találjuk: כל מקום ששנו חכמים (Gittin 24*b*; Szanhedrin 49*b*).

V.

Eddig a tannaita hagyomány bölcseit abban az általános értelemben találtuk, melyben korra és környezetre való tekintet nélkül a hagyomány képviselőinek tekintendők. Most még szemügyre kell vennünk a szónak azon használatát, melyben azt a misnában és a többi tannaitikus kútfőkben számtalanszor találjuk, ahol egyes névvel jelölt tannaita és a bölcsek közt vita folyik, vagy ahol a köztük való véleményeltérés közöltetik. Természetesen a bölcsek alatt, kiknek véleménye szemben áll az egyes tudósnak külön véleményével, ez utóbbinak a társait kell érteni, azokat a tudósokat, kik vele szemben a több-

séget képviselik. Az ilyen véleménykülömbségek olykor úgy közöltetnek, hogy a vitának egyes részleteiről, ellenvetésekről és cáfolatokról is értesülünk, hasonlóan az egyes tannaiták közt folyt viták megmaradt részleteihez. Tanulságos a Makhsirin misnai traktátus végén álló egy jelentés R. Akiba és a többi tudósok közt folyt vitáról, melyből R. Simon b. Jóchái közöl egy részletet; őt tehát az egész jelentés szerzőjének tekinthetjük.

De nagyobbára csakis a két egymástól eltérő véleményt közli a misna,* vitarészletek nélkül; még pedig vagy első helyen hozza a különvéleményt, vagy a második helyet juttatja neki. Az első esetben vagy a különvélemény után, vagy annak elején neveztetik a szerzője (דברי ר' פלוני vagy ר' פלוני אומר). A többség véleménye mindig így vezettetik be: וחכמים אומרים. A bölcsek véleményéül olykor egy másik, meg nem nevezett tannaitának véleménye vétetett föl annak kifejezéséül, hogy ezt a másik véleményt döntő erejűnek és a többség véleményének tekintették. Így például R. Méir és R. Simon b. Jóchái közötti két analóg vitára nézve (Chullin traktátus V. és VI. fejezetében) *R. Jehúda Hannászi*, mint R. Jóchánán által értesülünk (Chullin 85*a*), az egyikben R. Méir véleményét helyeselte és azt a bölcsek neve alatt vette föl a misnába, a másikban R. Simon b. Jóchaiét és azt tulajdonította a bölcseknek (ושנאו בלשון חכמים). R. Zeïra, a kiváló palesz-

* A következőkben a misnára szorítkozom és mellőzöm a többi tannaita kútfőt.

tinai amóra abból, hogy R. Simon b. Jóchái egy véleménye, mely a misnában (Bécza III,4) saját neve alatt áll, a baraithában pedig a bölcseknek van tulajdonítva, a vélemény helyes voltára következtet. (Béca 27*a*).

Mikor a misna a különvéleményt a második helyen hozza, a többségi vagy bevett vélemény névtelenül és bevezetés nélkül áll az első helyen. A talmudban ilyenkor az «első tannáról» (תנא קמא) szoktak beszélni; de tényleg a névtelen tétel szerzőiül a «bölcsek» értendők. Hogy ez a misnának valódi intenciója, látjuk például Érúbin traktátusban (V, 8, 9), ahol egy névtelen vélemény után R. Akiba eltérő véleményét, azután pedig az arra vonatkozó vitát olvassuk, melyben a névtelen véleményt a bölcsek képviselik; vagy Nidda traktátusban (II, 3) ahol R. Akiba különvéleménye után ez van: ומודים חכמים לר' עקיבא Tehát a bölcsek tekintendők az első helyen álló névtelen vélemény szerzőinek.

A misnának e kettős eljárása a különvélemények közlésében nem önkényen alapszik, hanem a vallástörvényi döntés útmutatójául akar szolgálni. Erre vonatkozólag a talmudban találunk egy szabályt, melyet némelyek a babylóniai *Rab Pípa*, mások a palesztinai *Rabbi Jóchánán* nevében tanítottak és mely azt állapítja meg, hogy ha a névtelen vélemény a külön vélemény előtt áll, az utóbbi, ha a névtelen vélemény a külön vélemény után áll, az előbbi a döntő (Jebámóth 42*b*: סתם ואחר כך מחלוקת אין הלכה כסתם מחלוקת ואחר כך סתם הלכה כסתם). Megjegyzésre méltó és itt különösen érdekel bennünket, hogy e

szabályban a többségi vélemény, akár névtelenül áll elől, akár a különvélemény után áll mint a bölcsek mondása, egyaránt סתם-nak azaz határozatlan eredetűnek, névtelennek van minősítve. E szabály jelentőségét a misna szerkesztésének helyes megismerésére nemrég igen beható és fontos tanulmányban világította meg a tudós trieri főrabbi, *Bassfreund Jakab*, a boroszlói Monatsschriftban (51. évf. 1907).

VI.

Egész terjedelmében tárult föl előttünk a «bölcsek» megnevezésnek használata a tannaitikus korban; láttuk, hogy bölcseknek nevezték a zsidó tannak hivatott tanítóit, a vallástörvényi döntések hivatalos eszközlőit, a hagyománynak képviselőit és elismert megőrzőit, egyszóval a palesztinai zsidóság tudós osztályának vezető tagjait. Visszatérünk most ahhoz a kérdéshez, hogy miért szorította ki e megnevezés ama régibbet, mely mind jelentésénél, mind történeti jogánál fogva megillette a zsidó tudósokat: az «írástudók» (סופרים) megnevezést? Némi útmutatást találunk *R. Eliézer b. Hyrkanos* egy ismert mondásában, mely mind a két megnevezést arameus nyelven tartalmazza. R. Jóchánán b. Zakkái e tanítványa a templom elpusztulásának gyászos következményeit a zsidóság szellemi állapotára egy epigrammal festi, mely azzal kezdődik, hogy a templom elpusztulásával a bölcsek olyanok kezdtek lenni, mint a *szóferim* (שרו חכימיא למהוי כספריא, Szóta végén). Itt חכמים a tudós osztály magasabb, סופרים an-

nak alacsonyabb fokát jelöli. Ebből kiindulva gyaníthatjuk, hogy azon jelző, mellyel hajdan Ezrát és működésének folytatóit jelölték, a סופרים jelző, már korán a szentírástanító, az iskolamester jelentését nyerte és a vezető tudósok, a tulajdonképi írástudók állandó jelzőjévé egy másik szó lett: חכמים a bölcsek. Ez eredetileg díszjelző lehetett tisztelőik és híveik száján, kik hozzájuk föltekintettek, mint a szellemi felsőség, a bölcseség birtokosaihoz, de azután a tudós hivatás és rang állandó kifejezőjévé vált. Az időt, melyben az írástudókból bölcsek lettek, természetesen nem ismerjük, de már a keresztény időszámítás előtti második század elején mondja *Jószé b. Jóézer* Cerédából (Abóth I, 4): Legyen a te házad *a bölcsek gyülekező helyévé*. Itt kétségtelenül a חכמים szót már abban a határozott jelentésben érthetjük, melyben századokon át van hivatva szerepelni.

Még csak két részletre akarok röviden utalni a hagyomány bölcseit illető nyelvszokásból. Az egyik a tudásukat jelentő elvont főnevet illeti; ez חכמה a bölcseség, mely épúgy különválik fogalmában a szentírás könyveiben magasztalt és tanított bölcseségtől, mint a hagyomány bölcsei a szentírás bölcseitől. Ez azon bölcseség, melynek fénye megszűnt R. Jóchánán b. Zakkai halálával (M. Szóta végén), vagy melyre *II. R. Gamliél* gondol, midőn *R. Jósua b. Chananját* így üdvözli: רבי בחכמה, mesterem a bölcseségben (M. Rós Hassána II. végén). Szűkebb értelmében חכמה a halákhai tudást jelentette. R. Jósua b. Chananjához az alexandriai zsidók tizenkét kérdést in-

téztek négy csoportban (Nidda 64*b*); az első csoportot a baraitha így jelöli: שלשה דברי חכמה. Három halákhai kérdésből áll; egyet közülök a misnába is fölvettek (Negáim végén). Ugyancsak e szűkebb értelmében használja a szót *R. Jóchánán*, midőn beszél azon mesterről, ki valakit bölcseségre tanított (Móéd Kátón 25*b*: אפילו רבו שלימדו חכמה).

A másik részlet, melyet épen csak érinteni akarok, a tudós osztály tagjainak e megnevezése: תלמידי חכמים, bölcsek tanítványai, egyes számban: תלמיד חכם. E kifejezés, mely eredetileg a mesterek és tanítványaik közötti viszonyt jelezte, később egyértelművé lett a חכמים, חכם kifejezéssel. Lehet, hogy idővel olyan értelemben alkalmazták, mint mikor Hillél Áháron tanítványairól beszél (Ábóth I, 12), vagy mikor Ábrahám atyánk tanítványait szembeállítják Bileám tanítványaival (u. o. V, 19). Hasonlóképen nevezhették a régi bölcsek, a hagyományos tan mestereinek követőit a bölcsek tanítványainak.

VII.

Az *amórák korszakában* Palesztina és Babylónia iskolái egyaránt új megnevezéssel jelölik tudósaikat, egy arameus szóval, mely a héber חכמים helyébe jön. Ez a szó רַבָּנָן, rabbánán. Még van módunkban e szónak eredetét kimutatni. Nem más, mint arameus fordítása a héber רַבּוֹתֵינוּ-nak; jelentése: a mi mestereink, a mi tanítóink. Amint az egyes tudóst tanítványa így szólította: רַבִּי, mesterem, amiből a második templom utolsó tizedeiben a név elé járuló

cím lett, úgy többesszámban ez volt a tudósok megszólítása : רבותינו mestereink ; mint például a Pészachhaggáda ismert elbeszélésében a Bené-Berákban átvirrasztott Pészach-éjszakáról. Ebből a szóból is cím lett az iskola tagjainak száján, akik tanítóikat, koruk tekintélyeit, mikor megkülömböztették a régibb tekintélyektől, így nevezték : mestereink. Nem egyszer találjuk, hogy egy régibb és egy tőle eltérő újabb halákhai tétel a formulával közöltetnek : זו משנה ראשונה (בראשונה היו אומרים) רבותינו אומרים (אמרו) (Tószefta Kethub. V, 1, v. ö. M. Kethub. V, 8 ; T. Gittin V, 8, v. ö. M. Gittin V, 6 ; T. Kethub. V, 7 ; T. Pára V, 1. — T. Demási I, 11, T. Sebiith IV, 16 ; T. Kelim B VIII, 5). Az amórák korszakának elején megtartották ezt a szólásmódot. II. Jehúda patriárkhának kollégiumát R. Jóchánán רבותינו szóval jelzi (Abóda zára 36*a*). Állandóvá lett e két kifejezés : mestereink Babylóniában és mestereink Palesztinában ר' שבארץ ישראל ר' שבבבל (Szanh. 17*b*). De a régi tekintélyeket is e szóval jelölték, amely így egyértelművé lett חכמים-mal. Tanulságos erre nézve az Eszter könyvének recepciójáról szóló agáda, melynek palesztinai verziója szerint (j. Megilla 70*d* 40) Mordekhái és Eszter levelet írtak «a mi mestereinknek», azaz a jeruzsálemi tekintélyekhez, míg a babylóniai verzió szerint (b. Megilla 7*b*) Eszter izenetet küldött «a bölcseknek».

De mind Palesztinában, mind Babylóniában az amórák korszakában az arameus lett az iskolák nyelvévé és így a héber רבותינו arameus æquivalense רבנן lett a tudósok állandó megnevezésévé. A fő-

iskolák tagjainak mindkét országban ez az összefoglaló címük. Palesztinában Tiberias és Sepphoris tudósai így neveztetnek: רבנן דטבריה, רבנן דציפורין (j. Táanith 69*b* alul); a cæsareai tudósok רבנן דקיסרין. Aki nem teljes jogú tagja a kollégiumnak, annak címe חברהון דרבנן »mestereink társa». «Itteni mestereink» és «ottani mestereink» (רבנן דהכא és רבנן דתמן) Palesztina tudósai és Babylónia tudósai. Az agáda mesterei: רבנן דאגדתא. A babylóniai talmudból fölösleges a szó használatának példáit idézni. Csak arra a formulára utalok, mellyel a baraithák szövegét szokták bevezetni: תנו רבנן, ami nem más, mint arameus fordítása e héber szavaknak: שנו חכמים (Ábóth VI, 1). Jellemző a tudósok régi és új megnevezésének azonosságára az Eszter könyvének I. fejezete 13. versében említett «bölcseknek» agádai magyarázata a babylóniai talmudban (Megilla 12*b*). E bölcsek nem mások, mint «mestereink», azaz ama kornak zsidó tudósai (מאן חכמים רבנן). Hogy az amórák nyelvszokásában רבנן szó a régi חכמים helyét foglalta el, arra még csak két általános példát említek. Azon vallástörvényi részletek, melyek nem a szentírás, hanem a hagyomány tekintélyén alapulnak és melyeket a tannaiták idején így jelöltek: «a bölcsek szavai», most דרבנן szóval jelöltetnek («mestereinktől való»). Eltérő névtelen véleménynek, midőn egyesek véleményével együtt közöltetik, különösen a palesztinai forrásokban, a jeruzsálemi talmudban és az agádai midrásművekben, «a mi mestereink» a szerzői. Pl. azon számos agádai kontroverziák, melyekben szemben állnak egymással R. Jehúda és

R. Nechemja véleményei, sokszor egy harmadik véleménnyel, a *rabbánán*éval toldatnak meg.

Nem hallgathatom el azon körülményt, hogy רבנן helyett olykor ezt az írásmódot is találjuk: רבנין. Ezt úgy magyarázták, hogy többesszáma רַבָּן (rabbán) szónak, mely רַב-nak szinonimja. Ezt a többesszámú szót elvétve találjuk ugyan (pl. Énekek Énekének midrása 1, 10-hez: אילו הרבנין), de kétségtelenül amaz eltérő írásmódot tévesnek kell mondanunk: az egyedüli helyes: רבנן, és a tévedés épen abból eredt, hogy ezt amazzal azonosították és a többesszámú rag jodjával megtoldották. Tényleg רבנן ép olyan alak mint מרנן (a mi uraink), a két szó együttesen az ismert formulában szerepel: מרנן ורבנן, melynek megfelel az egyes tekintély megszólítására vagy említésére használt מרנא ורבנא.

*

Történetünk első korszakának végnapjaiból reánk maradt egy nyilatkozat, mely éles rövidséggel reámutat a régi Izraél szellemi vezetőire: «Nem vész el a tan a paptól, a tanács a bölcstől, az ige a prófétától» (Jer. 18, 18). Próféták, papok és bölcsek voltak az isteni Gondviselés eszközei Izraél nevelésében világtörténeti hivatására. A második korszak elején elnémultak a próféták ajkai, a végén pedig az oltár rombadőltével megszünt a papok szolgálata. A *bölcsek* nevének örököseire a *próféták* és *papok* öröksége is szállt. A szentírást, a régi próféták, papok és bölcsek hagyatékát ők őrizték, ők tolmácsolták, ők meritették belőle a népük vallásos és

erkölcsi vezetésére szükséges eleven erőket. Az Írás szavaihoz pedig a bölcsek szavai sorakoztak, a nemzedékről-nemzedékre gyarapodó hagyomány, melyben az új és változó körülményekhez képest megnyilvánult és megelevenedett a régi szellem, a próféták Isten ihlette eszméinek örök igazsága, a papok vallásgyakorlatának komoly szilárdsága, a bölcsek tanainak minden emberi viszonyt megvilágosító derűje. A hagyomány bölcseit nemcsak nevük, hanem működésük is a szentírási időkhöz csatolja; de a jövő századoknak is lettek útmutatóivá és tanítóivá. Méltán úgy beszélünk róluk, mint bölcseinkről és mestereinkről. Áldva legyen emlékezetük!

Budapest. *Bacher Vilmos.*

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

II°

I.

Bánóczi József titkári jelentése.

Előadatott az 1910 december 14-iki közgyülésen.

Midőn tizenhat évvel ezelőtt az Izr. Magyar Irodalmi Társulat titkára, dr. Mezey Ferenc, a legelső választmányi ülésen előterjesztette jelentését, szerencsés kézzel rajzolja meg a társulat helyzetét és föladatait a felekezeti és nemzeti élet talaján. «Jóllehet — úgymond — számos rokontörekvésű egyesülések története a túlzott remények táplálásától bennünket óva int, erős ama hitünk, hogy vallásos életünk nemesítésén és a nemzeti közművelődés kincseinek gazdagításán buzgólkodó Irodalmi Társulatunk életképes alkotásnak bizonyul. Mint ilyen, felekezetünk tagjainak kifejtett kulturális törekvései által segítve, könnyű szerrel fog beilleszkedni amaz intézmények sorába, melyek a zsidóság eszményi föladatainak szolgálatában állanak».

Túlzott remények csakugyan nem hevítettek bennünket s hosszú évek ingadozása és tengése nem egyszer elhomályosította a sikerre való kilátásainkat, de sohasem lankasztotta munkakedvünket. Bízva-bíztunk céljaink ideális erejében és föladataink kulturális értékében. Lehetetlennek gendoltuk, hogy az írás népe nálunk is ne eszméljen az irodalomnak és szellemi munkának mindeneket meghaladó fontosságára. És — idő telvén — a

magyar zsidóság hajlott hívó szózatunkra és mellénk állott munkával és áldozattal. És ha ma végig tekintünk tagjaink során, akik oly hűséggel támogatják törekvéseinket és végig tekintünk kiadványaink során, melyek oly méltóképen igazolják őket és bennünket, akkor valóban elmondhatjuk a zsoltárossal, hogy Isten adott nekünk szívünk szerint és minden tanácsunkat teljesítette, újjongásunk segítségében és Istenünk nevében emelünk zászlót.

Tisztelt választmány! A lefolyt év, melyről beszámolok, kedvező auspiciumok között indult meg. 1910 január 25-én tisztelői és tanítványai megülték *Bacher Vilmos* társelnökünk 60 éves jubileumát, melyen üdvözletünket *Ágai Adolf* tolmácsolta. Bacher jelentősége túlemelkedik az ország határain, az ő munkássága súlyt ad Társulatunknak is s az ő hírneve reánk is fényt áraszt.

Ugyancsak részt vettünk nemzeti kulturánknak két örömünnepén. A *kassai Kazinczy-kör* megülte Kazinczy Ferencnek 150-ik születése napját s Társulatunk a meghívás szíves viszonzásául sürgönyileg fejezte ki hódolatát a magyar próza újjáalkotójának örök emléke iránt. A *kolozsvári Múzeum*-egylet fönnállása félszázados ünnepére hívta meg az IMIT-et s főt. dr. *Eisler Mátyás* választmányi tag, ki az igazgatóságnak megbízásából bennünket ez alkalommal képviselt, tartalmas és lendületes beszédben fejezte ki szerencsekívánatainkat.

Érzékeny veszteségünk fölött, mely dr. *Pillitz Benő* választmányi tagunk elhunytával ért, elnökünk ő méltósága kifejezte valamenyiünk nevében részvétünket. A közért munkáló derék és tudós férfiú emlékét igaz kegyelettel fogjuk megőrizni.

Társulatunk munkássága állandó és folytonos. Az *ifjúsági biblia* készül s reméljük, hogy kiadásával a tanítás és nevelés körül régóta érzett hiányt fogunk pótolni és sikerülni fog a biblia olvasását a család és ifjúság köré-

ben terjeszteni. Bizonyosnak tartjuk, hogy a 3—4 év mulva megjelenendő kétkötetes mű szívesen fogadott illetménye lesz tagjainknak. Ezt a munkát is *Bacher Vilmos* vezeti s kétségtelen, hogy az ifjúsági biblia is öregbíteni fogja Társulatunk körül szerzett maradandó érdemeit.

Fölvolasásaink tudósok, írók és költők hálára kötelező részvétével a régi bevált módon és keretben folytak le. A fővárosban öt estén tizennégy előadó szólalt meg; a vidéken négy helyen: Gyöngyösön, Munkácson, Kassán és Pancsován jelenhettünk meg, mindenütt, ha csak egy estére is, az otthelyi társaság legjavát gyüjtve össze, sőt a nemzsidó körök érdeklődését is fölkeltve. Megjelenésünk valóságos helyi esemény számba ment mind a négy helyen, és az onnan vett köszönő sürgönyök és levelek a kivívott sikernek megannyi tanuvallomásai. A vidéki felolvasások intézménye immár eleven propagandája lett nemcsak Társulatunk, hanem felekezetünk erkölcsi és műveltségi érdekeinek is és őszinte hálával adózunk a *magyar izr. közalapnak*, mely ez intézményünket általában lehetővé tette, azzal pedig, hogy évi szubvencióját fölemelte, hathatósan előmozdította. A kétrendbeli fölolvasásokra a lefolyt évben 3000 koronát költöttünk. Hálával gondolunk a felolvasó bizottság nagyhírű elnökére, *Ágai Adolfra* és kitűnő előadójára, *Lenkei Henrikre*, akik már évek óta annyi lelkes odaadást és munkás gondot fordítanak a fölolvasások rendezésére.

Oklevéltárunk második kötetének előkészítő munkája folyik. Dr *Marczali Henrik* neve és tudása s dr. *Frisch Ármin* szakértelme és gyűjtői szorgalma bizonyára a magyar történelmi irodalomhoz és IMIT-hez egyaránt méltó művet fognak pár év mulva az érdeklődők kezébe adni.

A *propaganda* ügyét *Steiner József* vezette s az ő neve

egyben zászló és programm, munka és siker. Mintha az ő buzgósága művelt közönségünket is áthatotta volna, immár harmadik éve állandó nagy gyarapodásnak vagyunk örvendetes szemlélői.

Hátralékos tagdíjakban 100 koronára számítottunk és befolyt tényleg 722 korona, sőt a következő évre előre fizettek 104 koronát. Költségvetésünkbe tagdíj fejében összesen felvettünk 10,000 koronát és befolyt 16,421 korona. Ily váratlan eredmény azt látszik mutatni, hogy a művelt zsidó közönség immár országszerte tudja, hogy az Izr. Magyar Irodalmi Társulatban legfontosabb felekezeti intézményeinek egyikét teremtette meg magának. Ezt igazolja egyesek példaszerű buzgósága is, kik mintegy Steiner József szellemétől ihletve, érdekeink önkéntes propagatoraivá szegődnek. Ezek közül ama számosaknak, kiknek köszönettel tartozunk, csak egyet emelek ki névszerint: *Sternné Mauskopf Teréz* úrhölgyet, ki jóformán egész Beregszász művelt zsidó közönségét toborozta zászlónk alá.

Új *alapszabályainkat* a magas belügyminiszterium helybenhagyta s így módunkban lesz új alkotásunk, a zsidó *Múzeum* érdekében s kezdeményező akciót fokozott buzgalommal vezetni. Ami eddig történt, máris biztató s mai napirendünk során lesz szerencsém erről részletes jelentést tennem.

Tisztelt választmány! Az igazgatóság báró Hatvany József elnökével az élén, tudatában van annak, hogy egy fejlődő és virágzásnak induló intézmény vezetése van reá bízva, melynek végleges meggyökereztetése azonban állandó munkát és gondot kíván, különösen anyagi eszközeink gyarapítása tekintetében. Bibliafordításunkat, mely teljes példányban már nem is kapható, újból és javítva kellene közzé adnunk. Okirattárunk kötetei gyorsabban követhetnék egymást. Újabb pályadíjak kitűzésével

irányítólag és ösztönzőleg hathatnánk tudósainkra és íróinkra. Szellemi erő, hál' Isten, minden téren áll rendelkezésre a magyar Izraelben, de az anyagi erők gyűjtésének még mindik csak a legelején állunk. Azonban nincs okunk panaszra, sem kishitűségre. Nyugodtan tekintünk a biztató jövő elé. A Társulat halad — előre és fölfelé!

II.

Függőben levő pályakérdés.

Kunewalder pályadíj.

Kivántatik Palesztina története a második templom elpusztulásától a jelenkorig, különös tekintettel zsidó lakosságára és a zsidó diaszporának hozzá való viszonyára.

Határidő 1911 junius 1.

A pályadíj a Kunewalder-alapítványból 100 darab arany s a végrendelkező akaratához képest csak zsidó szerzőnek adatik ki. A munka népszerűen és úgy legyen megirva, hogy a felnőtt mindkét neműi izraelitáknak olvasmányul szolgálhasson s alkalmas legyen arra, hogy a zsidó tudást terjeszsze s a felekezeti érzést fokozza. A díj csak önálló becsű műnek adatik ki.

A nyertes mű a szerző tulajdona, de ha egy éven belül ki nem adja, akkor a tulajdonjog a társulatra száll át, mely a munkát közzéteszi. Ez esetben művéből a szerző 100 példányt ingyen kap.

A jeligés levéllel ellátott, idegen kézzel irott pályaműa társulat elnökéhez, báró Hatvany József úrhoz, V. Nádor-utcza 3. sz. küldendő.

III.

Bizottsági jelentések.

1.

A *bibliabizottság* serényen folytatja az ifjúsági biblia szerkesztésének munkáját.

Dr. Bacher Vilmos
a bizottság elnöke.

2.

Az IMIT felolvasó-bizottságának jelentése.

Úgy látszik, mintha a bolygó zsidó példáját akarnók követni. A körülmények úgy hozták magukkal, hogy immár harmadik helyen kellett sátorfánkat felütni és felolvasó estéink színhelyét az Országos Zeneakadémia termeibe kellett áttennünk, ahol jóval nagyobb bért fizetünk, de megvan az a biztosítékunk, hogy egy teljesen megfelelő, előkelő helyiséghez jutottunk, mely remélhetőleg minden tekintetben hozzá fog járulni hallgatóságunk megerősödéséhez, színvonalunk emeléséhez és intézményünk állandósításához.

Már az első ciklus az új környezetben a legkedvezőbb auspiciumok közt indult meg. Ha nem is voltak — szinházi nyelven szólva — úgynevezett forró estéink, hiszen ilyenek megszerzésére még fokozott anyagi áldozatok mellett is ritkán nyílik alkalom, mert azok az országos hírnevű felolvasók, kik bennünket felkereshetnének, a mi különleges érdeklődésünkbe vágó dolgozatokkal csak elvétve foglalkozhatnak, mégis megmaradtunk azon a magaslaton, melyet eddig elérnünk sikerült. Kiderül ez a következő tárgysorozatból:

Nov. 16-án: 1. Dr. Blau Lajos: Zsidó katonáskodás 2400 évvel ezelőtt.
2. Lenkei Henrik: Bölcs Náthán. (Vers.)

3. Ujvári Péter: A szaplonczai nagyvásár. (Rajz.)

Dec. 21-én: 1. Dr. Goldschmied Lipót: Egy régi rovás.
2. Dr. Kohlbach Bertalan: A zsidó múzeum.
3. Dr. Fabó Bertalan: Kossuth Lajos rézmetszője.

Jan. 18-án: 1. Dr. Steinherz Jakab: Schiller mint bibliamagyarázó.
2. Patai József: Oxfordi kéziratokból.
3. Balla Ignác: Michelangelo Rahele. (Elbeszélés.)

Febr. 15-én: 1. Dr. Sebestyén Károly: Byron héber melodiái. (Műfordítások.)
2. Dr. Kohlbach Bertalan: Zsidó folklore

Márc. 15-én: 1. Dr. Neumann Ede: Geiger Ábrahám.
2. Mezey Sándor: Keleti szimfonia. (Vers.)

A budapesti felolvasásokon kívül még fokozottabb mértékben váltottuk be programmunk ama pontját, hogy vidéken is ébresszük a zsidó irodalom és tudomány iránti lelkes részvétet. Az izr. közalap áldozatkészsége következtében az eddigi három felolvasó estét négyre emelhettük fel és következő helyekre küldhettünk felolvasókat: Munkácsra, Gyöngyösre, Kassára és Pancsovára. Az ott szereplő felolvasók voltak: Dr. Kiss Arnold két ízben, Patai József, Dr. Hajdu Miklós, Major J. Gyula, Ujvári Péter, Roboz Andor és Lenkei Henrik.

Úgy a fővárosban, mint a vidéken meg nem csappanó melegséggel kereste fel estéinket a legjobb társadalmi rétegekből összegyülekező hallgatók serege, úgy hogy újra őszinte megnyugvással és bizalommal állapíthatjuk meg társulatunk mindkét szervének virulását. Ennek további fenntartásához kérem a t. bizottság további támogatását.

1910 október 27.

Lenkei Henrik,
a bizottság előadója.

3.

A propaganda bizottság.

Bizottságunk, *Steiner József* elnöklete alatt, a lefolyt évben is folytatta munkáját; különösen *Goldschmidt Lipót* tagról kell hálával megemlékeznem, akinek buzgósága lankadatlan és valósággal mintaszerű.

A gyüjtés terén a legnagyobb sikert az idén *Sternné Mauskopf Teréz* úrhölgy Beregszászon érte el, ki lakóhelyén és környékén többet szerzett 60 tagnál. Lateiner és kereskedő, földbirtokos és hivatalnok, férfii és nő — a városnak jóformán egész jómódú zsidó értelmisége az ő hívására lépett be tagnak. A derék úrhölgy férjével, Stern Salamon postaellenőr úrral jelen volt tavaly a Sátoraljaujhelyen rendezett fölolvasásunkon s ennek hatása alatt nyert ösztönzést arra, hogy társadalmunknak Beregszászon híveket szerezzen. C' est que femme veut, Dieu veut — a siker páratlan volt s a titkár évi jelentésében mondott *Sternné Mauskopf Teréznek* köszönetet Társulatunk nevében. Nem mulaszthatom el, hogy e helyen a propaganda bizottság nevében én is őszinte hálánkat ne tolmácsoljam.

Két honfitársunknak is külön kell köszönetemet kifejezni, kik az országon kívül buzgólkodnak, kiki a maga körében, Társulatunk érdekében. Az egyik *főtiszt. dr. Leimdörfer Dávid,* a magyar eredetű rabbi *Hamburgban*, a másik *Kecskeméti Imre*, ki *Szerajevóban* gyüjtött tagokat.

A propaganda munkájában *Budapesten* a következő urak vettek részt a lefolyt évben: Auer Béla, Bacher Miksa, dr. Barna Károly, Bárdos Lipót, dr. Frisch Ármin, Friedländer Izidor, dr. Goldschmied Mór, Goldschmidt Lipót, dr. Gyulai Noé Hugó, dr. Hültl Hümér, Mandl Bernát, Neuser Márk, Paunz Lajos, Schlanger Adolf,

Schweiger Imre, Steiner József, dr. Weisz Mór, Wimmer Mór.

A *vidéken* a következő uraknak tartozunk köszönettel: Balkányi Ödön Beregszász, Benedikt Mór Ungvár, dr. Beystein Béla Nyiregyháza, dr. Borsodi Adolf Nagyatád, Feigl Gusztáv Nagykikinda,, Feldmayer Ignác Kecskemét, Frankl Miksa Kolozsvár, dr. Fried Samu Málcza, Friedmann Mayer Ungvár, Geréb Noé Kaposvár, Gorócz Aladár Kiskőrös, Hartenstein Vilmos Gyoma, dr. Havas Imre Margitta, Heimler Ede Eger, Heisler Márton Kunszentmiklós, Kaufman Ignác Aknasugatag, Klappholz József Csacza, Klauber Frigyes Eger, Kner Izidor Gyoma, Kohlbach Simon Munkács, Lányi Emil Kassa, dr. Lövy Ferenc Marosvásárhely, Lőwy Ignác Losonc, Lőwy Józsua Déva, Lőwy Mór Igló, Mandl Pál Keszthely, Márkus Miksa Székesfehérvár, Neumark Ignác Szentgotthárd, dr. Perl Antal Aranyosmaróth, Porjesz Aladár Zilah, dr. Révész Dezső Balassagyarmat, Schlesinger Adolf Hátszeg, Schnitz József Máramarossziget, Singer Mór Brassó, Singer Mór Parajd, Smilovits Márton Gyimesközéplak, Stark Ármin Liptó-Párisháza, dr. Steinherz Jakab Székesfehérvár, dr. Vámos Béla Ipolyság, dr. Vidor Jenő Abaujszántó, dr. Weil Adolfné Pancsova, Weltmann Lipót Zsablya, dr. Wurmfeld Zoltán Kőszeg.

Külön említem azokat az urakat, kik *lakóhelyükön kivül is* gyűjtöttek: Boros Miksa budapesti gyüjtött Hatvanban, Grosz Dezső turócszentmártoni gyüjtött Stubnyafürdőn, Grosz Nándor budapesti Vácott, Kohlbach Simon százados munkácsi Budapesten és Puszta-Kerepeczen, Löwy Mór iglói Késmárkon, dr. Patai József budapesti Buttyinban és Nagyszentmiklóson, Paunz Lajos budapesti Pécsett és Kunszentmártonban, Pollacsek Henrik budapesti Versegen, Porjesz Aladár zilahi Szilágysomlyón, Schlanger Adolf budapesti Miskolczon, Schlesinger Adolf hátszegi Váralján és

Klopódián, Spiegel Ármin szarvasi Topánfalván, Sternné Mauskopf Teréz beregszászi Beregsurányban, Nagyberegben, Beregardón és Tákosban, Taussig Sándor kápolnási Facseten.

Fogadják valamennyien mély köszönetünket.

Budapest, 1910 november.

Dr. Dezső Sámuel
a propag. bizottság előadója.

4.

A Múzeum-bizottság jelentése.

Az Imit igazgatóságának 1909 december 1-én tartott ülésén *Dr. Mezey Ferenc* a következő indítványt terjesztette elő:

Tekintettel arra, hogy a zsidóság történetére, szellemi életére, vallási kultuszára, hagyományára és művészi érzékére vonatkozó jellemző emlékek, szertartási tárgyak, kiválóbb régi művek, képmások, ötvös munkák és okiratok szakszerű gyűjtése és a gyűjteményeknek szemléltetése, nemcsak vallásfelekezeti, hanem *általános* művészeti és kulturális érdek,

tekintettel továbbá arra, hogy a hazai zsidó hitfelekezet életével összefüggő hasonló gyűjtemény létesítése *nemzeti közművelődési* szempontból is kiváló jelentőséggel bír.

figyelemmel arra, hogy ily gyűjtemények létesítése iránt az óhaj hitfelekezetünkben már megnyilatkozott, hogy egyesek kiváló szakértelemmel a gyűjtést már meg is kezdték, sőt hogy művelt köreinkben az eszme már is visszhangra és áldozatkészségre talált, úgy hogy e téren immár a céltudatos intézkedés ideje elérkezettnek mutatkozik:

mondja ki az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, hogy tevékenységét a jelzett irányban kiterjesztvén, zsidó múze-

umot és e végből külön alapot létesít, hogy továbbá ez ügynek intézésére külön bizottságot alkot, elhatározván egyúttal, hogy a társulat alapszabályai ez új alkotásra való tekintettel a legközelebbi közgyűlésen megfelelő módon kiegészíttessenek.

Az igazgatóság köszönettel és helyesléssel fogadta dr. Mezey indítványát s elhatározta, hogy a Zsidó Múzeum alkotására minden szükséges lépést megtesz. Egyben elhatározza az igazgatóság, hogy múzeumi bizottságot létesít, melynek elnöke *Székely Ferenc*, társelnöke *dr. Mezey Ferenc*, tagjai: dr. Alexander Bernát, dr. Bacher Vilmos, dr. Bánóczi József, dr. Blau Lajos, dr. Jabó Bertalan, Fényes Adolf, Keszler József, dr. Kohlbach Bertalan, dr. Kohner Adolf, Lajta Béla, dr. Mahler Ede, Mandl Bernát, dr. Marczali Henrik, Spitzer Mór, Surányi Béla, Szabolcsi Miksa, dr. Stiller Mór, Telcs Ede, dr. Venetianer Lajos.

Ez a bizottság 1909 dec. 9-én tartott ülésében megalakult, két albizottságot alakított s megválasztotta a végrehajtó albizottság elnökeül *Spitzer Mórt*, előadójává *Lajta Bélát*, az ügyrendi albizottság elnökévé *dr. Mezey Ferencet*; a múzeum-bizottság jegyzőjévé *dr. Mezey Sándort* választotta.

*

Az 1909 dec. 15-én tartott választmányi ülés elé a bizottság elnöke és társelnöke a következő indítvánnyal fordult:

Tekintetes Választmány!

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat igazgatósága elhatározta, hogy a társaság kulturmunkájának új alkotásaképpen országos zsidó múzeumot létesít.

Az igazgatóságot ebben az elhatározásában azok a szempontok vezették, melyek társulatunknak működését a maga elé tűzött célok elérésében mindig tágabb határok felé

készteti. A siker, melyet társulatunk rövid, de egyre fokozódó munkásságával elért és a növekvő áldozatkészségből gyarapodó anyagi eszközei egyenesen kötelességévé teszik társulatunknak, hogy erejét újabb és gazdag eredményekkel kecsegtető célok szolgálatába állítsa.

Társulatunkat kezdeményezői keletkezésekor sem egyedül irodalmi célok elérésére szánták, hanem lelkük előtt lebegő ideájuk az volt, hogy benne a magyar zsidóságnak kulturközpontot teremtsenek, ahol felekezetünk szellemi életének minden szála összefut, hogy megerősödve ágazzék szét újra belőle. Ma már a fejlődésnek olyan stádiumába jutott, hogy bizton szánhatja el magát arra, hogy a megkezdett úton továbbhaladva, a magyar zsidóság történelmi, művészeti és tudományos tradícióinak szélesebb alapon dolgozó tényezőjévé alakuljon.

Igazgatóságunk a társulat hivatásának akart megfelelni akkor, mikor egy országos zsidó múzeum tervét felvetette és a megvalósulás útjára bocsátotta. Vallásos életünknek a hajdan nemzeti múltból megmaradt emlékeit, történelmi küzdelmeinknek, szellemi mozgalmainknak elszórt tanuságait kívánta összegyűjteni és megőrizni, hogy ezzel is a zsidó lélek teremtő erejét demonstrálja a multban és sarkallja a jelenben és hogy tudományos életünknek egy hiányzó, de jelentőségénél fogva megteremteni való alkotása adjon lendületet.

Ez az intézmény tudományos hasznán felül kettős eredménnyel bíztat; tényezője lehet ebben az országban a multunkat és törekvéseinket nem ismerők előtt a zsidóság megbecsülésének és istápolója a felekezetünkhöz tartozók önérzetének. De mindenekelőtt tiszteletreméltó és maradandó alkotása zsidóságunknak, a zsidó áldozatkészségnek és szellemi törekvéseinek, mely általánosan tudományos és művészi jelentőségével a nemzeti művelődés épülő falaiba mélyen beékelődhetik.

Hőn kívánjuk, hogy a magyar zsidóság múzeum felállításával felekezeti és nemzeti szempontból egyaránt hatalmas és lelkéhez méltó alkotással örökítse meg ebben az országban kulturális törekvéseit. Eme tevékenységgel biztató idea — bízvást hisszük — lelkesedésre találunk, vele mindazok körében, kiktől életre hívása és életképessége függ.

Midőn tehát ezeket az igazgatóság megbízásából és a múzeumi bizottság 1909. évi december hó 9 iki első ülése jegyzőkönyvének beterjesztése kapcsán a Tekintetes Választmány elé terjesztjük, és megelégedéssel konstatáljuk, hogy az új alkotás a zsidó közönség körében meleg érdeklődést keltett, kiemeljük még újból, hogy az igazgatóság a múzeumot az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat alkotásaképen kívánja létrehozni az eszméjét a társulat céljának keretén belül, annak anyagi támogatásával is óhajtja megvalósítani, anélkül, hogy a társulat anyagi eszközeit egyéb feladatainak hátrányára túlságosan igénybe venni akarná. Az új intézmény jellege olyan, hogy a társulat hivatásának körébe szinte természetszerűen illeszkedik, viszont az alapszabályok megfelelő kiegészítését annál is inkább szükségessé teszi, mert vele nemcsak a társulat céljai bővülnek, nemcsak működési köre tágul, hanem az új intézmény létesítése anyagi eszközeink gyarapítását is feltétlenül megkívánja.

Az igazgatóság tehát a múzeumi bizottság véleményének meghallgatása alapján a társulat alapszabályainak megfelelő kiegészítését tartja szükségesnek. Így:

I. Az új feladat folytán az alapszabályoknak a társulat *céljait* meghatározó 2. § a aképen egészítendő ki, hogy az *e)* pont után a következő új *f)* pont iktatandó:

«*f)* A magyar zsidóság történetére, szellemi életére, vallási kultuszára vonatkozó tárgyak, képek és okiratok gyűjtése, egy erre szolgáló múzeum alapítása és fenntartása.»

II. Az alapgyűjtés és alapnövelés érdekében az alapszabályoknak a társulat 3. §-ába 5. pontul felveendő:

«5) A második §. f) pontja szerint létesítendő zsidó múzeum alapja külön alapítványokkal, adományokkal és évi járulékokkal növelhető. Az erre vonatkozó módozatokat a múzeumi bizottság az igazgatóság jóváhagyása alá tartozó ügyrendjében határozza meg.» Ez a pótlás a múzeum alapítóinak azt a szándékát juttatja érvényre, hogy a múzeum létesítése és fenntartása ne nehezedjék teljesen a társulatra, hanem külön múzeumi alap megteremtése váljék lehetővé, s múzeális célra szolgáló vagyonok és jövedelmek alakulhassanak.

III. Végül az alapszabálynak a társaság vagyonáról intézkedő 22. § ába utolsó pontul beillesztendő:

«A muzeumi alap a társulat egyéb vagyonának módjára de elkülönítve kezelendő»; mely intézkedést az teszi szükségessé, hogy a múzeum, legalább egyelőre, kevés tárgyat fog bírni tulajdonul, a benne elhelyezett tárgyak egy része előreláthatólag a tulajdonjog fenntartásával, letétképen fognak birtokába kerülni. A dolog természete, de a letéteményezők megnyugtatása is megkívánja, hogy ilyen körülmények között a múzeum vagyona elkülönítve kezeltessék, annál is inkább, mert a társulat vezetői attól az eszmétől sem idegenkednek, hogy az életképessé vált múzeum majdan esetleg külön intézménnyé is alakulhasson.

Kérjük a t. Választmányt, hogy a múzeum megalkotására vonatkozó határozatot és e határozat folytán eddig történt intézkedéseket jóváhagyó tudomásul venni, úgyszintén az alapszabályok kiegészítésére vonatkozó indítványainkat elfogadni, illetve elfogadás végett a társulat legközelebbi közgyűlése elé terjeszteni méltóztassék.

Kiváló tisztelettel

Budapesten, 1909 évi december hó 10-én.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat
igazgatósága nevében:

Dr. Mezey Ferenc s. k. *Székely Ferenc* s. k.

Gyűjtéshez, szervezéshez szélesebb alapon a bizottság csak ezután foghat, mert be kellett várnia az új alapszabályok megerősítését, melyek egész akciójának a jogi alapot megadja. De már eddig is jelentkeztek alapító, pártoló és rendes tagok, folytak be pénzadományok és adtak részben igen becses tárgyakat is. Erről egyenként a következőkben számolunk be:

Alapító tagok:

Székely Ferenc, udv. tanácsos, 1000 koronával.
Dr. Kohner Adolf, udv. tanácsos, 1000 koronával.
Br. Hatvany József, 500 koronával.
Pesti Chewra Kadisa, 500 koronával.

Pártoló tagok:

Mucsinyi Wohl Rumi Adolf, Losonc, 250 koronával.
Széll Mihály, Kisvárda, 200 koronával.
Schreiber Gyula, Ujpest, 200 koronával.
Dr, Misner Ignác ügyvéd, Budapest, 200 koronával.
Sváb Károly főrendiházi tag, Budapest, 200 koronával.
Dr. Stiller Bertalan udv. tan., Budapest, 200 koronával.
Szegedi Izraelita hitközség, 200 koronával.

Rendes tagok:

Dr. Löwinger Sámuel Adony.
Dr. Székely Albert Sátoraljaujhely.
Lugosi Izr. Hitközség.
Kont Manó Beregszász.
Dr. Ságh Manó Budapest.
Erzsébetfalvai Hitközség.
Marosvásárhelyi Hitközség.

Brassói Hitközség.
Bognár Sándor Nagyvárad.
Wolfner Gyula Budapest.
Ringwald Márk Csikszereda.
Wolf Sándor Kismarton.
Pancsovai Hitközség.
Nyiregyházai Hitközség.
Salgótarjáni Chewra Kadisa.
Gyulai Izraelita Hitközség.
Kecskeméti Chewra Kadisa.
Braun Dávid Siómaros.
Pécsi Izraelita Hitközség.
Debreceni Izraelita Hitközség.

Az országos magyar izr. közalap évi 600 kor. szubvenciót szavazott meg s ezt az összeget már 1910-re utalványozta.

Az országos iroda előterjesztésére a nm. miniszterium részéről a zsidó egyház céljaira engedélyezett összegből az izr. községkerületi elnökök gyűlése 500 kor. állami segélyt adott.

Pénzadományok:

Deutsch Sámuel 100 korona.
Leitersdorfer Dávid 100 korona.
Rothstein N. 4 korona.
Dr. Fehér Lajos 2 korona.
Dr. Wollák Béla Csaktornya, gyűjtés 75 korona.

A gyűjtésben a következők vettek részt: dr. Wollák Béla 10 kor., Nagy Gézáné 5 kor., dr. Schwarcz Lajos 5 kor., dr. Wolf Béla 5 kor., Benedikt Béla 5 korona, Csakathurner Ármin 5 kor., Rosenberg Rezső 5 korona, Hirschmann Adolfné 5 kor., Strausz Sándor 3 kor., Gráner Henrik 3 kor., Mayer Hermann 3 kor., Erdős Imre 2 kor., Mezei Simon 2 kor., Heinrich Miksa 2 korona, Mózes Bernát 2 kor., Löbl Dezső 2 kor., Gráner Mór 2 kor., Gráner Miksa 2 korona, Kollarics Imre 1 korona,

dr. Kovács Lipót 1 kor., Scheffer Rezső 1 kor., Pollák Gyula 1 kor., Pethő Jenő 1 kor., Lukovnyák Bernát 1 kor., Weisz Miksa 1 korona.

Adakozók:

Jónás Adolf ajándéka: Finály Henrik, Girardi Sándor, Trefort Ágoston egy-egy plakettje és Sonnenthal Adolf ezüst érme.

Dr. Székely Albert ajándéka: két érem.

A Bezdáni Hitközség ajándéka: egy érem.

Spitzer Mór ajándéka: egy József nádor-féle okirat.

Dr. Friedlieber Ignác ajándéka: egy album 23 képpel és egy kézirat.

Dr. Fabó Bertalan ajándéka: több kép és metszet, két nagy cintányér és egy kis fa Mózes-szobor.

Dr. Fried Samuné ajándéka: egy kis cintányér.

Dr. Mezey Ferenc ajándéka: egy kis ezüst pikszis és egy régi haftóra tekercs.

Derera Perla úrnő ajándéka: egy díszes ezüsttokú Megilla.

Ágoston József ajándéka: egy cin széder tál.

Galgóczi Ábrahám ajándéka: egy héber verses kézirat, egy Jahr-Zeit lap és egy kemea.

Dr. Pap Dávid ajándéka: néhány régi könyv és tábla.

Wertheimer Jakab ajándéka; egy régi német biblia és egy régi Josephus Flavius.

Klein Mór ajándéka: egy régi tóra.

Csengery Mihály ajándéka: egy régi talmudi traktátus.

Schlesinger Márk ajándéka: egy régi házassági okmány.

Dr. Klein József kassai rabbi ajándéka: különböző tárgyak.

Dr. Simonyi Zoltán ajándéka: Bacher Simon egy verse.

Igen becses régiségeket adtak: báró Hatvany József, dr. Kohner Adolf és Lajta Béla,

Szabolcsi Miksa egy egész szekrényre való régiséget ajánlott fel s mintegy 30 tárgyat gyűjtött, melyek ezidőszerint még birtokában vannak.

A pesti Chevra Kadisa a birtokában levő összes régiségeket letétül fölajánlotta a Múzeumnak, szintúgy a Pancsovai hitközség.

Bizonyára nem túlzunk, ha ezt a kezdetet igen örvendetesnek és biztatónak mondjuk. Kulturális ügy támogatására a zsidóság mindig kész volt s azért bizalommal nézünk az IMIT e nagyfontosságú intézményének kialakulása és fejlődése elé.

Budapest, 1910 november.

Dr. Mezey Sándor,
a múzeumi bizottság jegyzője.

IV.

Zárszámadás és költségvetés.

Zárszámadás 1909 november 1-től 1910 október 31-ig.

Bevételek.

Tagdijak:			
1909. évi tagdijak	722.80		
1910. évi tagdijak	15698.84	16421·64	
Pártoló tagsági dijak		600.—	17021.64
Kamatok:			
Folyószámla kamatok		859.26	
Értékpapir		1745.50	2604.76
Társulati kiadványok és kötés			889.69
Subventiók és adományok:			
A Pesti Izr. Hitközségtől	1000		
Az Orsz. Magyar Izr. Közalaptól	800.—	1800.—	
Adományok	100.—	1900.—	22416.09
			22416.09

Kiadások.

Titkári tiszteletdíj		1000.—	
Jegyzői tiszteletdíj		1000.—	
Kezelési és postaköltség		2920.14	
Nyomdai kiadás és expeditió		8150.11	
Irói díjak		2894.—	
Oklevéltár II. kötetének előkészítése		500.—	
Felolvasások:			
Budapesti felolvasások	2200.—		
Vidéki felolvasások	800.—	3000.—	
Subventiók:			
Kolozsvári felolvasó egylet	100.—		
Orsz. Rabbi-Egyesület közlönyének	300.—		
Magyar-Zsidó Szemle	800.—	1200.—	20664.25
Egyenleg mint ezidei eredmény			1751.84
			22416.09

Beck Dénes s. k.
ellenőr.

Székely Ferenc s. k.
pénztáros.

Budapesten 1910 október hó 31-én.

Megvizsgáltuk és rendben találtuk.

Szirmai Oszkár s. k. *Deutsch Sámuel* s. k.
Breitner L. Zsigmond s. k. *Adler Lajos* s. k.
Wolfner József s. k.

számvizsgálók.

Az Izraelita-Magyar Irodalmi Társulat vagyonkimutatása.

Vagyon:

Folyószámlabetét:			
Belvárosi Takarékpénztár r.-t.-nál			24056.—
Értékpapirok:			
K 36900.— 4½%-os Belvárosi Takarékpénztári záloglevél à 98.—		36162.—	
« 2000.— 4¼%-os ugyanaz à 94.—		1880.—	38042.—
Betétkönyvek:			
A Belvárosi takarékpénztár r.-t. 10821. sz. takarékkönyve (Kunewalder alapitvány)		2880.—	
A Budapesti takarékpénztár és orsz. zálogkölcsön-r. t. XXVIII/13667. sz. takarékkönyve (Tencer díj)		2500.—	5380.—
Alapítvány hátralékok		1300.—	
Tagdíjhátralékok (becslés szerint)		100.—	1400.—
			68878.—

Teher:

Törzsvagyon		15200.—	
Rendelkezésre álló vagyon		5171.12	20371.12
Alapítványok:			
Dr Freund István alapitványa	20000.—		
Kunewalder M. Fülöp-féle hagyaték	8000.—		
Eötvös Károly-alap	2500.—		
Herzmann Bertalan és neje alapít.	400.—	30900.—	
Franklin-Társulat követelése		11225.45	
Imka javára befolyt összeg		1604.59	
Magyar Zsidó Muzeum javára (jegyz. szerint)		2621.—	4225.59
1911. évi tagsági díjakra befolyt		104.—	
Átmeneti tételek		300.—	67126.16
Egyenleg mint ezidei eredmény			1751.84
			68878.—

Beck Dénes s. k.
ellenőr.

Székely Ferenc s. k.
pénztáros.

Budapest, 1910 októbor 31-én.

Megvizsgáltuk és rendben találtuk:
Szirmai Oszkár s. k. *Deutsch Sámuel* s. k.
Breitner L. Zsigmond s. k. *Adler Lajos* s. k.
Wolfner József s. k.
számvizsgálók.

Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat költségvetési előirányzata.

1910 november 1-től 1911 október 31-ig.

Bevételek:

1. 1910. évi tagdíjak	K	100.—	
2. 1911. évi tagdíjak	«	11000.—	
3. Társulati kiadványok és kötések	«	500.—	
4. Értékpapir és folyószámla kamatok	«	2500.—	
5. Orsz. Magyar Izr. közalaptól	«	800.—	
6. Pesti izr. hitközség subventiója	«	1000.—	K 15900.—
7. Rendelkezésre álló vagyon	K	5171.12	
8. 1910. évi felesleg	«	1751.84	6922.96
9. 1910. évi felesleg			K 22822.96

Kiadások:

1. Titkár tiszteletdíja	K	2000.—	
2. Jegyző tiszteletdíja	«	1000.—	
3. Kezelési és postaköltségek	«	3600.—	
4. Irói díjak	«	2000.—	
5. Budapesti felolvasások	«	2200.—	
6. Vidéki felolvasások	«	800.—	
7. Kolozsvári felolv. egylet subventiója	«	100.—	
8. Orsz. Rabbiegyesületi Közlöny	«	300.—	
9. Oklevéltár	«	500.—	
10. Magyar-Zsidó Szemle	«	800.—	
11. Nyomdai kiadás	«	6000.—	
12. Nyomdai tartozásra törlesztés	«	2000.—	K 21300.—
13. Egyenleg mint várható felesleg		«	1522.96
			K 22822.96

Budapesten, 1910. évi november hó 1-én.

Székely Ferenc s. k.

V.

A Társulat alapszabályaiból.

2. §. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat czéljai:

a) a szentirás magyar fordításának kiadása és terjesztése;

b) a szentirásnak és későbbkori vallásos irodalomnak és általában az izraelita vallás és erkölcstannak ismertetésére és megvilágítására szolgáló művek kiadása és terjesztése;

c) a szentirásra és a zsidóság történetére s irodalmára, valamint a zsidóság jelen életére vonatkozó nyilvános felolvasások rendezése a fővárosban és a vidéken;

d) ugyancsak e körbe tartozó tudományos és népszerű munkák kiadása és terjesztése;

e) a társulat céljaival összefüggő pályakérdések kitüzése és jutalmazása;

f) a zsidóság történetére, szellemi életére, vallási kultuszára tartozó, különösen magyar vonatkozásu műemlékek, könyvek, okiratok, képek és egyéb tárgyak gyüjtése, egy erre szolgáló múzeum alapítása és fentartása.

3. §. A társulat tagjai lehetnek:

a) izraelita hitközségek, *b)* egyéb testületek, *c)* magánosok. A tagok lehetnek: 1. *alapítók,* kik egyszer s mindenkorra legalább 1000 koronát adnak, mely összeget hitközségek és egyéb testületek öt egymásután következő évi 200 koronás részletekben törleszthetik; 2. *pártfogók*, kik egyszer s mindenkorra legalább 400 koronát adnak; 3. *pártolók*, kik egyszer s mindenkorra legalább 200 koronát adnak; 4. *rendesek*, kik hat éven keresztül legalább 8 korona évi tagdíj fizetésére kötelezik magukat; 5. a 2. §. *f)* pontja szerint létesítendő zsidó múzeum alapja külön alapítványokkal, okmányokkal az évi járulékokkal növelhető. Az erre vonatkozó módozatokat a múzeumi bizottság az igazgatóság jóváhagyása alá tartozó ügyrendjében határozza meg.

21. §. A tagok, feltéve hogy évi járulékaikkal hátralékban nincsenek, a cselekvő és szenvedő választási jogaik élvezetén kívül tagilletményben részesülnek, még pedig az *alapító* tagok a Társulat összes kiadványaiban, a *többi* tagok az igazgatóság által meghatározott mértékben. Az utóbbiak azonfelül a többi kiadványokat kedvezményes áron nyerhetik.

A rendes tagság megszünik halál esetén, továbbá kilépés által, a mely úgy válik érvényessé, ha a kilépni kivánó tag ebbeli szándékát legkésőbb a hatodik év első felében a titkárral irásban közli; ha ezt elmulasztaná, tagsági kötelezettsége újabb hat évre érvényben marad.

Az alapitó tagok a 14. §. értelmében a választmánynak tagjai.

VI.

A Társulat képviselete.

1. IGAZGATÓSÁG.

Tisztviselők :

Elnök : Báró Hatvany-Deutsch József, nagybirtokos.
Társelnök : Dr. Bacher Vilmos, rabbiképzői tanár.
Titkár : Dr. Bánóczi József, tanítóképzői igazgató.
Pénztáros : Székely Ferenc, bankigazgató.
Ellenőr : Beck Dénes, bankigazgató,
Ügyész : Dr. Halász Frigyes, ügyvéd.

Az igazg. többi tagjai :

Dr. Ágai Adolf, iró.
Dr. Alexander Bernát, egyetemi tanár.
Dr. Kohner Adolf, földbirtokos.
Dr. Marczali Henrik, egyetemi tanár.
Dr. Mezey Ferenc, az orsz. iroda titkára.
Dr. Réthy Mór, műegyetemi tanár.
Dr. Simon József, kir. tanácsos, ügyvéd.
Steiner József, tőzsdetanácsos.
Dr. Stiller Mór, ügyvéd.

2. VÁLASZTMÁNY.

A) *Fővárosi tagok :*

Dr. Ágai Adolf, iró.
Dr. Alexander Bernát, egyet. tanár.
Dr. Bakonyi Samu, országgy. képv.
Dr. Balassa József, gimn. tanár.
Dr. Ballai Lajos, min. tanácsos.
Dr. Bánóczi József, tanítóképzői igazgató.

Dr. Báron Jónás, egyet. m. tanár.
Beck Dénes, bankigazgató.
Dr. Blau Lajos, rabbiképzői tanár.
Dr. Dezső Sámuel, ügyvéd.
Dr. Farkas Emil, ügyvéd.
Dr. Fischer Gyula, rabbi.
Fleischl Sándor, főkonzul.
Dr. Frisch Ármin, hittanár.
Goldschmidt Lipót, kereskedő.
Dr. Grauer Vilmos, gyáros.
Dr. Guttmann Mihály, tanár.
Dr. Halász Frigyes, ügyvéd.
Dr. Heller Bernát, tanár.
Dr. Hevesi Simon, rabbi.
Dr. Kármán Mór, egyetemi tanár.
Dr. Kiss Arnold, rabbi.
Kiss József, iró.
Dr. Kohner Adolf, földbirtokos.
Dr. Kunoss Ignác, keleti akad. igazgató.
Lajta Béla, műépitész.
Dr. Lasz Samu, tanár.
Lenkei Henrik, reáliskolai tanár.
Dr. Máhler Ede, egyet. tanár.
Dr. Málnai Mihály, tanár.
Mandl Bernát, tanár.
Dr. Marczali Henrik, egyet. tanár.
Dr. Mezey Ferenc, az orsz. iroda titkára.
Dr. Mezei Mór, ügyvéd.
Dr. Munkácsi Bernát, hitk. tanfelügyelő.
Dr. Pap Dávid, ügyvéd.
Dr. Radó Antal, iró.
Radó Vilmos, tanitóképzői igazgató.
Dr. Réthy Mór, műegyetemi tanár.
Dr. Rosenberg Gyula, ügyvéd.

Ruttkay-Rothauser Miksa, iró.
Sándor Pál, országgy. képviselő.
Dr. Schächter Miksa, egyet. m. tanár.
Dr. Schiller Zsigmond, szerkesztő.
Schön Dávid, hittanár.
Dr. Schwarz Vilmos, ügyvéd.
Dr. Sebestyén Károly, tanár.
Dr. Simon József, ügyvéd.
Singer Zsigmond, főszerkesztő.
Dr. Stammberger Ferenc, kir. közjegyző.
Steiner József, tőzsdetanácsos.
Stern Ábrahám, hitk. iskolaigazgató.
Dr. Stiller Bertalan, egyetemi tanár.
Dr. Stiller Mór, ügyvéd.
Szabolcsi Miksa, szerkesztő.
Dr. Waldapfel János, gimn. tanár.
Szurdai Weisz Berthold, udv. tanácsos.
Dr. Weiszburg Gyula, hitk. főtitkár.
Csepeli Weisz Manfréd, gyáros.
Willheim Arthur, cégvezető.

B) *Vidéki tagok:*

Adler Emil, cégvezető. Nagykikinda.
Dr. Balkányi Miklós, ügyvéd, Debrecen.
Dr. Bernstein Béla, rabbi, Nyiregyháza.
Dr. Büchler Sándor, rabbi, Keszthely.
Büchler P., rabbi, Moór.
Dr. Eisler Mátyás, rabbi, Kolozsvár.
Jánosi Engel József, földbirtokos, Pécs.
Dr. Fischer Mihály, rabbi, Zombor.
Dr. Flesch Ármin, rabbi, Mohács.
Freund József, földbirtokos, Óbecse.
Friedländer Gyula, Dés.
Dr. Führer Simon, ügyvéd, Ujpest.

Goldschmied József, Sárvár.
Dr. Heller Zsigmond, ügyvéd, M.-Sziget.
Dr. Herzog Manó, rabbi, Kaposvár.
Dr. Heves Kornél, rabbi, Szolnok.
Dr. Kecskeméti Ármin, rabbi, Makó.
Dr. Kecskeméti Lipót, rabbi, Nagyvárad.
Dr. Kelemen Adolf, rabbi, Fogaras.
Klauber Frigyes, tanár, Eger.
Dr. Klein József, rabbi, Kassa.
Dr. Klein Mór, rabbi, Nagybecskerek.
Kohlbach Simon, százados, Munkács.
Dr. Koritschoner Lipót, ügyvéd, Pápa.
Kún Lajos, tanár, Baja.
László Adolf, könyvkereskedő, Miskolc.
Leopold Sándor, Szekszárd.
Lippe Vilmos, kir. táblai biró, Szolnok.
Dr. Löw Immánuel, rabbi, Szeged.
Dr. Löwy Ferenc, rabbi, Marosvásárhely.
Löwy Mór, iskolaigazgató, Igló.
Mestitz Mór, kereskedő, Marosvásárhely.
Dr. Neumann Ede, rabbi, Nagykanizsa.
Dr. Perls Ármin, rabbi, Pécs.
Pintér Gyula, Abony.
Dr. Pollák Miksa, rabbi, Sopron.
Dr. Propper József, Eperjes.
Reich Márton, birtokos, Kalocsa.
Reisner Ede, Gyula.
Dr. Révész Dezső, ügyvéd, Balassagyarmat.
Várhelyi Dr. Rósa Izsó, ügyvéd, Szeged.
Schreiber Ignác, (Győr) Bécs.
Schwarz Jakab, rabbi, Csáktornya.
Dr. Schwarz Mór, rabbi, Győr.
Seltmann Lajos, rabbi, Hódmezővásárhely.
Dr. Singer Jakab, rabbi, Temesvár.

Dr. SINGER BERNÁT, rabbi, Szabadka.
Dr. SZÉKELY ALBERT, ügyvéd, Sátoraljaujhely.
SZÉLL MIHÁLY, földbirtokos, Kisvárda.
Dr. STEINHERZ I., rabbi, Székesfehérvár.
STERNTHAL SALAMON, földbirtokos, Temesvár.
Dr. VAJDA BÉLA, rabbi, Losonc.
Dr. VENETIANER LAJOS, rabbi, Ujpest.
WECHSLER ADOLF, hitk. elnök, Nagyvárad.
Dr. WEISZ KÁROLY, orvos, Szatmár.
Dr. WELLESZ GYULA, rabbi, Óbuda.
WERTHEIM ÁRMIN, Székesfehérvár.
MUCSINYI WOHL-RUMI ADOLF, Losonc.

C) *Tagok alapító tagsági jogon:*

Dr. FREUND ISTVÁN, Budapest.
Báró GUTMANN VILMOS, Nagykanizsa.
Néhai HATVANI DEUTSCH BERNÁT alapítvány képviselője.
Báró HATVANY-DEUTSCH SÁNDOR, Budapest.
Báró HATVANY-DEUTSCH JÓZSEF, gyáros, Budapest.
HERZMAN BERTALAN, Budapest.
Néhai KOHNER ZSIGMOND alapítvány képviselője.
Néhai MEGYERI KRAUSZ LAJOS alap. képviselője.
NAGYKANIZSAI IZR. HITKÖZSÉG képviselője.
NAGYVÁRADI IZR. HITKÖZSÉG képviselője.
PESTI IZR. HITKÖZSÉG képviselője: ADLER LAJOS, előlj. tag.
PESTI CHEVRA-KADISA képviselője: WEISZ MANÓ J. alelnök.
Néhai SCHWEIGER MÁRTON alapítv. képviselője.
SVÁB KÁROLY, főrendiházi tag, Budapest.
Néhai SVÁB SÁNDOR alapítvány képviselője.
SZABADKAI IZR. HITKÖZSÉG képviselője.
SZÉKELY FERENC, bankigazgató, Budapest.
Néhai TAUB SALAMON alap. képviselője.
Dr. WEINMANN FÜLÖP, Budapest.
WINTERBERG GYULA, Budapest.

3. SZÁMVIZSGÁLÓK.

ADLER LAJOS, nagykereskedő, Budapest.
BREITNER ZSIGMOND L., nagykereskedő, Budapest.
DEUTSCH SÁMUEL, háztulajdonos, Budapest.
NAGYSÁROSI SZIRMAI OSZKÁR, bankigazgató, Budapest.
Ujpesti WOLFNER JÓZSEF, gyáros, Budapest.

VII.

Állandó bizottságok.

1. Biblia-bizottság:

Elnök: Dr. Bacher Vilmos. *Előadó:* Dr. Blau Lajos.
Tag: Dr. Bánóczi József.

2. Oklevél-bizottság:

Elnök: Dr. Marczali Henrik. *Előadó:* Frisch Ármin.

Tagok:

Dr. Bacher Vilmos.
Dr. Bernstein Béla, Nyiregyháza.
Dr. Büchler S., Keszthely.
Dr Gábor Gyula.
Dr. Málnai Mihály.
Mandl Bernát.
Dr. Pollák M., Sopron.
Stern Ábrahám.
Dr. Vajda Béla, Losonc.
Vajda György.
Dr. Venetianer Lajos.
Dr. Weisz Mór.

3. Felolvasó-bizottság:

Elnök: Dr. Agai Adolf. *Előadó:* Lenkei Henrik.

Tagok:

Dr. Adler Illés.
Dr. Balassa József.
Balla Ignác.
Dr. Blau Lajos.
Dr. Edelstein Bertalan.
Dr. Feleki Sándor.

Dr. Fischer Gyula.
Gábor Ignác.
Gerő Odön.
Dr. Hevesi Simon.
Dr. Kiss Arnold.
Komáromi Sándor.
Dr. Mezey Ferenc.
Dr. Mezey Sándor.
Palágyi Lajos.
Dr. Patai József.
Radó Vilmos.
Ruttkay Miksa.
Dr. Sebestyén Károly.
Szabolcsi Miksa.
Szilágyi Géza.
Timár Szaniszló.
Ujvári Péter.
Dr. Venetianer Lajos.
Dr. Waldapfel János.

4. Propaganda-bizottság:

Elnök: Steiner József. *Előadó:* Dr. Dezső Sámuel.

Tagok:

Barber I. Zsigmond.
Dr. Bernstein Béla, Nyiregyháza.
Friedländer Gyula, Dés.
Dr. Frisch Ármin.
id. Dr. Glass Izor.
Goldmann Emil.
Goldschmidt Lipót.
Dr. Grauer Vilmos.
Gyulai Noé Hugó.
Hegyei László.
Dr. Heller Bernát.
Dr. Heller Zs., Máramarossziget.
Dr. Heves Kornél, Szolnok.
Dr. Klauber Frigyes, Eger.
Kohlbach Simon, Munkács.
Kun Lajos, Baja.
László Adolf, Miskolc.
Löwy Mór, Igló.
Dr. Neumann Ede, Nagykanizsa.
Dr. Schwartz Vilmos.
Schweiger Imre.
Sternné Mauskopf Teréz, Beregszász.
Szabolcsi Izidor.
Szabolcsi Miksa.
Dr. Vajda Béla, Losonc.
Dr. Venetianer Lajos, Ujpest.
Wechsler Adolf, N.-várad.
Dr. Wellesz Gyula, Óbuda.
Dr. Weiszburg Gyula.

5. Múzeumi bizottság:

Elnök: Székely Ferenc. *Társelnök:* Dr. Mezey Ferenc.
Jegyző: Dr. Mezey Sándor. *Előadó:* Lajta Béla.

Tagok:

Dr. Alexander Bernát.
Dr. Bacher Vilmos.
Dr. Bánóczi József.
Dr. Blau Lajos.
Dr. Fabó Bertalan.
Fényes Adolf.
Keszler József.
Dr. Kohner Adolf.
Dr. Kohlbach Bertalan.
Dr. Mahler Ede.
Mandl Bernát.
Dr. Marczali Henrik.
Spitzer Mór.
Dr. Stiller Mór.
Surányi Béla.
Szabolcsi Miksa.
Telcs Ede.
Dr. Venetianer Lajos.

VIII.

A társulat kiadványai.

1. Évkönyv. Szerkesztik dr. Bacher Vilmos és dr. Mezey Ferencz. 1895.

2. Évkönyv. Szerkesztik dr. Bacher Vilmos és dr. Mezey Ferencz. 1896.

3. Talmudi életszabályok és erkölcsi tanítások. Héberből fordította és bevezetéssel s jegyzetekkel ellátta dr. Krausz Sámuel. 1896.

4. Alexandriai Philo jelentése a Cajus Caligulánál járt küldöttségről. Legatio ad Cajum. Görögből fordította Schill Salamon. 1896.

5. Évkönyv. Szerkesztik Bacher Vilmos és Bánóczi József 1897.

6. A zsidók története Sopronban a legrégibb időktől a mai napig. Az Izr. Magyar Irod. Társulat által jutalmazott

pályamű. Irta: dr. POLLÁK MISKA soproni rabbi. Huszonöt kiadatlan okirati melléklettel. 1897.

7. Évkönyv. Szerkesztik BACHER VILMOS és BÁNÓCZI JÓZSEF 1898.

8. Szentirás. Első kötet. — A tóra. Mózes öt könyve. 1898.

9. Évkönyv. Szerkesztik BACHER VILMOS és BÁNÓCZI JÓZSEF 1899.

10. Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz és a zsidók. Irta dr. BERNSTEIN BÉLA szombathelyi rabbi. JÓKAI MÓR előszavával. 1899.

11. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1900.

12. Szentírás. Második kötet. — Az első próféták. 1900.

13. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1901.

14. A zsidók története Budapesten. A legrégibb időktől 1867-ig. Az Izr. Magy. Irod. Társ. által a Tencer-díjjal jutalmazott pályamű. Irta dr. BÜCHLER SÁNDOR. 1901.

15. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1902.

16. A zsidóság szervezete az európai államokban. Az Izr. Magyar Irod. Társ. által jutalmazott pályamű. Irta dr. VENETIANER LAJOS 1902.

17. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1903.

18. Szentirás. Harmadik kötet.— Az utólsó próféták 1903.

19. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1904.

20. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1905.

21. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1906.

22. Rasi élete és működése. Irta dr. WELLESZ GYULA 1906.

23. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1907.

24. Szentírás. Negyedik kötet. — A szent iratok. 1907.

25. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1908.

26. A zsidó irodalom története. Az Izr. Magyar Irod. Társ. által jutalmazott pályamű. Irta dr. KECSKEMÉTI ÁRMIN. I. k. 1908.

27. Magyar Zsidó Oklevéltár. I. k. 1092—1539. Dr. WEISZ

Mór közreműködésével szerkesztette dr. Frisch Ármin. I. k. 1903.

28. Évkönyv. Szerkeszti Bánóczi József. 1909.

29. A zsidó irodalom története. Az Izr. Magyar Irod. Társ. által jutalmazott pályamű. Irta dr. Kecskeméti Ármin. II. k. 1909.

30. A négy fiú. Elbeszélés a serdültebb zsidó ifjúság számára. Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat által jutalmazott pályamű. Irta Mészáros Zsigmond tanító. Előszóval Ágai Adolftól. 1909. (1911)

31. Évkönyv. Szerkeszti Bánóczi József. 1910.

32. Patai József. Héber Költők. I. k. 1910.

33. Évkönyv. Szerkeszti Bánóczi József. 1911.

IX.

A társulat tagjai.

1. ALAPÍTÓ TAGOK.

Néh. özv. hatvani Deutsch Bernátné, Budapest.
Dr. Freund István, Bpest.
Báró Gutmann Vilmos, Nagykanizsa.
Herzman Bertalan, Bpest.
Báró Hatvany-Deutsch József, Budapest.
Pesti Chevra-Kadisa.
Pesti izr. hitközség.
Néhai Schweiger Márton, Budapest.
Sváb Károly, Budapest.
özv. Sváb Sándorné, Bpest.
Szabadkai izr. hitközség.
Néhai Kohner Zsigmond, Budapest.
Néhai Megyeri Krausz Lajos, Budapest.
Néh. Machlup Adolf, Budapest.
Nagykanizsai izr. hitközs.
Nagyváradi izr. hitközség.
Székely Ferenc, Bpest.
Néhai Taub Salamon, Budapest.
Dr. Weinmann Fülöp, Budapest.
Winterberg Gyula, Budapest.

2. PÁRTFOGÓ TAGOK.

Néhai Bródy Zsigmond, Budapest.
Dr. Chorin Ferenc, Budapest.
Deutsch Sámuel és neje, Budapest.
Néhai Löwy Mór, Bpest.
Néhai Báró Schossberger Henrik, Budapest.
Schreiber Ignác, Wien.
Néhai Steinfeld Antal, Debrecen.
Néhai Steinfeld Mihály, Debrecen.
Néh. Sternthal Adolf, Bp.
Sternthal Sal., Temesvár.
Dr. Stiller Bertalan, Bpest.
Schwarz Ferenc, Bpest.
Szurdai Weisz Berthold, Budapest.

3. PÁRTOLÓ TAGOK.

Adler Lajos, Budapest.
Aradi izraelita hitközség.
Bacher Emil, Budapest.
Dr. Basch Gyula.
Beck Dénes, Budapest.
Néh. Boschan Jakab, Budapest.
Braun W. Arnold, Meran.
Breitner Zsigm. L., Bpest.
Budai izr. hitközség.
Deutsch Sámuel, Bpest.
Elek Lipót, Nagykanizsa.
Néhai Ehrlich Mózes, Budapest.
Néh. Frank Antal, Bpest.
Tószegi Freund F., Bpest.
Tószegi Freund Salamon, Budapest.
Tószegi Freund Vilmos, Budapest.
Maróthi Fürst László, Budapest.
Néh. Garai Károly, Bpest.
Horváth Zsigmond, Bpest.
Kecskeméti izr. hitközség.
ifj. Katser Henrik, Trencsén.
Klein József.
Kohner Ágost, Bpest.
Néh. Báró Kornfeld Zs., Bp.
Megyeri Dr. Megyery I., Budapest.
Leopold Sánd., Szekszárd
Lindenbaum Mór, Bpest.
Linzer Béla, Budapest.
Losonci izr. hitközség.

Marcali izr. hitközség.
Néhai Markbreit Adolf, Bpest.
Dr. Misner Ignác, Bpest.
Nemesvidi izr. fiók-hitközség.
Ifj. Neumann Adolf, Arad.
Beocsini Ohrenstein H., Budapest.
Ókanizsai izr. hitközség.
Pécsi izr. hitközség.
Néhai Dr. Pillitz Benő, Veszprém.
Popper István, Budapest.
Reich Márton, Kalocsa.
Dr. Rosenberg Gyula, Budapest.
Dr. Ság Manó, Bpest.
Dr. Simon József, Bpest.
Steiner Farkas, Nagykőrös.
Steiner József, Budapest.
Báró Tornyai Schossberger Lajos, Budapest.
Dr. Schuschny H., Bpest.
Néhai Schweiger Adolf, Budapest.
Néhai Stern Ignác, Budapest.
Dr. Stiller Mór, Budapest.
Szekszárdi izr. hitközség.
Temesvár-belvárosi izrael. hitközség.
Tolnatamási izr. hitközs.
Néhai lovag Wechselmann Ignác, Budapest.
Dr. Weinmann Fülöp, Budapest.
Csepeli Weisz Manfréd, Budapest.
Weisz Manó J. Budapest.
Wellisch Sándor és Gyula, Budapest.
Mucsinyi Wohl-Rumi Adolf, Losonc.

4. RENDES TAGOK.

a) *Fővárosi tagok.*

Abel József	V. Dorottya-utca 9.
Abelsberg Lajos	V. Géza-utca 9.
Ábrahám Emil *k.*	V. Sas-utca 19.
Acsády Jenő	IX. Lónyai-utca 16.
Adler Ernő	VI. Andrássy-út 19.
Adler Gyula	V. Sas-utca 25.

Dr. Adler Illés	VII. Király-utca 35.
Adler Mihály	V. Nádor-u. Jelzáloghitelb.
Adler Sándor bankár	V. Fürdő-utca 7.
Adler Sándor	V. Akadémia-utca 6.
Dr. Adler Zsigmond *k.*	V. Mária-Valéria-utca 14.
Dr. Ágai Adolf	V. Kálmán-utca 9.
Ágoston Gyula	VIII. Rökk Szilárd-utca 39.
Ágoston Kálmán	VII. Király-utca 85.
Agulár Ede	VII. Rákóczi-út 44.
Dr. Alapy Henrik	V. Honvéd-utca 3.
Alapi Béla	I. Uri-utca 10.
Áldor Frigyes	V. Nádor-utca 15.
Dr. Alexander Bernát	V. Ferenc József-rakpart 27.
Dr. Áron Géza	IV. Ferenciek-tere 7.
Auer Béla	V. Nagykorona-utca 2.
Auer Róbert	V. Nádor-utca 25.
Auspitz Pál	VIII. Üllői-út 30.
Bacher Miksa	VI. Király-utca 88.
Dr. Bacher Vilmos	VII. Erzsébet-körút 9.
Dr. Bakonyi Samu	V. Nádor-utca 43.
Dr. Balassa József	V. Ferenc József-rakpart 27.
Dr. Ballay Lajos	VII. Erzsébet-körút 19.
Balázs Armand	V. Tőzsdepalota.
Bálint Benő	VI. Lázár utca 13.
Bálint Gyula	VI. Csengery-utca 58.
Dr. Balkányi Miksa	VI. Hajós-utca 15.
Bán Dezső	VII. Huszár-utca 10.
Dr. Bánóczi József	VII. Király-utca 99.
Dr. Baracs Marcel	V. Nagykorona-utca 12.
Bárdos Lipót	IV. Bécsi-utca 3.
Barna János	V. Váci-körút 26.
Dr. Barna Károly	V. Rudolf-rakpart 3.
Dr. Báron Jónás	V. Nagykorona-utca 2.
Dr. Barsi Dezső	I. Alkotás-utca 7.

	Bató J. Lipót	III. Lajos-utca 165.
	Dr. Bátori Dániel	VII. Stefánia-út 15.
	Bauer Ferenc	VI. Teréz-körút 36.
	Dr. Bauer Mór	V. Széchenyi-utca 10.
45	Dr. Baumgarten Izidor	VII. Erzsébet-körút 41.
	Baumhorn Lipót	VII. Izsó-utca 8.
	Beimel Sándor	V. Nagykorona-utca 19.
	Dr. Béla Pál	V. Arany János-utca 32.
	Békés Márton	VII. Kertész-utcza 33.
50	Békesi József	VII. Almásy-utca 1.
	Benedek Károly	V. Lipót-körút 5.
	Benedict Gyula *k.*	VII. Rákóczi-út 32.
	Benedick Miksa *k.*	V. Vécsey-utca 4.
	Benyovits Adolf	VII. Damjanich-utca 44.
55	Dr. Berczeller Imre	IV. Deák-tér.
	Berényi Miksa	VII. Károly-körút 9.
	Dr. Berényi Sándor M.	VI. Podmaniczky-utca 13.
	Berger A. Lipót *k.*	V. Sas-utca 7.
	Berger Ignác *k.*	IX. Lónyay-utca 33.
60	Berger Lipót *k.*	V. Báthory-utca 19.
	Dr. Berger Miksa	V. Nagykorona-utca 11.
	Bergl Gusztáv	VII. Wesselényi-utca 9.
	Bergmann Mór	V. Szabadság-tér 6.
	Bernstein Győző *k.*	VIII. Baross utca 4.
65	Dr. Bihari Mór	VI. Váczi-körút 21.
	Binéter Józsefné	VII. Károly körút 17.
	Bing Gyula	VI. Szondy-utca 37/b.
	Birnbaum Imre	V. Nagykorona-utca 21.
	Birnbaum László	V. Mária Valéria-utca 19.
70	Biró Henrik	V. Vécsey-utca 4.
	Biró Jenő	V. Nádor-utca 2.
	Biró Károly	VII. Akácfa-utca 57.
	Bisslichess Mózes	VI. Teréz-körút 27.
	Blau Adolf	Pesti Magy. Keresk. Bank.

75	Dr. Blau Lajos	VII. Rákóczi-út 68.
	Bleier Jónás	VII. Akácfa-utca 59.
	Bloch Ignác *k.*	VI. Eötvös-utca 34.
	Bloch József	VI. Aradi-utca 31.
	Blücher József	VII. Síp-utca 12.
80	Böhm Emil	VII. Király-utca 9.
	Özv. Böhm Lipótné	VII. Rákóczi-út 38.
	Bognár Adolf *k.*	VIII. Illés-utca 4.
	Boros Miksa	VII. Wesselényi-utca 72.
	Boschán Arthur	X. Kőbánya. Indóház-u. 18.
85	Boschán Péter	X. Kőbánya. Indóház-u. 18.
	Boskovitz Sándor	V. Gabonatőzsde.
	Dr. Brachfeld Lajos	V. Perczel Mór-utca 2.
	Braun Ignác *k.*	V. Széchenyi-utca 1.
	Ifj. Braun Ignác	V. Hold-utca 23.
90	Braun Pál	V. Aulich-utca 4/6.
	Breitner Imre	V. Zrinyi-utca 12.
	Breitner Károly	V. Váci-körút 8.
	Breuer Mihály	VI. Nagymező-utca 43.
	Breuer Mór	I. Karátsonyi-utca 19.
95	Bricht Lipót	V. Keresked. Akadémia. Alkotmány-utca
	Bródy József	VI. Podmaniczky-utca 21.
	Bródy Miksa	I. Krisztina-körút 39.
	Bródy Sándor	V. Alkotmány-utca 16.
	Brück Károly	V. Lipót-körút 32.
100	Dr. Brück Miksa	V. Akadémia-utca 6.
	Dr. Brüll Ignác	V. Váci-körút 26.
	Bruckner Henrik	V. Gabonatőzsde.
	Brust Dávid	V. Sas-utca 13.
	Büchler Margit	VI. Teréz-körút 29. III. 22.
105	Büchler Mór	V. Akadémia utca 16.
	Buchwald Béla	VII. Botond-utca 7.
	Buchwald Gyula	VI. Andrássy-út 14.

	Budai Chevra-Kadisa *k.*	II. Lánchid-utca 4.
	Dr. Burg Hugó	V. Mérleg-utca 4.
110	Burger Lajos	VII. Síp-utca 12.
	Dr. Czigler Ármin	V. Váci-körút 54.
	Csáki és Herbst	V. Kálmán-utca 21.
	Dr. Csató Gyula	VII. Erzsébet-körút 8.
	Csengeri Ferenc	VII. Dob-utca 80.
115	Dr. Csobádi Samu	III. Zsigmond-utca 68.
	Dr. Dalnoky Béla	V. Lipót-körút 8.
	Danneberg Miksa	II. Corvin-tér 13.
	Daróczi Rezső	I. Krisztina-körút 123
	Daróczy Vilmos	VI. Podmaniczky-u. 1.
120	Darvas Adolf	VIII. József-utca 23.
	Dr. Dékány Géza	V. Lipót-körút 15.
	Deák Henrik	VI. Eötvös-utca 37.
	Denhof Mór *k.*	III. Lajos-utca 124.
	Dr. Déri Ferenc	VI. Központi városház.
125	Déri Izidor	III. Kolosy-tér 1.
	Detsinyi Károly	V. Fürdő-utca 10.
	Dr. Deutsch Antal *k.*	VI. Bajza-utca 26.
	Dr. Deutsch Ernő	V. Erzsébet-tér 16.
	Deutsch Frigyes	VII. Erzsébet-körút 7.
130	Deutsch Frigyes *k.*	II. Margit-körut 5/a.
	Deutsch Ödön	V. Árpád-utca 8.
	Deutsch Vilmos	V. Tükör-utca 2.
	Deutsch Vilmos	V. Tőzsdepalota.
	Deutsch Zsigmond *k.*	IV. Deák Ferenc-utca 3.
135	Dezsényi Gyula *k.*	V. Arany János-utca 25.
	Dr. Dezső Sámuel	V. Bank-utca 7.
	Dirsztai Dirsztay Béla	V. Akadémia-utca 5.
	Dóczi Ignác	V. Fürdő-utca 6.
	Domány József *k.*	IV. Deák-tér 3.
140	Dr. Domokos Lajos	VI. Teréz-körút 37.

	Domokos Miklós	V. Szabadság-tér 15.
	Dr. domonyi Domony Móric	V. Mária Valéria-utca 14.
	Dr. Dömény Lajos	VII. Rákóczi-út 78.
	Donner Gyula *k.*	VII. Vörösmarty-utca 31.
145	Dósa Kálmán	IV. Károly-körút 24.
	Dukász Jakab	VII. Dohány-u. 20.
	Dukes D. Arnold	V. Váczi-körút 74.
	Duneitz Vilmos	VI. Kmetty-utca 14.
	Eckstein Bernát	VII. Erzsébet-tér 17.
150	Dr. Edelstein Bertalan	II. Lukács-utca 1.
	Egressy Arthur *k.*	VII. Kertész-utca 35.
	Ehrenstein Bernát	V. Kálmán-utca 21.
	Ehrlich Emil	VI. Bajza-utca 30.
	Ehrlich G. Gusztáv	VII. Fogarassi-út 6.
155	Ehrmann Leon	VI. Andrássy-út 119.
	Eichner Árpád *k.*	VII. Damjanich-utca 28 a.
	Eisler Samu	V. Erzsébet-tér 15.
	Elfer Dániel	Tőzsdepalota.
	Éliás Mór	V. Sas-utca 12.
160	Engel Ármin *k.*	V. Pozsonyi-ut 11.
	Engel Ernő	V. Nádor-utca 16.
	Jánosi Engel Gyula	VI. Andrássy-út 122.
	Cserkuti Engel Miksa	V. Váci-körút 24.
	Engelmann Vilmos	II. Retek-utca 38.
165	Enyedi Simon	V. Zoltán-utca 12.
	Eppinger Károly	V. Sas-utca 14.
	Ernst Emil *k.*	V. Lipót-körút 13.
	Ernst Vilmos *k.*	V. Zrinyi-utca 12.
	Dr. Ernyei Mór	II. Fő-út 66.
170	Dr. Eulenberg Salamon	IV. Károly-körút 2.
	Faludi Gábor	VI. Andrássy-út 122.
	Dr. Farkas Emil	VII. Dohány-utca 18.
	Dr. Farkas József	VII. Dohány-utca 36.

	Dr. Fazekas Oszkár	V. Báthory-utca 3.
175	Fehér Mór *k.*	VI. Mozsár-utca 14.
	Fejér Márton	VI. Nagymező-utca 66.
	Feldmann Lajos	VI. Podmaniczky-utca 27.
	Feledi Ödön *k.*	V. Vigadó-tér 1.
	Dr. Feleki Béla	VI. Teréz-körút 19.
180	Dr. Feleki Sándor	VI. Király-utca 85.
	Fellner Leó	V. Váci-út 4.
	Fényes Dezső	V. Lipót-körút 4.
	Dr. Fényes Mór	VI. Izabella-utca 65.
	Fenyő Sándor	VI. Lehel-utca 10.
185	Zalai Fenyvessy Adolf	VI. Bajza-utca 4.
	Fillenz Zsigmond *k.*	V. Arany János-utca 25.
	Dr. Finger Gyula	VI. Hajós-utca 41.
	Fischer Adolf	IV. Vigadó-tér 1.
	Fischer Dezső	X. Halom-utca 22.
190	Fischer Emil	IV. Vigadó-tér 1.
	Dr. Fischer Gyula	VII. Dohány-utca 24.
	Fischer János	VII. Kertész-utca 33.
	Fischer Jenő	II. Csalogány-utca 12.
	Fischer Mór	VI. Podmaniczky-utca 2.
195	Fischer Zsigmond	V. Kárpát-utca 19.
	Flachs Oszkár	V. Vécsey-utca 5.
	Fleischl Izsó	V. Lipót-körút 11.
	Fleischl Sándor	I. Városmajor-utca 26.
	Dr. Flesch Jenő	dr. Kovács iroda Andrássy út és Csengery-utca sarok.
200	Dr. Fleischmann Illés	V. Váci-körút 64.
	Dr. Fleischmann Hugó	VII. Erzsébet-körút 21.
	Dr. Fleischmann József	VI. Lázár-utca 20.
	Fleischmann Sándor	VI. Andrássy-út 46.
	Dr. Fleischmann Sándor	VI. Vörösmarty-utca 41.
205	Fluss József	VII. Károly-körút 5.
	Dr. Fodor Ármin	VI. Városligeti fasor 43.

	Fodor Zsigmond	IV. Váci-utca 24.
	Dr. Fődi Károly	VI. Bajza-utca 5.
	Földesi Joachim	II. Batthyány-utca 63.
210	Dr. Fraenkel Sándor	V. Alkotmány-utca 16.
	Dr. Frank Salamon	V. Báthory-utca 5.
	Frank József *k.*	V. Lipót-körút 20.
	Dr. Freiwirth Sándor *k.*	VI. Izabella-utca 85.
	Freud Mór	II. Oszlop-utca 33/*a*.
215	Dr. Freund Lajos	VI. Váci-körút 16.
	Freund Sándorné	II. Török-utca 10.
	Fried Ármin *k.*	V. Lipót-körút 6.
	Dr. Fried Leó	VI. Gróf Zichy Jenő-utca 27.
	Dr. Fried Samu	V. Erzsébet-tér 8.
220	Dr. Fried Vilmos	V. Aulich-utca 4—6.
	Friedländer Izidor	VIII. Kenyérmező-utca 6.
	Friedmann Bernát	VII. Erzsébet körút 26.
	Dr. Friedmann Bernát	V. József-tér 18.
	Dr. Friedmann Jónás	VII. Akácfa-utca 5.
225	Friedmann L. Lajos	V. Arany János-utca 29.
	Dr. Frisch Ármin	VII. Izabella-utca 71.
	Frischmann I. F. *k.*	V. Arany János-utca 25.
	Fritz Manó	V. Vigadó-tér 1. Pannónia bizt. társ.
	Fröhlich Vilmos	II. Margit-rakpart 52.
230	Fuchs Ignác	II. Zsigmond-utca 21.
	Dr. Fuchs Lajos	V. Alkotmány-utca 27.
	Füredi Gyula	V. Nádor-utca 7.
	Maróthi Fürst Bertalan	V. Sas-utca 20—22.
	Fürst István *k.*	V. Lipót-körút 15.
235	Gábor Bertalan *k.*	V. Árpád-utca 6.
	Gábor Ignác	VI. Munkácsy-utca 21.
	Gallia Vilmos	VI. Váci-körút 3.
	Garai Emil *k.*	VI. Podmaniczky-utca 29.
	Gellért Jakab	X. Jászberényi-út 1.

240	Dr. Gerber Béla	V. Hold-utca 4.
	Gergely Ede	VII. Rákóczi-út 30.
	Gergely Hugó *k.*	VI. Eötvös-utca 46.
	Gerő József	V. Dorottya-utca 6.
	Gerő Mundi *k.*	VI. Eötvös-utca 34.
245	id. Dr. Glass Izor *k.*	VI. Andrássy-út 25.
	Glaser Vilmos *k.*	V. Nádor-utca 30.
	Glasner Gyula *k.*	VI. Bajza-utca 30.
	Dr. Glasner Samu *k.*	V. Széchenyi-utca 1.
	Özv. Glauber Fülöpné	VI. Andrássy-út 79.
250	Dr. Glück Gyula	VI. Városligeti-fasor szan.
	Glück Manó	VI. Király-u. 28.
	Dr. Glücksthal Samu	V. Akadémia-utca 3.
	Dr. Gold Simon	VII. Erzsébet-körút 9.
	Goldberg Zsigmond *k.*	VII. Damjanich-utca 23.
255	Budai Goldberger Bertalan	V. Sas-utca 27.
	Goldberger Gusztáv	V. Arany János-utca.
	Goldmann József	VII. István-út 23.
	Goldner Samu	V. Sas-utca 25.
	Goldschmied Bernát	VI. Eötvös-utca 32.
260	Dr. Goldschmied Mór	VII. Wesselényi-utca 41.
	Goldschmied Ödön	V. Honvéd-utca 8.
	Goldschmidt Lipót *k.*	V. Nagykorona-utca 15.
	Goldschmiedt Sándor *k.*	V. Béla-utca 4.
	Goldzieher Géza *k.*	V. Báthory-utca 7.
265	Dr. Goldzieher Vilmos	V. Báthory-utca 5.
	Dr. Gosztonyi Ármin	IV. Muzeum-körút 35.
	Gömöri Jenő	V. Tőzsdepalota.
	Görög Gábor	V. Arany János-utca 25.
	Dr. Grauer Vilmos	VIII. Rákóczi-út 45.
270	Greiner Jakab	I. Kemenes-utca 12.
	Dr. Grosz Lipót	VI. Váci-körút 45.
	Grosz Nándor	VI. Munkácsy-utca 24.
	Groszmann Leó *k.*	V. Széchényi-utca 1.

	Grünbaum Leó *k.*	VI. Dalnok-utca 22.
275	Grünbaum Miksa	IV. Kristóf tér 1.
	Grünfeld Miksa	VII. Szövetség-utca 9.
	Dr. Grünstein Adolf	VII. Erzsébet-körút 9—11.
	Grünwald Miksa	VII. Garay-utca 5.
	Grünwald Samu	I. Krisztina-tér 1/a.
280	Gussman Simon	VI. Váci-körút 59.
	Özv. Guttmann Jakabné és fiai	V. Hold-utca 10.
	Dr. Guttmann Mihály	VIII. Rökk Szilárd-utca 26.
	Guttmann Tamás	VII. Nyár-utca 16.
	Guttmann Zsigmond	V. Sas-utca 4.
285	Gyenes Ede *k.*	V. Vigadó-tér 1.
	Gyömrői M. Manó *k.*	VI. Teréz-körút 46.
	Dr. Gyulai Noé Hugó	VIII. József-körút 81.
	Haas Zsigmond *k.*	VI. Dessewffy-utca 21.
	Hacker Bertalan	VI. Munkácsy-utca 3.
290	Hacker Lajos	II. Zsigmond-utca 23.
	Dr. Halász Frigyes	V. Alkotmány-utca 3.
	Halász Manó	V. József-tér 14.
	Halász Nátán	VII. Sip-utca 10.
	Halász Sámuel	VI. Felső erdősor 1.
295	Halbrohr Adolf	VI. Dalszinház utca 10.
	Halmos Salamon	VI. Aréna-út, nyugati p. u.
	Handel I. Tódor *k.*	VI. Podmaniczky-utca 43.
	Handelsmann Arnold	VII. Rottenbiller-utca 54.
	Handler Jónás	V. Erzsébet-tér 19.
300	Báró Hatvany-Deutsch Sándor	V. Nádor-utca 3.
	Hausbrunner Vilmos	VIII. Rökk Szilárd-utca 26.
	Havas Dezső	V. Béla-utca 5.
	Havas Zsigmond	
	Hay Gyula	V. Bálvány-utca 21.
305	Dr. Hecht Ernő	IX. Ferenc-körút 39.

	Hecht Gusztáv	V. Arany János-utca 21
	Hecht Samu	IV. Ferenciek-tere 6.
	Dr. Hegedüs Gyula *k.*	V. Nádor-utca 18.
	Hegyei László	VI. Andrássy-út 2.
810	Heidlberg Imre *k.*	V. Pozsonyi-út 27.
	Dr. Heidlberg Márton	V. Fürdő-utca 1.
	Heidlberg Ödön *k.*	V. Pozsonyi-út 27.
	Heidlberg Vilmos	V. Nádor-utca 16.
	Hein Samu *k.*	V. Sas-utca 25.
815	Helmann Géza *k.*	III. Zsigmond-utca 1.
	Heisler József *k.*	V. Pozsonyi-út 21.
	Dr. Heténvi József	VI. Nagymező-utca 21.
	Heller Ármin	V. Váci-körút 62.
	Dr. Heller Bernát	II. Fő-út 77.
820	Dr. Herbst József	VII. Kertész-utca 20.
	Herczfeld Frigyes	V. Árpád-utca 7.
	Herczeg Zsigmond	IV. Vigadó-tér 1.
	Hermann Antal	V. Akadémia-utca 6.
	Hersch Samu	VII. Király-utca 47.
825	Herz Ármin	V. Nádor-utca 8.
	Herz József	V. Mérleg-utca 4.
	Herzfeld Zsigmond	IV. Kossuth Lajos-utca 17.
	Herzfelder Manó	VI. Eötvös-utca 7.
	Herzman Bertalan	V. Perczel Mór-utca 4.
830	Herzog Gusztáv	VI. Teréz-körút 40/2.
	Dr. Hevesi Simon	VII. Dohány-utca 20.
	Hirsch Nándor	V. Árpád-utca 7.
	Hirschfeld Arnold *k.*	VII. Rákóczi-út 28.
	Dr. Hirschfeld Manó *k.*	VII. Damjanich-utca 41.
835	Hirschl Hugó *k.*	VI. Andrássy-út 5.
	Hirschl Mátyás *k.*	V. Sólyom-utca 18.
	Dr. Hirschler Henrik	V. Nagykorona-utca 34.
	Hirschler Samu	VII. Wesselényi-utca 13.
	Hochstädter József	VI. Váci-körút 33.

340	Hoffer Béla	V. Lipót-körút 3.
	Hoffer Mihály	VII. Jávor-utca 11.
	Hoffmann Ármin	V. Lipót-körút 13.
	Hoffmann Béla	V. Árpád-utca 2.
	Hoffmann Viktor	V. Vigadó-tér 1.
345	Hollós Oszkár *k.*	VI. Dávid-utca 8.
	Dr. Horváth Dezső	VI. Aradi-utca 31.
	Horváth Sándor	VII. Rákóczi-út 32.
	Dr. Hültl Hümér	IV. Molnár-utca 22.
	Dr. Botfai Hüvös József	VII. Kertész-utca 20.
350	Igmándi Mihály	V. Széchenyi-utca 1.
	Ignácz Lajos *k.*	V. Mérleg-utca 9.
	Irsai Ignác	V. Lipót-körút 22.
	Dr. Jacobi Béla *k.*	V. Váci-körút 46.
	Jakab József *k.*	V. Alkotmány-utca 15.
355	Dr. Janovitz Bertalan	V. Nádor-utca 24.
	Jármai Gyula	VII. Wesselényi-utca 31.
	Jónás Ármin *k.*	VI. Izabella-utca 31.
	Jónás Bertalan	V. Nádor-utca 31.
	Kada Sámuel	V. Magy. Ált. Hitelbank.
360	Dr. Kaiser Emil *k.*	V. Fürdő-utca 10.
	Káldor Marcell	VII. Erzsébet-körút 9.
	Kammer Benő	VI. Andrássy-út 34.
	Dr. Kann Sándor	V. Leszámítoló Bank.
	Kántor Oszwald	V. Értéktőzsde.
365	Kardos Ernő *k.*	V. Csáky-utca 12.
	Dr. Kármán Mór	II. Bimbó-utca 10.
	Kassai Ignác	VI. Podmaniczky-utca 10.
	Katona Gyula	II. Tudor-utca 6.
	Katzburg Fülöp	V. Nagykorona-utca 15.
370	Kaufmann Sándor	VIII. Csokonay-utca 8/a.
	Dr. Kecskeméti Adolf	VII. Rákóczi-út 30.
	Kecskeméti Árpád	VI. Kertész utca 43.
	Kelemen Bernát	V. Hajnal-utca 6.

	Dr. Kelemen Miksa	VII. Rákóczi út 20.
375	Keller Arnold	VII. Bethlen-utca 8.
	Keller Antal	V. Árpád-utca 12.
	Keller Lipót	VI. Váczi-körút 37.
	Kendi Antal	IV. Károly-utca 2.
	Kertész Bódog *k.*	V. Báthory-utca 9.
380	Dr. Kiss Arnold	II. Lánchid-utca
	Kiss József	VIII. Népszinház-utca 22.
	Dr. Kláris Fülöp	V. Nádor-utca 7.
	Klauber Samu	V. Váci-körút 80.
	Klein Dávid	IV. Váci-utca 16.
385	Klein Géza *k.*	V. Nádor-utca 28.
	Klein Henrik *k.*	VI. Károly-körút 9.
	Klein J. D.	V. Arany János-utca 19.
	Klein József *k.*	IV. Károly-körút 26.
	Klein Lipót	V. Zrinyi-utca 17.
390	Klein Sándor *k.*	V. Nádor-utca 28.
	Klein Simon	V. Aulich-utca 8.
	Klein Zsigmond	V. Alkotmány-utca 15.
	Kleinmann Adolf	VI. Bajza-utca 27.
	Klug Lajos *k.*	VI. Podmaniczky-utca 77.
395	Kohn Arnold	VI. Teréz-körút 40.
	Kohn Dávid	VII. Baross-tér 17.
	Kohn Jakab és fiai	V. Aulich-utca 4—6.
	Kohn József	IV. Király bérháza.
	Kohn Lajos	VIII. Üllői-út 30.
400	Dr. Kohn Sámuel	VII. Holló-utca 4.
	Kohn Vilmos	IX. Aggteleky-utca 10.
	Dr. Kohner Adolf	IV. Deák-tér 1.
	Kolisch Adolf	I. Lisznyai-utca 7.
	Konta Arnold	VI. Felső-erdősor 12.
405	Koppély Géza	V. Nádor-utca 3.
	Kopstein Lipót Emil	V. Honvéd-utca 11.
	Kopstein Zsigmond *k.*	V. Bank-utca 4.

	Korláti bazaltbánya r.-t.	VII. István-út 61.
	Kovács Róbert	VII. Károly-körút 15.
410	Kozma Rezső	Józsefvárosi teher p. u.
	Kőbányai izr. hitközség	X. Kőbánya.
	Krakauer Samu	VI. Fóthi-út 25.
	Kræmer József	VII. Wesselényi-utcza 41.
	Kramer József	VI. Király-utca 52.
415	Kramer Marcel	VII. Síp-utca 2.
	Kramer Rezső	V. Lipót-körút 10.
	Krausz Adolf	VII. Király-utcza 85.
	Dr. Krausz Béla	V. Nádor-utcza 13.
	Krausz Dezső	VI. Hajós-utca 25.
420	Dr. Krausz Ede	V. Nádor-utca 17.
	Krausz Hugó *k.*	V. Szabadság tér 6.
	Krausz József	VII. Király-utca 9.
	Krausz Miksa	VIII. Üllői-út 18.
	Kriegler Miksa	IV. Királybérháza.
425	Dr. Kriszhaber Adolf	II. Margit-körút 3.
	Krishaber és Schlesinger	V. Géza-utca 9.
	Kronberger Zsigmond	V. Tükör-utca 2.
	Dr. Kunos Ignác	VIII. Eszterházy-utca 1/b.
	Dr. Kurucz Zsigmond	VI. Teréz-körút 48.
430	Küszler Henrik	V. Nagykorona-utcza 17.
	Lager Samu *k.*	VI. Stefánia-út 40.
	Lajta Béla *k.*	VII. Pálma-utca 10.
	Lajta Lipót	VII. Károly-körút 15.
	Lajta Pál	VII. Károly-körút 15.
435	Landauer József	VII. Rottenbiller-utca 5/a.
	Landsberger Izidor	V. József-tér 11.
	Láng József	IV. Deák Ferenc-utca 19.
	Langer Simon	VI. Teréz-körút 44.
	Langfelder Ede	VI. Andrássy-út 36.
440	Langfelder Károly *k.*	VI. 56. sz. póstahivatal.
	Langfelder V. *k.*	VI. Figyelő-utca 14.

	Lányi Emil *k.*	VII. Erzsébet-körút 24.
	Lányi Henrik	IV. Eskü-tér 5.
	Lányi Norbert	V. Erzsébet-tér 13.
445	Dr. Lasz Samu	I. Várfok-utca 5.
	László Béla *k.*	V. Széchenyi-utca 1.
	Dr. László Bertalan	VII. Tökölyi-út 21.
	László Izidor	IV. Muzeum-körút 10.
	Latzkó Károly	VI. Andrássy-út 7.
450	Latzkó Sándor *k.*	VI. Andrássy-út 7.
	Laubentracht Ignácz	VII. Nagydiófa-utca 7.
	Dr. Laufer Lajos	V. Lipót-körút 22.
	Lázár József	VII. Dob-utca 20.
	Lazarus Adolf	VII. Rákóczi-út 20.
455	Ledermann Mór	VI. Andrássy-út 12.
	Leitersdorfer Dávid	VII. Dohány-utca 42.
	Dr. Leitner Adolf	VI. Petőfi-utca 3.
	Lenkei Henrik	VII. Rózsa-utcza 19.
	Leopold Rudolf *k.*	V. Visegrádi-utca 3.
460	Lévai Samu *k.*	V. Béla-utca 5.
	Lichtig Samu *k.*	V. Váci-körút 26.
	Dr. Lichtenstein Salam.	VI. Váci körút 17.
	Dr. Lichtenstein I.	VI. Váci-körút 17.
	Dr. Linksz Ármin	V. Dorottya-utca 3.
465	Littmann Lajos *k.*	V. Arany János-utca 24.
	Litzmann Ignác	V. Erzsébet-tér 13.
	Dr. Loránt Leó	IV. Kossuth Lajos-utca 10.
	Dr. Löbl Vilmos	VI. Vörösmarty-utca 53.
	Lord és Társa	III. Zsigmond-utca 51/3.
470	Löw Sándor *k.*	VIII. József-körút 81.
	Dr. Löwenstein Arnold	V. Kálmán-utca 2.
	Löwy Károly	X. Hölgy-utca 16.
	Löwy Sámuel	VI. Teréz-körút 22.
	Lukács Emil *k.*	V. Akadémia-utca 9.
475	szegedi Lukács József	V. Hitelbank.

	Lukács Lajos	V. Lipót-körút 8.
	Magy. izr. kézmű és földmív. egyl.	
	Major Áron	VII. Damjanich-utca 42.
	Major I. Gyula	V. Lipót-körút 13.
480	Dr. Málnai Mihály *k.*	VIII. Rökk-Szilárd-utca 26.
	Dr. Mandel Dániel	VI. Teréz-körút 39.
	Mandel Bernát	VI. Dalszinház-utca 10.
	Mandl Miksa *k.*	VII. Rottenbiller-utca 64.
	Dr. Mangold Ármin	III. Zsigmond-utca 51.
485	Manheit Henrik *k.*	V. Szabadság-tér 10.
	Marczal Miklós	IX. Soroksári-út 33.
	Dr. Marczali Henrik	VI. Szondy-utca 92.
	Dr. Markbreit Gyula	VIII. József-körút 19.
	Márkus Ödön *k.*	V. Báthory-utca 20.
490	Dr. Mátrai Gábor	VI. Vörösmarty-utca 45.
	Mautner Adolf	VI. Andrássy-út 50.
	Dr. Mauthner Aladár	V. Vécsey-utca 4.
	May Dávid	V. Nádor utca 32.
	Dr. Mayer Sándor *k.*	V. Vigadó-utca 1.
495	Medgyes József	V. Nádor-utca 5.
	Dr. Medvei Béla	VI. Hunyady-tér 3.
	Dr. Meller Simon	VII. Erzsébet-körút 9.
	Meringer Lipót	VII. Aréna-út 29.
	Dr. Messinger Lipót	V. Fürdő-utca 10.
500	Dr. Mészöly Jenő	V. Bálvány-utca 26.
	Mezei Ernő	VI. Podmaniczky-utca 31.
	Mezei Lajos	V. Nagykorona-utca 13.
	Dr. Mezei Mór	V. Nagykorona-utca 13.
	Dr. Mezey Ferencz	V. Nagykorona-utca 13.
505	Miklós László	VI. Laudon-utca 3.
	Milch Géza *k.*	V. Nádor-utca 3.
	Milch Oszkár *k.*	V. Rudolf-rakpart 3.
	Dr. Mohr Mihály	V. Dorottya-utca 17.
		VII. Erzsébet-körút 39.

	Molnár Jenő	V. Kárpát-utca 19.
510	Morgenstern Emil	V. Nádor-utca 3.
	Dr. Munkácsi Bernát	VI. Szondy-utca 9.
	Müller Mór	V. Váci-körút 60.
	Müller Vilmos	VI. Teréz-körút 6.
	Dr. Nádas Bertalan *k.*	V. Vadász-utca 15.
515	Nagel Ignác	V. Aulich-utca 8.
	Nagy Andor	V. Bálvány-utca 19.
	Dr. Nagy Dezső főorvos	I. Lipótmező, elmeintézet
	Nemes Marcell *k.*	VI. Andrássy-út 31.
	Dr. Neuberger Árpád *k.*	V. Széchenyi-utca 1.
520	Özv. Neuberger Ignácné	V. Vécsey-utca 5.
	Neumann Artur *k.*	V. Pozsonyi-út 10.
	Neumann Béla	V. Tőzsdepalota
	Neumann Ferenc *k.*	VI. Andrássy-út 6.
	Dr. Neumann Miksa	V. Nádor-utca 7.
525	Neumann Samu *k.*	V. Erzsébet-tér 2.
	Neumann Sándor *k.*	VI. Andrássy-út 8.
	Neumann Simon	V. Gizella-tér 4.
	Neumayer Fülöp	IV. Deák Ferenc-tér 1.
	Neuser Márk	VI. Teréz-körút 42.
530	Neuwirth Rezső *k.*	V. Lipót-körút 15.
	Ó-Budai Chevra Kadisa	III. Lajos-utca 163.
	Ó-Budai izr. hitközség	III. Lajos-utca 163.
	Dr. Oláh Dezső	V. Rudolf-rakpart 3.
	Oppenstein Emil	V. Nádor-utca 6.
535	Orsz. izr. tanítóegyesület	VII. Sip-utca 12.
	Orsz. izr. tanítóképző int. *k.*	VIII. Rökk Szilárd-utca 26.
	Orsz. rabbiképző-int.	VIII. Bérkocsis-utca 2.
	Pál Henrik	V. Sas-utca 17.
	Pályi Oszkár	V. Vigadó-tér 1.
540	Palóczy Lipót	V. Széchenyi-utca 1.
	Dr. Pap Dávid	V. Sas-utca 5.
	Dr. Patai József *k.*	VI. Munkácsy utca 29.

	Dr. Patai Samu	VII. Dohány-utca 42.
	Dr. Pátkai Dániel	IV. Károly-körút 24.
545	Paul Lipót	V. Béla-utca 5.
	Pauncz Sándor	V. Erzsébet-tér 4.
	Paunz Lajos	VI. Aradi-utca 16.
	Dr. Paunz Sándor	VI. Teréz-körút 1/a.
	Perényi Adolf	I. Attila-utca 1.
550	Pesti izr. hitk. fiárvaháza	VI. Városligeti fasor
	Pick Ignác	VI. Bulyovszky-utca 27.
	Pichler Lipót *k.*	IV. Deák Ferenc-utca 16.
	Pintshof J. Mór	V. József-tér 9.
	Platschek Vilmos	IV. Központi városház.
555	Plesz Mór	IV. Deák Ferenc-utca 5.
	Phœnix irod. r. t.	VII. Damjanich-utca 3/a.
	Polgár Géza	VI. Podmaniczky-utca 73.
	Polgár Jacques *k.*	V. Báthory-utca 23.
	Polgári serfőző r. t.	X. Kőbánya.
560	Politzer Ignác *k.*	X. Kőbányai-út 51.
	Politzer Sándor	V. Aulich-utca 3—5.
	Politzer Sándor	II. Nyúl-utca 4.
	Pollacsek Henrik *k.*	VI. Szondy-utca 45.
	Pollacsek Jenő *k.*	V. Széchenyi-utca 14.
565	Pollák Alfréd	IV. Koronaherceg-utca.
	Pollak Jakab	VII. Aréna-út 66.
	Pollák József	V. Alkotmány-utca 18.
	Pollák és Schiff	V. Árpád-utca 4.
	Poór Jakab	V. Dorottya-utca 10.
570	Póór Jenő *k.*	V. Szemere-utca 7.
	Popper Hugó	IV. Koronaherceg-utca 10.
	Popper Károly	V. Nádor-utca 20.
	Popper Mór	VII. Wesselényi-utca 2.
	Dr. Porosz Mór	V. Váci-körút 64.
575	lovag Posner Alfréd	VII. Csengeri-utca 3.
	Dr. Preisach Izidor	V. Bálvány-utca 13.

	Preiser Miklós	V. Hitelbank.
	Rácz Ferenc *k.*	VI. Podmaniczky-utca 57.
	Rada Dezső *k.*	V. Dorottya-utca 10.
580	Radnai Károly	V. Váci-körút 78.
	Dr. Radó Antal	VII. Károly-körút 15.
	Radó Viktor	VI. Podmaniczky-utca 27.
	Radó Vilmos	VI. Délibáb-utca 6.
	Dr. Rakonitz Mór	III. Kórház-utca 14.
585	Ranschburg Gusztáv	IV. Ferenciek-tere 2.
	Rechtnitz Ödön	V. Balaton-utca 16.
	Redő Ignác	IX. Tüzoltó-utca 8.
	Reich Jenő	V. Nádor-utca 20.
	Dr. Reich Miklós	IV. Muzeum-körút 2.
590	Reiner Bertalan *k.*	V. Vigadó-tér 1.
	Dr. Reiner Ede *k.*	V. Arany János-utca 25.
	Reiner Miklós	VII. Wesselényi-utca 4.
	Reimann Lázár	V. Arany János-utca 25.
	Reisz D. J.	V. Váci-út 2.
595	Reiter Lipót	Első Budapesti Gőzmalom
	Dr. Renner Adolf	VII. Valéro-utca 4.
	Dr. Réthy Mór *k.*	VIII. József-körút 23.
	Réti Benő *k.*	VII. Peterdi-utca 35.
	Révész Adolf	VI. Hegedüs Sándor-utca 15.
600	Révész Vilmos	VI. Nyugoti p. u.,
	Richter Gedeon	IX. Üllői-út 105.
	Dr. Richtmann Mózes	VIII. Rökk Szilárd-utca 26.
	Rigócz Zsigmond	VI. Andrássy-út 94.
	Roheim Károly és Fia *k.*	V. Nádor-utca 20.
605	Dr. Roheim Ödön *k.*	V. Wahrmann-utcza 5.
	Rockenstein Sándor	II. Dékán-utca. 3.
	Róna József	VI. Szabó József-utca 12.
	Rónai Gyula	VII. Károly-körút 3.
	Dr. Rosenak Miksa	VI. Teréz-körút 25,
610	Rosenberg Henrik	VII. Akácfa-utca 16.

	Rosenberg Mór	V. Bálvány-utca 5.
	Rosenfeld Ede *k.*	V. Lipót-körút 3.
	Rosenfeld Félix	VI. Bajza-utca 30.
	bicskei Rosenfeld Henrik	V. Nagykorona-utca 19.
615	Rosenfeld János *k.*	V. Lipót-körút 13.
	Rosenzweig Mór *k.*	V. Géza-utca 7.
	Roseth Gyula	VI. Kmetty-utca 14.
	Rothberg Vilmos *k.*	V. Akadémia-utca 11.
	Rothmüller Tivadar	VI. Gyár-utca 20.
620	Dr. Rotter Henrik	Szent Rókus-korház
	Rózsa Béla *k.*	V. Arany János-utca 25.
	Dr. Rózsavölgyi Manó	VI. Podmaniczky-utca 6.
	Ruttkay-Rothauser M. *k.*	V. Mária Valéria-utca 12.
	Salgó Izsó	V. Lipót-körút 17.
625	Dr. Salgó József	VIII. József-körút 3.
	Salzberger József	X. Halom-utca 15.
	Dr. Sámuel Lázár	VI. Andrássy-út 2.
	Sándor Fülöp *k.*	V. Szabadság-tér 5.
	Sándor Géza	V. Vigadó-tér 1.
630	Sándor Pál	IV. Eskü-tér 5.
	Szepesváraljai Sarbó Leó	V. Sas-utca 10.
	Sarkadi Ignác	VI. Dalnok-utcza 10.
	Sebestyén Manó	VIII. Hunyadi-utca 14.
	Sebők József	VI. Bajza-utca 44.
635	Seidler Vilmos	V. Lipót-körút 22.
	Serényi Samu	IV. Eskü-tér 5.
	Sessler Zsigmond *k.*	VI. Vörösmarty-utca 60.
	Silbermann Pinkás	VII. Erzsébet-körút 15.
	Simon Béla *k.*	V. Bálvány-utca 2.
640	Dr. Simon Izidor	V. Nádor-utca 23.
	Boglári Simon Jakab	V. Nádor-utca 23.
	Simon Miksa	I. Kemenes-utca 12.
	Singer Adolfné	VI. Szerecsen-utca 6.
	Dr. Singer Jakab	V. Hold-utca 25.

645	Singer Emil *k.*	V. Nádor-utca 6.
	Singer Sándor	VI. Andrássy-út 10.
	Singer Vilmos	VI. Lehel-utca 17.
	Singer Zsigmond *k.*	V. Mária Valéria-utca 12.
	Sipos Henrik	VI. Hajós-utca 32.
650	Soltész József	VII. Jávor-utca 11/*b*.
	Somló Gyula	I. Logody-utca 33.
	Somlyó Mór	V. Akadémia-u. 16.
	Sommer Ignác	VI. Podmaniczky-utca 81.
	Somogyi Albert	VI. Szabó József-utca 23.
655	Dr. Somogyi Manó	V. Alkotmány-utca 21.
	Spitz Gyula	V. Lipót-körút 19.
	Spitz Imre	V. Fürdő utca 9.
	Spitz Márk *k.*	VI. Hajós-utca 25.
	Spitzer József	IX. Czuczor-utca 4.
660	Spitzer Lipót *k.*	V. Alkotmány-utca 16.
	Spitzer Miksa	VI. Uj-utca 40.
	Spitzer Mór	VI. Szondy-utca 98/a.
	Dr. Schæfer Zsigmond	VI. Teréz-körút 27.
	Dr. Schächter Miksa	IV. Muzeum-körút 19.
665	Schanzer Béla	V. Dráva-utca 16.
	Dr. Scheimann Emil *k.*	VI. Andrássy-út 50.
	Dr. Schiller Zsigmond	V. Pester Lloyd.
	Schillinger Sándor	V. Akadémia-utca 13.
	Schlanger Adolf *k.*	III. Lajos-utca 121.
670	Schlanger Ármin *k.*	III. Bécsi-út 9.
	Schlesinger Ede	VIII. Népszinház-utca 38.
	Schlesinger Gyula	VIII. Nagyfuvaros-utca 27.
	Schlesinger és Polakovits	V. Tőzsdepalota.
	Schlesinger Sándor	I. Krisztina-körút 45.
675	Schlichter Izidor *k.*	VI. Andrássy-út 23.
	Schmidl Ignác	V. Sas-utca 6.
	Schöffer Bódog	VII. Erzsébet-körút 39.
	Schön Dávid	VIII. Rökk Szilárd-utca 37.

	Dr. Schön Lajos	X. Szent László-tér 11.
680	Schön Mór	VII. Damjanich-utca 44.
	Schönfeld Ede *k.*	VI. Vörösmarty-utca 42.
	Dr. Schöntheil Mór	X. Cserkesz-utca 9.
	Schrecker Izidor	V. Tükör-utca 2.
	Dr. Schreyer Jakab	V. Perczel Mór-utca 1.
685	Schulhof Gábor *k.*	V. Vécsey-utca 5.
	Schulhof Nándor *k.*	VII. Izabella-tér 11.
	Ifj. Schultz József	VI. Nagy János-utca 7.
	Schulz Vilmos	V. Nádor-utca 14.
	Schweiger Imre	IV. Irányi-utca 18.
690	Schweitzer Henrik	VII. Thököly-út 49.
	Schwarz Adolf	V. Vigszinház-utca 4.
	Schwarz Ernő	VI. Szív-utca 18.
	Schwarz Gusztáv	VII. Erzsébet-körút 1.
	Dr. Schwarz József	VII. Király-utca 41.
695	Schwarz Lipót	VI. Ó-utca 6.
	Schwarz Mór	V. Báthory-utca 5.
	Schwarz Rudolf	V. Kálmán-utca 13.
	Schwarz Simon	VII. Rákóczi-út 8.
	Schwarz Simon	IV. Bécsi-utca 4.
700	Dr. Schwarcz Vilmos	VII. Rákóczi-út 30.
	Dr. Stadler Jakab *k.*	V. Vécsey-utca 5.
	Dr. Stamberger Salamon	V. Kálmán-utca 16.
	Dr. Stamberger Ferenc	V. Erzsébet-tér 15.
	Stampfer Kálmán	II. Fő-utca 11.
705	Dr. Stein Emil *k.*	IV. Koronaherceg-utca 5.
	Stein Miklós	VI. Vörösmarty-utca 36.
	Dr. Stein Miksa	VII. Rákóczy-út 38.
	Steinberger Jakab	V. Kárpát-utca 9.
	Steiner Ármin	IX. Köztelek-utca 4.
710	Steiner Jenő	VI. Szív-utca 16.
	Steiner Jónás	VI. Hegedűs Sándor-u. 17.
	Dr. Steiner Lajos	I. Albrecht-út 11.

	Steiner Sándor	V. Csáky-utca 27.
	Sterk Rikárd	V. Nádor-utca. 5.
715	Stern Ábrahám	VIII. Népszinház-utca 27.
	Stern Alfréd	VI. Andrássy-út 24.
	Stern Béla *k.*	VII. Garai-utca 50.
	Stern Gyula *k.*	VI. Eötvös-utca 2.
	Stern Henrik	IX. Lónyai-utca 17.
720	Stern Izsó *k.*	IV. Deák Ferenc-utca 12.
	Stern Jenő	VI. Dessewffy-utca 1/3.
	Stern József	III. Zichy-utca 7.
	Dr. Stern József *k.*	III. Lajos-utca 148.
	Dr. Stern Samu	VI. Andrássy-út 8.
725	Stiffson Emil	VI. Andrássy-út 75.
	Stomfai Lajos *k.*	Jelzálog hitelbank
	Strasser Alfréd	VI. Munkácsy-utca 15.
	Dr. Strasser Imre	V. Nádor-utca 34.
	Strasser Miksa *k.*	IX. Lónyay-utca 33.
730	Győrvári Strasser Rezső	VI. Teréz-körút 7.
	Dr. Stricker Mór	VI. Hajós-utca 25.
	Szabó Ármin	X. Kőbánya Hölgy-utca 18.
	Szabó Rezső	V. Szabadság-tér 5.
	Dr. Szabolcsi Izidor	II. Margit-körút 40.
735	Szabolcsi Miksa	VI. Lövölde-tér 2/a.
	Szalai Ödön	VII. Damjanich-utca 30.
	Szántó Aladár	V. Nádor-utca 7.
	Szász Béla	V. Széchenyi-utca 2.
	Székely Aladár	VIII. Mária Terézia-tér 1.
740	ifj. Székely Ignác	V. Nagykorona-utca 32.
	Székely Ignác	V. Lipót-körút 22.
	Dr. Székely Miksa	VI. Liszt Ferenc-tér 6.
	Székely Miksa	VI. Teréz-körút 62.
	Székely Mór *k.*	V. Arany János-utca 10.
745	Székely Ottó	VII. Rákóczi-út 30.
	Székely Simon	V. Báthory-utca 20.

	Szemere Jenő *k.*	IV. Koronaherceg-utca 5.
	Szende Fülöp *k.*	IV. Koronaherceg-utca 5.
	Szende Lajos	VI. Ó-utca 5.
750	Dr. Szenes Zsigmond	V. Váci-körút 60.
	Szepes Béla	V. Lipót-körút 13.
	Szilas Nándor	V. Lipót-körút 15.
	Szilárd Károly *k.*	IX. Soroksári-út 33.
	Dr. Szili Adolf	V. Sas-utca 6.
755	Dr. Szirmai Manó	VI. Hajós-utca 31.
	Nagysárosi Szirmai Oszkár	V. Perczel Mór-utca 2.
	Dr. Tauber Jakab	VI. Dávid-utca 15.
	Tauszig Hugó *k.*	VI. Szív-utca 11.
	Teichner Gyula *k.*	V. Dorottya-utca 4.
760	Telcs Ede	VI. Lendvai-utca 8.
	Dr. Temesváry Rezső	VII. Erzsébet-körút 32.
	Tenczer Emil	V. Báthory-utca 8.
	Timár Jenő	IX. Közp. vásárcsarnok.
	Toch Samu	V. Nádor-utca 34.
765	Tolnai Gyula	Leszámitoló bank fiók.
	Dr. Tolnai László	IV. Koronaherceg-utca 18.
	Trænka József *k.*	V. Lipót-körút 16.
	Trebitsch Miksa	V. Mária Valéria-utca 14.
	Turóczi Sándor *k.*	V. Nádor-utca 14.
770	erényi Ullmann Andor	VI. Eötvös-utca 39.
	erényi Ullmann Gyula	VI. Váci-körút 27.
	Ungár Miksa	V. Arany János-utca 34.
	Dr. Unger Bernát	V. Gresham-palota.
	Urbán Adolf *k.*	V. Sas-utca 1.
775	Urbán S. L.	V. Mérleg-utca 2.
	Urbán Zsigmond	V. Szabadság-tér 5.
	Vadas Rezső	VII. Hernád-utca 54.
	Dr. Vaisz Sándor	VI. Andrássy-út 25.
	Vári Dezső	V. Váci-körút 34.
780	Varjas Adolf	V. Mérleg-utca 11.

	Dr. Várkonyi Kálmán	VI. Nagymező-utca 19.
	Vasadi Gyula	VI. Podmaniczky-utca 43.
	Venetianer Mór *k.*	VI. Andrássy-út 6.
	Dr. Vermes Lajos	VI. Teréz-körút 15.
785	Verő Henrik	VI. Andrássy-út 52.
	Vértes Lajos *k.*	VI. Andrássy-út 41.
	Dr. Vidor Jenő	IV. Koronaherceg-utca 10.
	Vidor József	VII. Király-utca 95.
	Virág Mór	V. Nádor-utca 30.
790	Vitéz Gyula	X. Hölgy-utca 32.
	Dr. Waldapfel János	VI. Tavaszmező-utca 10.
	Waldner Mór *k.*	VII. Erzsébet-körút 53.
	Wahl Béla	V. Bálvány-utca 26.
	lovag Wechselmann Ign. vakok intézete	VII. Mexicói-út 60.
795	Weidinger Miksa	V. Nádor-utca 29.
	Weidlinger Zsigmond	VIII. Nagyfuvaros-utca 3/*a*.
	Weiller Miksa *k.*	V. Bálvány-utca 4.
	Weiller Ottó *k.*	V. Bálvány-utca 4.
	Weimann Géza	V. Béla-utca 5.
800	Weinreb B.	VII. István-út 18.
	Weissmann Noé	II. Ontőház-utca 2.
	Weisz Bernát	VIII. Kenyérmező-utca 6.
	Weisz Emil	IX. Soroksári-út 10.
	Dr. Weisz Gyula	X. Bánya-utca 4.
805	Weisz Henrik	V. Bálvány-utca 20.
	Dr. Weisz Hugó	VI. Teréz-körút 70.
	Weisz Imre	VI. Szív-utca 12.
	Dr. Weisz Jakab	VI. Szondy-utca 22.
	Weisz Lipót	X. Jászberényi-út 5.
810	Dr. Weisz Miksa	VI. Szondy-utca 22.
	Dr. Weisz Mór	X. Szent László-tér 19.
	Weisz L. Pál	VII. Síp-utca 25.
	Weisz Tivadar	V. Gorove-utca 3.

	Weiss Zsigmond	V. Arany János-utca 34.
815	Weiszberger Antónia	I. Fehérvári-út 10.
	Dr. Weiszburg Gyula	VII. Síp-utca 12.
	Wellisch Hugó *k.*	VI. Király-utca 88.
	Wellisch Leó László	V. Nádor-utca 31.
	Weitzenfeld Jakab	IV. Váci-utca 34.
820	Widder Henrik	V. Arany János-utca 10.
	Widder Mór	V. Váci-körút 72.
	Willheim Artur	V. Nádor-utca 3.
	Wimmer Mór	IX. Lónyai-utca 13/b.
	Winter Herrmann *k.*	V. Lipót-körút 16.
825	Wirth Kálmán	VII. Wesselényi-utca 44.
	Witţenberg Ignác	I. Pálya-utca 1.
	Wix Dávid	V. Bálvány-utca 20.
	Wodianer Arthur	VI. Andrássy-út 12.
	Dr. Wolf Vilmos	VI. Eötvös-utca 24.
830	Wolfner Gyula	VII. Károly-körút 3.
	Wolfner József	VII. Károly-körút 3.
	Wolfner József	VI. Andrássy-út 10.
	Wolfner Lajos	VII. Károly-körút 3.
	Wolfner Tivadar	VII. Károly-körút 3.
835	Wollák Soma	V. Arany János-utca 3.
	Wollner Fülöp *k.*	VII. Erzsébet-körút 53.
	Zádor Félix	V. Perczel Mór-utca 2.
	Zala Adolf	V. Lipót-körút 13.
	Zerkovitz Imre	V. Akadémia-utca 14.
840	Zinsenheim Zsigmond	V. Aulich-utca 5.
	Zoltán Béla	V. Bank-utca 1.
	Zwack Miksa	IX. Soroksári-utca 92.
	Dr. Zsengeri Samu	VII. Kazinczy-utca 31.
	Dr. Zsoldos Zsigmond	V. Váci-körút 54.

b) *Vidéki tagok.*

Abádszalók.

Gróf F. Gyula

Abaujszántó.

Dr. Fóthi Adolf
Árje Ady

Abony.

Dr. Blumgrund Naftáli
Háy Mór
Dr. Hirn Márton
Izr. hitközség
Kopecki Ármin
Lang Oszkár
Löffler Miksa
Pintér Gyula *k.*
Dr. Révész Géza
Richter Béla *k.*
Véli Miksa

Adony.

Dr. Löwinger Sámuel *k.*

Aknasugatag.

Rózsa Lajos

Albertiirsa.

Levien Ferenc
Dr. Pflug Sándor
Tábor Gyula
Ulmer István

Alhó.

Dr. Reiner Miksa *k.*

Alsólendva.

Izr. hitközség

Alsósztregova.

Freud Arthur *k.*

Anarcs.

Diener Gyula

Antalfalva.

Dr. Fischer Miksa
Dr. Klein Lipót

Annavölgy.

Dr. Mosonyi Albert

Apátfalva.

Perlusz Jakab
Stein Zsigmond

Apc.

Jungreisz Samu *k.*

Apc-Zagyvaszántó.

Reinitz Béla

Arad.

Adler Andor

Bing és Löbl
Fraenkel S. József *k.*
Funkelstein József
végvári Neumann Dániel
Reiniger A. S. *k.*
Rónai János
Singer Izrael
Dr. Steinitzer Pál
Dr. Vágvölgyi Lajos

Arad-Buttyin.

Grosz Péter

Aranyosmaróth.

Dr. Ardó Sándor
Bernát Samu
Dr. Perl Antal
Pető Albert *k.*
Pető Bertalan
Dr. Silberfeld Jakab

Aranyosmegyes.

Jeremiás Soma

Bácsalmás.

Rosenberg Emil

Baja.

Dr. Brach Samu
Dr. Bruck Aurél
Chevra Kadisa
Deutsch Mátyás
Diamant Lajos
Dr. Dömötör Kálmán
Fischer Adolf
Fleischmann Benő fiai
Grünhut Miksa
Hesszer Gyula
Izr. hitközség
Izr. nőegylet
Kaufmann Samu
Dr. Kelemen József
Klein József
Krahl Géza
Krausz Bernát
Krausz Jakab
Krausz Károly
Kun Lajos
Dr. Lemberger Ármin
Lemberger Rezső
Pollák Illés
Pollák Lajos
Dr. Rajk Aladár
Ifj. Reich Vilmos
Reich Zsigmond
Reiter Jakab
Rosenberg Mátyás
Dr. Rosenberg Samu
Somogyi Emil
Somogyi Gyula
Schliesser Miksa
Spitzer Ármin
Szász Ottó
Weidinger Gusztáv
Weidinger Dezső

Balassagyarmat.

Barok József

Dr. Feledi Jenő
Felsenburg Gyula
Felsenburg Ödön
Dr. Grünbaum Aladár
Dr. Heks Sándor
Himmler Bertalan
Hoffmann Hermann
Dr. Kovács Lajos
Löwy Lipót
Meissner József
Pollacsek Rezső
Pollacsek Sándor
Dr. Révész Dezső *k.*
Salgó Gábor
Schmidl Sámuel
Weisz Arnold

Balatonszentgyörgy.

Dr. Várkonyi Jenő *k.*

Balmazujváros.

Fried Samu

Baranyamágocs.

Lebovits József

Barka.

Grünmann Arnold *k.*

Barossháza.

Policzer Sándor

Barsfüss.

Weisz Fülöp

Bártfa.

Dr. Árje Fülöp

Békéscsaba.

Dr. Fáy Samu
Kun Ede *k.*
Kun Miksa és fia
Schwarz Jónás és Fia
Wallerstein Mózes
Wallerstein Sámuel

Belényes.

Weinstein Márton *k.*
Weinstein Márk *k.*

Beregardó.

Klein Elek

Beregszász.

Ifj. Bálint Sándor
Balkányi Ödön
Blum Lajos
Brüll Miksa
Fehér Emil
Fischer Sámuel
Fodor Albert
Fritsch Sándor
Gara Miksa
Izr. nőegylet
Kaczér Vilmos
Kasztor Sándor
Katcz Jenő
Dr. Klein Jenő
Id. Klein Sámuel

Ifj. Klein Vilmos
Kont Manó
Löw Zoltán
Mandel Mór
Molnár Ernő
Dr. Niedermann Jenő
Ösztreicher Samu
Dr. Reismann Simon
Roóz Sándor
Roth Ármin
Róth Gábor
Schor Ernő
Schönfeld Izrael
Schwarc Vilmos
Stern Salamon
Weiszberger Lajos
Weisz Ignác
Weisz Izsó

Beszterce.

Dr. Biss Kornél
Dr. Scherf Izrael

Besztercebánya.

Izr. hitközség
Izr. leányegylet
Grünfeld Adolfné
Dr. Porgesz Samu
Sonnenfeld Mór
Dr. Schönfeld Áron

Bezdán.

Berger Gyula
Nagy József

Bicske.

Freud Lajos
Herrmann Sándor *k.*

Bodrogszerdahely.

Guttmann Mór

Bojcs.

Grossmann Samu

Bonyhád.

Fleischmann Lipót
Hirschmann testvérek
Honig Albert
Müller Lipót

Borosjenő.

Karton Aladár
Dr. Mérő Samu

Bozovics.

Spærger Ignác

Brassó.

Deutsch Ármin
Einzig Bernát
Gál Nándor
Grossmann Gyula
Klein Sámuel
Marer Benő *k.*
Mátrai József
Ritter Ármin
Rosenfeld Dávid

Singer Mór
Tachauer Adolf

Breznóbánya.

Izr. hitközség

Buttyin.

Klein József

Buziás.

Brasch Mór
Brasch Simon

Csaca.

Eichenwald József
Klappholz József
Ruffeisen Alajos

Csákova.

Dr. Kohn Rezső

Csáktornya.

Heinrich M.
Mózes Bernát
Schwarz J.
Wollák Rezső

Csáklyó.

Mandel Rudolf

Csongrád.

Dr. Bánde Zoltán

Csurgó.

Izr. hitközség

Csurog.

Kalmár Arnold
Roth Jakab
Weltmann Lipót

Csuz.

Honig Dávid

Cegléd.

Izr. hitközség
Izr. Betegsegélyző egyl.
Dr. Váradi Sámuel

Celldömölk.

Rosenberger M. Miksa

Dárda.

Gellér Ottó
Keszler Gábor

Datk.

Hirschhorn Lipót

Debrecen.

Aufricht Alajos
Dr. Balázs Bertalan
Dr. Balkányi Miklós
Deutsch Ignác
Dr. Fejér Ferenc
Goldberger Adolf *k.*
Dr. Gutfreund Sámuel

Hajnál Sámuel
Izr. hitközség
Izr. nőegylet
Izr. szentegylet
Krausz Vilmos
Kohn Lipót
Ligeti Ödön *k.*
Dr. Popper Mór
Dr. Szántó Sámuel
Weinstein Jakab

Dés.

Elefánt Sándor *k.*
Friedlaender Gyula
Gálocsi Samu
Hirsch Vilmos
Dr. Hollaender Samu
Rosenberg Lajos
Dr. Vajda Lipót
Dr. Wettenstein Noé

Déva.

Blum Zsigmond
Braun Mór
Deutsch Miksa
Dr. Diósi Sámuel
Hirsch Adolf
Hirsch László
Klein Lipót
Köves Andor
Laufer Arnold
Laufer Miksa
Dr. László Lázár
Dr. Leitner Mihály
Löwi Jozsua
Mannheim Armin
Nussbaum Hermann
Seiger Gottlibné
Dr. Schulhof Zsigmond
Schneeweiss Hermann
Szirtes Henrik
Werner Ignác

Dévaványa.

Berkovits D. Dezső
Grünfeld Ignác

Dévényujfalu.

Kohn Sámuel
Mittelmann M. és Társai

Dicsőszentmárton.

Dr. Erdős Izor

Dombrád.

Dr. Diener Mór

Dombovár.

Reinitz Gábor
Spitzer Sándor

Dunaföldvár.

Haaz Sámuel
Kovács Jenő *k.*

Dunaszerdahely.

Steiner Salamon

Ecseg

Gróf Sándor

Écska.

Braun Jakab
Folkmann Ferenc
Dr. Messinger Károly

Ebeck.

Ungár Zsigmond

Edelény.

Piltzer Bernát

Eger.

Braun József
Dr. Czigler Henrik
Greiner Arnold
Dr. Elek Oszkár
Ernst Ede
Dr. Heimler Ede
Illés Béla
Kaufmann Alfréd
Mezei Dávid
Özv. Reich Ignácné
Rosner Jenő
Weinberger Zsigmond

Endrőd.

Roth Lajos

Eperjes.

Dr. Böhm Aladár
Chevra-Kadisa
Izr. hitközség
Dr. Neuwirth Zsigmond
Dr. Poropper József
Dr. Sonnenschein Simon

Érkisfalu.

Fischer Jenő

Érsekujvár.

Kurzweil Gáspár
Singer Lipót
Dr. Winter Mór

Erzsébetfalva.

Grauer Sándor
Dr. Pártos Henrik

Eszék.

Friedmann Árpád
Halász Sándor
Klein Zsigmond
Dr. Kohlbach Oszkár
Dr. Ungár Simon *k.*

Etyek.

Dr. Burger Simon

Facset.

Izr. hitközség

Fadd.

Grünwald Lajos

Fehérgyarmat.

Dr. Hunwald Izidor

Fehértemplom.

Löwy Jenő *k.*

Feketepuszta.

Lonkai Ármin

Felsőireg.

Dr. Fehér Soma

Felek

Ifj. Gerson Mátyás

Felsőszálláspatak.

Schlesinger Adolf

Felsővisó.

Glanzmann Zsigmond *k.*
Hoffmann József
Dr. Lax Samu
Dr. Mátrai Ignác

Fiume.

Dr. Frank József
Hartmann József
Kirz Adolf *k.*

Fogaras.

Hirschhorn Frigyes
Dr. Kelemen A.
Rotschild Lipót
Thierfeld Henrik
Valentin Arthur

Fugyivásárhely.

Nussbaum Sámuel

Futtak.

Schwarcz Mór

Galgóc.

Dr. Herzog Jakab
Dr. Hirschfeld Manó
Izr. Leányok egyesülete
Izr. népiskola

Gálszécs.

Dr. Rudali Izrael
Dr. Schwarz Ignác

Garamszentbenedek.

Dr. Krämer Béla

Garamszentkereszt.

Izr. hitközség

Gödemesterháza.

Bernstein Győző

Gyergyóbékás.

Simon Márton

Gyergyószentmiklós.

Stein Elek *k.*

Gyergyótölgyes.

Niszel Lőrinc

Gyimesközéplak.

Goldschlag Osiás
Ringwald Márk
1185 Smilovits Jakab
Smilovits Márton
Dr. Szarvas Jakab
Dr. Wassermann Simon

Gyoma.

Breuer Lipót
1190 Hartenstein Vilmos
Kner Izidor
Messinger Mór

Gyöngyös.

Bikur-Cholim egylet
Chevra Kadisa
1195 Feigl H. L.
Izr. Jótékony Nőegylet
Keresk. csarnok
Maszkicedole Egylet
Statusquo Izr. Hitközség
1200 Ormodi Adolf

Györke u. p. M.-Bód.

Alexander Simon

Győr.

Chevra-Kadisa
Dr. Erdély Jenő
Győr szabad kir. város
1205 Mauthner Henrik
Schefcsik Ferenc
Dr. Schwarcz Mór
Szendrői Mór
Török Adolf

Gyula.

1210 Braun Mór
Czinczár Adolf
Czinczár Dezső
Izr. hitközség
Dr. Kohn Mór
1215 Dr. Major Simon
Reisner Béla
Reisner Ede
Schwimmer Adolf

Gyulafehérvár.

Dr. Demény Henrik
1220 Klein Arthur

Határujfalu.

Neudorfer Izidor

Hátszeg.

Antal Márton
Berger Mór
Dr. Deák Lajos
1225 Leb Adolf
Dr. Székely Dezső
Vajna Izsó
Dr. Vajna József

Hatvan.

Balázs Ödön

Blumenthal Béla
Löw Andor
Dr. Sammt Dezső

Héjőbába.

Fried Miksa

Hernádcsány.

Glück Lajos

Hevescsány.

Dr. Radnai Manó

Hódmezővásárhely.

Dr. Arniszfeld Endre
Arniszfeld Sándor
Balla Sándor
Beregi Lajos
Feiner Mór
Izr. hitközség
Kiss Bertalan
Pollák Sándor
Seltmann Lajos
Steiner L. József
Dr. Wilheim Arnold

Hosszúvölgypuszta.

Buchwalder Jónás

Hőgyész.

Engelmann Jenő
Goldschmied Ármin
Weisz J. Jenő

Igló.

Izr. hitközség
Izr. iskolaszék
Izr. nőegylet
Krausz Áron
Dr. Lorber Adolf
Löwy Mór
Rauchwerger Ármin
Rosenthal Vilmos
Dr. Schwarc Izsó
Tiroler Ármin

Illava.

Ifj. Donáth Manó
Dr. Pollacsek Simon
Dr. Rosenthal Bertalan

Ipolyság.

Barok Ármin
Schmiedl Zsigmond *k.*
Statusquo izr. hitközség
Dr. Vámos Béla

Iloba.

Stern Mór

Ivándárda.

Láng Hermann

Izakonyha.

Kaufmann Ignác

Jánoshalma.

Dr. Hollaender Adolf

Jánosháza.

Rosner Dezső

Jászberény.

Chevra-Kadisa
Leitner Ármin
Dr. Moller Bernát
Schatz Henrik
Dr. Weisz István

Kalocsa.

Steinberger Hermann
Dr. Szántó Lajos
Wolf Mór

Kápolnás.

Taussig Sándor *k.*

Kaposvár.

Dr. Berger Sámuel
Fábián Miksa
Dr. Herzog Manó *k.*
Izr. hitközség
Kemény Samu

Kapuvár.

Dr. Fränkl Illés

Karácsond.

Klein Aladár

Karánsebes.

Dr. Horovitz József
Lukács Ferenc
Pető Leó
Dr. Roth Ernő

Kassa.

Chevra Kadisa
Frisch Samu
Izr. anyahitközség
Izr. Leányegyesület
Dr. Kircz Viktor *k.*
Dr. Klein József
Korach Hermann *k.*
Dr. Pap Illés
Policzer Izsó
Dr. Sichermann Bernát
Tyrnauer Samu *k.*
Dr. Weiss Béla
Weisz Izidor *k.*

Kecskemét.

Feldmayer Ignác
Fischpán Mór
Gross Simon
Izr. hitközség
Dr. Kecskeméti Lajos
Kohn Gábor
Kovács Jenő

Keszthely.

Beck Sándor
Izr. hitközség
Mandl Pál
Neumark Ignác
Pető Vilmos
Dr. Schwarz Zsigmond

Kézsmárk.

Hartmann Izidor
Dr. Pollak Vilmos *k.*
Dr. Teichner Lipót

Kisbér.

Izr. hitközség
Kohn Lipót
Dr. Neumann Jákó

Kiskunlacháza.

Bleier Ferenc

Kiskörös.

Fehér Mózes
Gorócz Aladár

Kiskunhalas.

Grosz Adolf
Dr. Hofmeiszter Juda
Hofmeister Mór

Kiskürtös.

Weisz József

Kismarton.

Id. Wolf Lipót
Wolf Sándor

Kispest.

Chevra-Kadisa
Herbacsek Bertalan
Holzmann Ármin

Kisporuba.

Haas Adolf

Kisselmec.

Löwinger Lajos

Kisszekeres.

Fried Dezső

Kisterenne.

Dr. Schönfeld Mór

Kisvárda.

Dr. Földes Mór
Grosz Benjamin
Kálmán Sándor
Kereskedelmi Kör
Molnár József
Radó Adolf
Reismann Samu
Széll Mihály
Dr. Vadász Lipót
Weisz Lajos
Zuckermann Bernát

Klopodia.

Mendl Mór

Kolozsvár.

Ábrahám Sándor
Bergner Mór
Binder Mór
Burger Frigyes
Csapó Lázár

Dr. Eisler Mátyás
Frankl Miksa
Glasner Jakab
Gombos Benő
Halász Jenő
Izr. nőegylet
Kemény Armand
Dr. Klug Lipót
Kun Bernát
Lasz Lázár
Mestitz Ferenc
Neuberger Zsigmond
Orth. izr. hitközség
Pollak Gaston
Dr. Rosenberger Mór
Sugár Fülöp
Szántó Bertalan
Szenes Károly
Dr. Szirtes László
Vass Samu
Weisz Ignác
Weisz Mór
Wertheimer Samu

Komárom.

Chevra-Kadisa
Fried Jenő
Izr. hitközség
Milch Ármin *k.*
Milch Dezső *k.*
Spitzer Béla

Komáromfüss.

Fleischmann Dávid

Körmend.

Erlich N.
Grünbaum Béla
Izr. hitközség

Körmöcbánya.

Izr. hitközség
Dr. Langfelder Adolf

Kőröstarcsa.

Hubert Károly

Kőszeg.

Dr. Kopfstein Lipót
Dr. Wiener Márk

Kunszentmárton.

Dr. Neuberger Márk
Vértes Emil

Kunszentmiklós.

Biró Jenő

Lábod.

Hermann Márkus

Léva.

Izr. hitközség

Lippa.

Büchler Károly
Deutsch Dezső
Dr. Dobos Ignác
Grosz József
Dr. Steiner János
Schwarz János

Liptószentmiklós.

Bacher Ármin
Gansl Ignác
Dr. Hertzka Gyula
Dr. Lefkovits Salamon
Dr. Singer József
Stark Ármin

Liptóujvár.

Bloch Mór

Losonc.

Dr. Barta Mór
Borsod-Miskolci gőzmalom losonci és hatvani gőzmalmai
Dr. Fischer József
Kirner József
Lederer Antal
Löwy Adolf és Fiai
Mannheimer Leó
Mühlstein Leó
Dr. Oppenheimer Fer.
Rusznák Mór
Sternlicht Sámuel
Dr. Vajda Béla *k.*
m. Dr. Wohl Adolf

Lugos.

Dr. Fényes József
Izr. hitközség
Klein Sámuel
Dr. Lenke Manó
Dr. Rosenthal Gyula
Tyroler Emil *k.*
Vértes Lajos

Mágocs.

Honig Dávid
Komlós Miklós
Dr. Stauber Hugó *k.*

Magyarkanizsa.

Dr. Rosenberg Ede *k.*

Makó.

Dr. Adler Artúr
Chevra-Kadisa
Dr. Dózsa Lajos
Dr. Dózsa Sámuel
Dr. Dózsa Simon
Ehrenfeld Bernát
Iritz Gyula
Iritz Sándor
Izr. hitközség
Dr. Kecskeméti Á.
Krausz A.
Mandl Zsigmond
Marosi Hermann
Neumann Zsigmond
Pollak Sándor
Dr. Sas Bernát
Teltsch Adolf *k.*

Máramarossziget.

Allmann Ferencz
Gergely Miklós
Dr. Grünwald Zsigmond

Harmat Jenő
Dr. Heller Zsigmond
Dr. Lax Manó
Oesterreicher Sámuel
Schnitz József
Schöngut Jakab
Schöngut Sándor
Dr. Vidor Géza

Marosillye.

Kohn Jónás

Marosludas.

Dr. Havas Sándor

Marosvásárhely.

Balog Béla
Betegsegélyző temetkezési egylet
Bretter Vilmos
Bürger Albert
Czitrom Oszkár
Farkas Izsák
Fekete Bernát
Fekete Izsák
Friedmann Lipót
Dr. Groszmann Rezső
Halász József
Kállai Adolf
Dr. Löwy Ferenc *k.*
Mestitz Albert
Mestitz Henrik
Mestitz Mór
Milhoffer Pál
Révész Béla
Vajda Zsigmond

Mátészalka.

Klein Andor

Mátyásföld.

Frey József *k.*

Medgyesegyháza.

Klein Vilmos
Wolf Samu
Zuckermann Izidor

Mezőberény.

Dr. Grünwald Dezső
Izr. hitközség

Mezőhegyes.

Auspitz Lajos
Bárány Dávid

Mezőkászony.

Dr. Weltmann Sándor

Mezőkövesd.

Dr. Roth Dezső

Mezőtelegd.

Barta Béla

Mindszent.

Grünner Géza
Izr. hitközség

Miskolc.

Baruch Gyula
Bródy Gyula
Chevra-Kadisa
Dr. Dobos József
Izr. hitközség
Klopstock Lajos *k.*
Dr. Kőszegi Armand
László Adolf
Dr. Rosenberg Márton
Dr. Sidlauer Ármin
Sidlauer Ignác
Schrecker S. L.
Dr. Wenetianer Jakab

Módos.

Krausz Sándor Fiai

Mohács.

Blau Rezső
Dr. Flesch Ármin
Halász Ármin
Dr. Löwy Jakab
Dr. Miskolczy Gyula
Miskolczy Sándor
Dr. Müller Samu
Popper I. D.
Wolf Zsigmond

Mohol.

Dr. Bálint Lipót
Bloch Samu
Horváth Emil
König József
Mannheim Simon
Dr. Ofner Jenő

Monor.

Izr. hitközség
Dr. Huppert Jakab
Ker. Hitelbank
Surányi Sámuel

Mór.

Büchler P.
Dr. Heumann J.

Móricföld.

Dr. Donáth József

Moson.

Dr. Hofner Elek
Izr. hitközség

Munkács.

Blum Géza
Braun Sándor
Dávid Ignác
Dr. Deunenfeld József
Deutsch Béla
Fehér Samu
Fisch Jenő
Dr. Fisch József
Fried Ignác
Dr. Fried Soma
Fullmann Manó
Dr. Gergely Albert
Gottesmann Saul

Grünstein Mór
Dr. Guth Menyhért
Hoffenreich Ármin
Katona Jenő
Dr. Katz Sándor
Klein Benő
Kohlbach Simon
Kroó József
Kroó József
Marmorstein Izidor
Dr. Molnár Jákó
Reismann Jenő
Reiszmann Sámuel
Rosenfeld Arnold
Dr. Róth Izidor
Saphir Albert
Dr. Saphir Manó
Saphir Nándor
Dr. Spira Ármin
Schosberger B.
Schlesinger Frigyes
Szántó Samu
Taub Gyula
Tulipán József
Weinberger Benő
Zahler Ignác

Nagyatád.

Dr. Borsódi József
Dr. Grünbaum Náthán
Dr. Jelinek Ármin
Dr. Kommer Elek
Rotter Bernát
Wimmer Ignác

Nagyappony.

Hecht Jónás

Nagybecskerek.

Abelsberg Lajos
Friedmann Alfréd
Hiller László
Izr. hitközség *k.*
Dr. Klein Mór
Dr. Mangold Samu *k.*
Dr. Pollák Győző
Temmer Sándor *k.*
Weisz Izidor

Nagybereg.

Künsztler József

Nagybiccse.

Id. dr. Holzmann Lajos
Ifj. dr. Holzmann Lajos
Izr. hitközség
Sonnenfeld Gyula
Schaechter Henrik
Tauszk Jakab
Dr. Weisz Arnold
Dr. Wellesz Gy.

Nagykanizsa.

Böhm Emil
Fleischner Miksa
Grünhut Henrik
Heltai József
Hirschler Sándor
Marton Ignác
Dr. Miklós Dezső

Dr. Neumann Ede
Dr. Ollop Mór
Singer József
Sommer Ignác
Stern Sándor
Stern Sándor
Weiser József
Weisz Tivadar

Nagykároly.

Dr. Adler Adolf
Berger Ármin
Bing Mór
Csetényi Lajos
Diamant Samu
Kaufmann Jenő
Singer Márton

Nagykikinda.

Adler Emil
Beck Sándor
Feigl Gusztáv
Frankl Jakab *k.*
Hajtás Lipót
Kálmán Géza
Kalmár Jenő
Dr. Kácser Zsigmond
Molnár Károly
Dr. Rosenstein Mór
Dr. Sebestyén Emil
Dr. Wolf Lipót

Nagykőrös.

Dr. Dezső János
Izr. hitközség
Dr. Révész Simon
Steiner Zsigmond
Szántó Gyula

Nagylak.

Benedick Jenő *k.*

Nagymihály.

Brünn Mór
Dr. Glück Soma
Schwarc Menyhért
Sterck Hermann
Dr. Widder Márk

Nagyráska.

Mandel Lipót

Nagysurány.

Grün Mór
Werner Marci

Nagyszalonta.

Dr. Barta Ferenc
Dr. Becher Áron
Glaser Lajos
Izr. hitközség
Kornstein Hermann
Lévy Gyula
Sebestyén Sándor
Schreiber Izidor

Nagyszék.

Dr. Pfeffer György

Nagyszentmiklós.

Izr. hitközség
Dr. Gerstl Ignácz
Jászai Vilmos
Ürményi Antal *k.*

Nagyszombat.

Diamant Samu *k.*
Glaser Lajos *k.*
Dr. Juszth Ármin *k.*
Schlesinger Hermann
Stein Miksa
Winterberg Adolf *k.*
Wolf Gyula

Nagyszőllős.

Guttmann Emanuel
Dr. Kraemer Lipót
Rosner Adolf

Nagyvárad.

Dr. Adorján Ármin
Dr. Bárdos Imre
Dr. Berkovits Ferenc
Bihari Endre
Farkas Izidor
Fischer Sámuel
Fényes Manó
Fried Ferenc
Grünwald Jenő
Dr. Kecskeméti Lipót
Krausz Adolfné
Dr. Kurlaender Ede
Laendler Ferenc
Lakatos I. József
Leitner Lázár
Löwinger József
Markovits Sándor
May Sándor
Dr. Mihelfi Lajos
Moskovits Farkas
Nussbaum Gyula
Dr. Perczel Adolf
Rácz Jakab
Reismann Mór
Dr. Rezső Mór
Sonnenfeld Adolf
Schiff Ernő
Dr. Váli Péter
Vermes Kornél
Wechsler Adolf
Weisz Ernő
Weisz Géza
Weisz Márton

Németujvár.

Rosenberg Henrik

Nógrádecseg.

Dr. Zuckmann Mór

Nyirbátor.

Mandel Dezső
Molnár Lajos

Nyiregyháza.

Dr. Bernstein Béla
Fábián Ferencz

Friedmann Ernő
Friedmann Jakab
Dr. Haas Emil
Klár Gusztáv
Morgenstern Dezső
Rosenthal Ferencz
Silberstein Miklós
Statusquo izr. hitközség

Nyirlövő.

Zuckermann Arnold

Nyirmada.

Fried Béni
Stein Salamon

Nyitra.

Izr. leányegyesület
Klein Dezső
Spitzer Jakab

Óbecse.

Fischer I. József
Freund József
Izr. hitközség
Dr. Székely Ignácz

Ógyalla.

Dr. Fóthi Sámuel *k.*

Oravica.

Dr. Baumann Izsó
Belgrader József

Orosháza.

Singer Miksa
Tafler Jakab

Orsova.

Fischer Sándor

Palánka.

Rosenstock Samu *k.*

Pancsova.

Blach Mór
Dr. Graber László
Izr. hitközség
Izr. nőegylet
Dr. Weil Adolf

Pápa.

Dr. Kende Ádám
Dr. Koritschoner Vilmos
Steinberger Lipót
Wittmann Ignác

Parajd.

Trattner Aladár

Párisháza.

Schwarc Jakab Lipót

Pécs.

jánosi Engel József
Dr. Fodor Ignác
Füchsl Arnold
Dr. Greiner József

Hirschfeld Sámuel
Izr. iskola
1755 Jacobi Fülöp
Id. Krausz Béni
Dr. Lóránt Lipót
Dr. Perls Ármin
Stern Károly
1760 Wertheim Jakab

Péterréve.
Fischer József
Klein Arthur

Petőszinnye.
Weisz Vilmos

Pilis.
Bleyer Náthán
1765 Dr. Szigeti Ignác
Schwarz Samu

Pogányszentpéter.
Löwenstein Emil

Polgárdi.
Dr. Márkus Sámuel

Poroszka.
Singer Lajos

Pozsony.
1770 Hauer Miksa

Pöstyén.
Dr. Neuwirth Nándor

Privigye.
Freiberg Bernát
Dr. Gömöry Zsigmond
Dr. Weil Zsigmond

Puhó.
1775 Brichta Emil
Dr. Haas Lipót

Pusztagyála.
Deutsch Jenő

Pusztaforró.
Schwarc Pál

Pusztakerepecz.
Friedmann Miksa

Pusztapajta.
1780 Diamant Lipót

Pusztapáltelek.
Wohlstein Jakab

Pusztapátka.
Pátkai József

Pusztatepke.
Wohl Sándor

Püspökladány.

Deési Rudolf

Ráckeve.

1785 Berger Jakab

Rákoskeresztur.

Oroszlán Vilmos *k.*

Rimaszombat.

Dr. Weinberger Rezső

Romuli.

Singer Móric

Rozsnyó.

Dr. Auerbach Lajos
1790 Glatter Ignác
Ganzfried Géza
Dr. Strausz Lipót
Dr: Tyroler Simon

Ruma.

Dr. Fischer Mór
1795 Fried Izsó

Salgótarján.

Gerő Nándor *k.*

Sándorfalva.

Dr. Gonda Mór

Sárvár.

Goldschmied József
Hatvany-Deutsch Béla
1800 Heller Mór
Kelemen Alfréd
Pick Samu
Plesch Károly
Spiegel Jenő
1805 Sulzbeck Henrik
Dr. Wessely Manó

Sátoraljaujhely.

Alexander Vilmos
Barna Dezső
Dr. Buza Barna
1810 Dr. Erényi Manó
Dr. Fried Samu
Dr. Friedmann Ármin
Dr. Goldberger Izidor
Grünbaum Simon
1815 Haas Adolf
Haas Fülöp
Hirsch Albert
Klein Izidor
Dr. Klein Károly
1820 Dr. Lichtenstein Jenő
Neufeld József
Reichárd Ármin
Dr. Reichárd Salamon
Schweiger Márkus
1825 Dr. Székely Albert
Schön Sándor
Widder Gyula
Zimmer Adolf
Zimmer Henrik

Segesvár.

1830 Bretter Sámuel

Selmecbánya.

Dr. Kapp József

Selyp.

Varga Ignác

Siklós.

Dr. Junger Mózes *k.*
Dr. Sági Ernő
1835 Weisz Ignácz

Simongát.

Képes Ferencz

Simontornya.

Izr. hitközség

Siófok.

Dr. Ney József

Siómaros.

Braun Dávid

Soborsin.

1840 Löwinger Samu

Sopron.

Dr. Garai Gyula
Dr. Gross Sándor
Ifj. Hacker Lipót
Izr. hitközség
1845 Klein Sándor
Dr. Müller József
Dr. Pollak Miksa
Dr. Rosenfeld Nátán
Dr. Schwarcz Ignác
1850 Steiner Albert
Dr. Ungár Kálmán
Vogl Antal
Dr. Winkler Adolf

Soroksár.

Miklós Benő
1855 Dr. Schäfer Adolf
Scheibner Félix
Weiner Dávid

Späca.

Katz József *k.*

Szabadka.

Fürst Béla *k.*
1860 Dr. Geréb Mihály
Klein Géza
Kunetz Ignác
Kunetz Jakab
Löbl Salamon
1865 Reiter Károly
Rottmann Imre
Dr. Singer Bernát
Schaffer Adolf
Dr. Tauszig Izsó
1870 Dr. Vécsei Jenő
Dr. Wilheim Adolf

Szabadszállás.

Heisler Márton *k.*
Vajna József

Szarvas.

Dr. Déri Henrik
1875 Dr. Drechsler Miksa
Grimm Mór
Dr. Reiszmann Adolf
Spiegel Ármin *k.*
Dr. Spiegel Áron
1880 Dr. Szemző Gyula

Szászrégen.

Farkas Márton *k.*
Dr. Schwarcz József

Szászsebes.

Erdősi Baiersdorf Nánd. *k.*
Erdősi Baiersdorf Rich.

Szatmár.

1885 Bárány Samu
Dr. Benedek József
Dr. Farkas Jenő
Dr. Fekete Samu
Ifj. Freund Sámuel
1890 Hirsch Sándor
Dr. Jordán Sámuel
Klein Vilmos
Krassó Miksa *k.*
Cs. Mayer Károly
1895 Cs. Mayer Sándor
Nádor Henrik
Reiter Jakab
Reiter Mór
Rohrlich Sámuel
1900 Dr. Rosenfeld József
Szőke Béla
Teitelbaum Hermann
Dr. Weisz Károly

Szeged.

Beck Jenő *k.*
1905 Dr. Biedl Samu *k.*
Borostyán Lajos
Csányi János
Deési Béla
Dr. Engel Mór
1910 Dr. Goldschmidt György
Izr. hitközség
Dr. Kompolti Abrahám
Kovács Antal
Körmendy Henrik
1915 Landesberg Mór
Dr. Löw Immánuel
Dr. Löwinger Adolf
várhelyi dr. Rósa Izsó
Spiegel Lajos
1920 Taussig Ármin *k.*
Vas Károly
Wiener Fülöp

Székesfehérvár.

Basch Adolf
Bernstein Samu
1925 Braun Lajos
Chevra-Kadisa

Donnenberg József
Fenyves Jenő
Görög Kálmán
Dr. Holló Jenő
Dr. Lukács Gyula
Dr. Löwy Márk
Márkus Miksa
Melczer Jakab
Dr. Pataki Ármin
Dr. Perl Miksa
Pető Miksa
Rechnitzer és Schlesinger
Dr. Steiner Jákó
Dr. Steinherz Jakab
Dr. Strasser Jenő
Ullmann Hugó
Vall. hitközség
Wertheimer Ármin

Szekszárd.

Gonda Béla
Dr. Gulyás József
Leicht Lajos
Dr. Leopold Kornél
Leopold Mihály
Dr. Müller Ferenc
Pirnitzer József és Fiai
Dr. Rubinstein Mátyás
Salamon Ármin
Schmideg Mór
Weiner Jakab
Wolf Henrik
Dr. Zipser Jakab

Szemlak.

Spitzer Mór

Szentes.

Dr. Friedmann Gyula
Izr. hitközség *k.*

Szentgotthárd.

Dr. Erdélyi Jenő

Szepesófalu.

Dr. Bottenstein Zsigm.
Dr. Klein Ignácz
Dr. Schönfeld Lipót

Szigetvár.

Izr. hitközség

Szilasbalhás.

ifj. Deutsch Sándor

Szilágysomlyó.

Goldberger Albert
Helperin Salamon
Dr. Keller Samu.
Lipinszky Mihály
Nussbaum Miklós
Porjesz Aladár
Roska Vertán
Dr. Szilágyi Sándor
Weisz Salamon
Wollner Albert

Szilfamajor.

Leopold Lajos *k.*

Szirák.

Mehr Miksa
Dr. Vajda Mór

Szolnok.

1980 Adler Ignác
Béla Miklós
Dr. Deutsch Adolf
Fehér József
Galambos Miklós
1985 Gyárfás Béla
Hay Róza
Havas Lipót
Dr. Heves Kornél
Holzer Vilmos
1990 Izr. hitközség
Kalmár Miksa
Dr. Karczag Sándor
Kaiser Márton
Dr. Kerényi Samu
1995 Klein Mór *k.*
Kovács Béla
Lippe Vilmos
Moller Arnold
Österreicher Lipót
2000 Polgár Géza
Polgár Simon
Dr. Radnai Ferenc
Reich József
Schlesinger Zsigmond
2005 Sebők Nándor
Szegő Adolf
Tolnai Sándor
Dr. Vámos Géza
Vig Gyula
2010 Zucker Imre

Szolyva.

Dr. Geiger Frigyes

Szombathely.

Dr. Dániel Ernő *k.*
Dr. Dános Emil
Ifj. Deutsch Samu
2015 Deutsch Ottó
Feldmann Bódog
Dr. Feldmann Gyula
Fürst Dezső
Dr. Haimann Miksa
2020 Dr. Heimler Ernő
Izr. iskola
Kemény József
Dr. Kern Frigyes
Lévai Samu
2025 Mayer Lajos
Pintér Márton
Reiner László
Reiner Ignác
Dr. Schwarz Bertalan
2030 Schwartz Ignác
Dr. Stadler Izidor
Szegő Benő *k.*
Dr. Viola Ödön *k.*
Ifj. Weiner Mór
2035 Wohl László

Wohl Lajos
Dr. Wurmfeld Zoltán
Zoltán Elek

Szucsány.

Dr. Haas Simon
Jellinek Bertalan
Porges Adolf
Schulz Lajos

Tákos.

Hegyi Zsigmond

Tamási.

Dr. Hirsch Sándor

Tápiógyörgye.

Györgyei Illés

Tapolca.

Izr. hitközség
Dr. Hoffmann László
Pollák Béla
Pollákné Frisch Adél
Dr. Schönwald Károly

Temesvár.

Dr. Bleyer Izsó
Buziási Eisenstaedter R.
Dr. Drechsler Miksa
Friedmann Manó
Gerstl Géza
Dr. Günsz Áron
Gyárvárosi izr. hitközs.
Dr. Hajdu Frigyes
Dr. Kemény Gyula
Dr. Kovács Gyula
Kunstaedter hirlapiroda
Lénárt Jakab
Neubauer Vilmos
Patek Lajos
Dr. Pór Dezső
Dr. Rosenthal Mór
Róth Ármin
Dr. Singer Jakab
Spitz Salamon
Dr. Spitzer József
Verő Adolf
Wildmann Ignác

Tiszafüred.

Dr. Békefi Lajos
Braun Ernő
Halász Béla
Dr. Kiss Aladár

Tiszaörs.

Klein Sándor

Tiszaszentimre.

Wildmann Ignác

Tiszolc.

Frank Dániel
Grünmann Ármin
Kohn Albert
Dr. Schwarz Márk

Tokaj.
Neumann Albert

Toldipuszta.
Margalit Alfréd

Tolna.
Krausz Béla

Torda.
Lázár Mendel Simon
Mendel serfőzde r. t.

Trencsén.
Id. Donáth Manó
Héberképző-egyesület
Dr. Lichtenstein Adolf

Trencsénteplic.
Engel Károly
Dr. Szépházy Emil

Turjaremete.
Mermelstein Arnold

Turkeve.
Izr. Nőegylet

Turnicska.
Bader Manó

Turóczszentmárton.
Grosz Dezső
Dr. Weiszkopf Arthur

Tustya.
Berger Márton

Ujkécske.
Epstein Gyula
Id. Oppenheim Adolf

Ujpest.
Dr. Altver József
Aschner Lipót
Deutsch Béla
Ehrenwald László
Dr. Elek Pál
Dr. Fadgyas Gyula
Fischman Miksa
Földes Ármin
Földes István
Frey Gusztáv
Dr. Führer Simon
Grünbaum Vilmos
Hévizgyörki dr. Héderváry Sámuel
Inczédi Gyula
Izr. hitközség
Dr. Kálmán Ödön
Kepes Ferencz
Dr. Kiss Sándor
Klein Ignácz
Dr. Kohlmann J. Gyula
Laufer József
Dr. Lichtmann Mór
Löwy Ernő
Meitner Miklós
Murányi Iván

Nasser Samu
Dr. Oszmann Mór
Pintér József
Schwarcz Jakab
Székely Miksa
Vágó Miksa
Dr. Venetianer Lajos
Dr. Wolfner Jakab
Weisz Ármin és Fiai
Weisz Mór

Ujverbász.

Hirschl Manó

Ujvidék.

Ernst Bernát *k.*
Feubner János
Forgács Benő
Dr. Freund Ede
Dr. Gál Ödön
Izr. hitközség
Dr. Kovács Bódog
Dr. Kubinyi Károly
Dr. Lustig Nándor
Roth Vilmos *k.*
Teubner János

Ungvár.

Braunfeld Mór
Friedmann Mayer
Horovitz Mór
Lendvai Aladár
Mérő Vilmos
Dr. Rein Arthur
Dr. Reismann Henrik
Rothmann Lipót
Rozgonyi József
Dr. Sajó Elek

Üllő.

Bergner Dezső
Simonfi Jakab

Vác.

Biel Jenő
Chevra Kadisa
Deutsch Gábor *k.*
Izr. hitközség
Kemény Bertalan
Dr. Lengyel Soma
Reiszmann Gyula
Dr. Révész Béla
Dr. Oberländer József
Weiner Ignác

Vágszállás.

Schlesinger József

Vágujhely.

Dr. Füredi Lipót
Izr. alreáliskola
Izr. hitközség
Dr. Sonnenfeld Bernát

Varannó.

Blum Sándor
Cséri Hermann
Dr. Kasztreiner László
Landesmann Mór
Dr. Mandel Gyula

Dr. Simonovits Ignác
Dr. Török Vilmos

Váralja.
Weil Dávid

Vecsés.
Herbacsek Vilmos *k.*

Verebély.
Dr. Groszmann Henrik

Versec.
Izr. hitközség
Dr. Oppenheim Ármin
Dr. Szidon Adolf

Veszprém.
Izr. hitközség
Dr. Hoffer Ármin
Dr. Spitzer Mór

Villány.
Bader Samu

Zalaegerszeg.
Dr. Jámbor Márton

Zámoly.
Vogl Sándor

Zalalövő.
Justus Izidor
Justus Sándor

Zenta.
Dr. Fleisch Jenő

Zilah.
Feiner Jakab
Fried Dezső
Gerő Antal
Jakab Lajos
Jakabfi Izsák
Porjesz L. Lajos
Ressler Adolf

Zimony.
Dr. Urbach Henrik *k.*

Znióváralja.
Wagner Artur

Zólyomlipcse.
Dr. Szilárd Frigyes

Zombor.
Bruck Ármin
Dr. Fischer Mihály

Zsablya.
Fischer M. Jakab

Zsarnóca.
Izr. iskola

Zsolna.
Grün Gyula
Izr. hitközség
Dr. Klein Emil
Roth Jakab
Dr. Schlesinger Emil

c) *Külföldi tagok.*

Bécs.

Harczos Ignác *k.*
Untere Viaduktg. 35.
Prof. dr. S. Krausz
Ferdinandstrasse 23.

Bród Sz/m.

Brauner Ferdinánd

Bucarest.

Löewenthal S.

Csernovitz.

2220 Dr. Rosenfeld József

Dolnja-Tuzla.

Domány Hermann *k.*

Hamburg.

Bergl Louis
Mittelweg 14.
Dr. Leimdörfer Dávid

Jeruzsálem.

Dr. Grünhut L.

London.

2225 Dr. Büchler Adolf

Luxemburg.

Dr. Fuchs Sámuel

Prossnitz.

Dr. Goldschmied Lipót

Szerajevo.

Dr. Fischer József
Dr. Gerő Sámuel
2230 Gerő Mór
Kecskeméti Imre
Öst.-Ung. Cultusgem.
Priv. Landesbank für
Bosn. Herczegow.
Serelmann Ede
2235 Stux Géza

Tutrakau (Bulgária).

2236 Hirschl Sándor

Megjegyzések:

T. tagtársainkat felkérjük, hogy előforduló lakásváltozásokat bejelenteni szíveskedjenek, nehogy a tagilletmények szétküldésénél fennakadás történjék.

A «*k*» betü azt jelenti, hogy az illető tag a tagsági díjjal együtt a 2 kor. 40 fillér kötési illetéket is megfizette és igy tagilletményét bekötve kapja.

IZRAELITA NAPTÁR
AZ 1911. POLGÁRI ÉV SZÁMÁRA.

Január.

1 5671 **Tébéth** 1.
Újhold 2. napja
2 Chanukka 8. napja
7 Sz. Vajjiggás
10 Tébéth 10. bőjtje
14 Sz. Vajjechi
21 Sz. Semóth
28 Sz. Váérá
30 **Sebát** újholdja

Február.

4 Sz. Bó
11 Sz. Besallách
13 Sebát 15.
18 Sz. Jithró
25 Sz. Mispátim, Sekálim
28 **Adár** újholdja

Március.

1 Újhold 2. napja
4 Sz. Teruma
11 Sz. Teczavvé, Zákhór
13 Eszter bőjtje
14 *Púrim*
15 Súsán Púrim
18 Sz. Ki-thisszá, Pára
25 Sz. Vajjakhél-Pekúdé
30 **Niszán** újholdja

Április.

1 Sz. Vajjikrá
8 Sz. Cáv, Sabbath Haggádól
12 Pészach előestéje
13 **Pészach** 1. napja
14 **Pészach** 2. napja
15 Sz. Chól Hammóéd
19 **Pészach** 7. napja
20 **Pészach** 8. napja
22 Sz. Semíni
28 **Ijjár** újholdja
29 Sz. Tazria-Mecórá
Újhold 2. napja

Május.

6 Sz. Ácharé-Kedósim
13 Sz. Emór
16 Ómer 33. napja
20 Sz. Behár-Bechukkóthái
27 Sz. Bamidbár
28 **Sziván** újholdja

Junius.

1 Sábúóth előestéje
2 **Sábúóth** 1. napja
3 Sz. **Sábúóth** 2. napja
10 Sz. Nászó
17 Sz. Beháalóthekká
24 Sz. Selách
26 **Tammúz** újholdja
27 Újhold 2. napja

Julius.
1 Sz. Kórach
8 Sz. Chukkath-Bálák
13 Tammúz 17. bőjtje
15 Sz. Pinechász
22 Sz. Mattóth-Masszeé
26 **Áb** újholdja
29 Sz. Debárim, Chazón

Augusztus.
3 Áb 9. bőjtje
5 Sz. Váethchannán, Náchamú
9 Áb 15.
12 Sz. Ékeb
19 Sz. Reé
24 **Elúl** újholdja
25 Újhold 2. napja
26 Sz. Sófetim

Szeptember.
2 Sz. Kí-thécé
9 Sz. Kí-thábó
16 Sz. Niccábim-Vajjélekh
17 Szelíchóth 1. napja
22 Rós-Hassána előestéje
23 Sz. **Rós-Hassána** 1. napja **5672** Tisri 1.
24 **Rós-Hassána** 2. napja
25 Gedalja bőjtje
30 Sz. Háazínú, Súbá

Október.
1 Jóm Kippúr előestéje
2 **Jóm Kippúr**
6 Szukkóth előestéje
7 Sz. **Szukkóth** 1. napja
8 **Szukkóth** 2. napja
13 Hósána rabba
14 Sz. **Seminí acéreth**
15 **Szimchath tóra**
21 Sz. Berésith
22 **Marchesván** újholdja
23 Újhold 2. napja
28 Sz. Nóach

November.
4 Sz. Lekh-lekhá
11 Sz. Vajjérá
18 Sz. Chajjé-Szára
21 **Kiszlév** újholdja
22 Újhold 2. napja
25 Sz. Tóledóth

December.
2 Sz. Vajjécé
9 Sz. Vajjislach
16 Sz. Vajjéseb, *Chanukka* 1. napja
21 **Tébéth** újholdja
22 Újhold 2. napja
23 Sz. Mikkéc
30 Sz. Vajjiggás
31 Tébéth 10. bőjtje

TARTALOM.

I.

IRODALMI MUNKÁLATOK.

	Lap
Dr. Blau Lajos, Bacher Vilmos	7
Dr. Goldschmied Lipót, Régi rovás	33
Dr. Kohlbach Bertalan, Zsidó múzeum	51
Dr. Kecskeméti Lipót, Deutero-Ezsajás prófétai egyénisége	59
Feleki Sándor, Libanoni cédrusok	99
Dr. Guttmann Mihály, Bloch Mózes	101
Dr. Heller Bernát, Legendák a bukott angyalokról	111
Dr. Flesch Ármin, A halál, zsidó szempontból	122
Dr. Ziegler Ignác, Ezékiel próféta	142
Sebestyén Károly. Byron héber melódiái	162
Dr. Fabó Bertalan, Goldmark Károlyról	189
Dr. Schweiger Lázár, Lazarus Móric	195
Heves Kornél, Vita	216
Dr. Steinherr Jakab, Schiller mint bibliamagyarázó	219
Balla Ignác, Michelangelo Ráhele	234
Dr. Eisler Mátyás, Ezra	244
Patai József, Mai héber költőkből	258
Dr. Weisz Miksa, «Minhág Tób»	266
Dr. Stein Lajos, A fajprobléma és a zsidóság	276
Radó Antal, Emlékezések egy zsidó tanitóról	307
Mezei Sándor, Keleti szimfónia	314
Lenkei Henrik, Petőfi zsidó hirnökei	322
Dr. Krausz Sámuel, Kutschera báró a kazárokról	329
Bacher Vilmos, A hagyomány bölcsei	340

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

		Lap
I.	*Bánóczi József* titkári jelentése	367
II.	Függőben levő pályakérdés	371
III.	Bizottsági jelentések	372
IV.	Zárszámadás és költségvetés	384
V.	A Társulat alapszabályaiból	387
VI.	A Társulat képviselete	389
VII.	Állandó bizottságok	394
VIII.	A Társulat kiadványai	396
IX.	A Társulat tagjai	398

Izraelita naptár az 1910. polgári év számára 457

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.